

JUSTIITSMINISTEERIUM

SISEMINISTEERIUM

LAPSE KÜSITLEMISE KÄSIRAAMAT

LAPSE KÜSITLEMISE KÄSIRAAMAT

Anneli Liivamägi-Hitrov
Kristjan Kask

Tallinn 2016

Väljaandja

Justiitsministeerium
Tõnismägi 5a
15191 Tallinn
Telefon 620 8100
Faks 620 8109
E-post info@just.ee

Lapse küsitlemise käsiraamatu võrgukodu

www.kriminaalpoliitika.ee/lapsekysitlemisekasiraamat

Keeletoimetaja Airi Männik, (OÜ Päevakera)

Kujundus ja küljendus Dada AD

ISBN 978-9949-9751-5-0 (trükis)

ISBN 978-9949-9751-6-7 (pdf)

Käesolev väljaanne on kaitstud autoriõigusega

Väljaannet võib tsiteerida või refereerida üksnes juhul,
kui viidatakse selle autoritele

Justiitsministeeriumi kirjaliku nõusolekuta ei tohi väljaannet
ega selle osi mingil viisil reprodutseerida

Käsiraamat on valminud koostöös siseministeeriumiga

SISUKORD

Sissejuhatus	7
Terminid	11
I. Lapse kui küsitletava arenguline eripära	17
1. Lapse areng ja seda mõjutavad tegurid	19
1.1. Keskkonna mõju lapse arengule	19
1.2. Üldised arenguülesanded erinevas vanuses (kognitiivne võimekus)	21
1.3. Kiindumussuhte areng	22
1.4. Agressiivsuse areng	26
2. Lapse arengu mõistmine	28
2.1. Mäluprotsessid	28
2.1.1. Mäletamine	28
2.1.2. Informatsiooni töötlemise piirid	30
2.1.3. Tähelepanu	31
2.1.4. Meenutamine	32
2.1.5. Unustamine	34
2.1.6. Lapse kui tunnistaja mälu	35
2.2. Mõtlemise areng	36
2.2.1. Lapse mõtlemine	36
2.2.2. Millal hakkab laps aru saama abstraktsetest mõistetest?	37
2.3. Keele areng	39
2.4. Moraali areng	46
2.4.1. Vanema kasvatuslik mõju	48
2.4.2. Valetamine	50
2.4.3. Kuidas laps saladusi mõistab	51
2.5. Seksuaalsuse areng	52
2.5.1. Laste teadmised seksist	53
2.5.2. Normaalne eakohane seksuaalsus ja normist hälbiv seksuaalsus	54

II. Lapse intervjuerimine	63
3. Intervjuu tegemise üldküsimused	65
3.1. Millal peaks intervjuu toimuma?	65
3.2. Intervjuu videosalvestamine	66
3.3. Tõlgi kasutamine	67
3.4. Intervjuu efektiivsus	68
3.4.1. Spetsialistide kasutamine intervjuul	69
4. Intervjuu struktuur	73
4.1. Intervjuuks valmistumine ja selle planeerimine	73
4.2. Sissejuhatus	76
4.3. Vaba meenutus (narratiiv) ehk juhtunu kirjeldus	80
4.4. Spetsiifiline küsitlemine	82
4.5. Teema sulgemine ja kokkuvõte	83
4.6. Intervjuu lõpetamine	83
4.7. Intervjuu tulemuslikkuse hindamine	84
4.8. Intervjuerimise vead	86
5. Küsitlemistehnikad	88
5.1. Küsimuste tüübid	88
5.1.1. Vaba meenutus ja avatud küsimused	89
5.1.2. Suletud küsimused	91
5.1.3. Suunavad küsimused	95
5.1.4. Muud küsimusetüübid	97
5.2. Küsimuste kordamine	100
5.2.1. Kordus- ja kontrollküsimused	100
5.3. Millega veel lapsi küsitledes arvestada?	102
5.3.1. Küsimuste kontseptsioon	102
5.3.2. Küsimuste sõnastamise viis	102
5.4. Eestis tehtud uuringud laste küsitlemise kohta	104
6. Kognitiivne intervjuu lapse küsitlemise tehnikana	109
6.1. Kognitiivse intervjuu faasid (Milne, 2004 põhjal)	114
6.1.1. Sissejuhatus	114
6.1.2. Vaba meenutus	119
6.1.3. Vaba meenutuse täpsustamine	123
6.1.4. Teistkordne meenutamine	126
6.1.5. Lõpetamine	129
7. Nichd küsitlemismeetod laste ülekuulamise tehnikana	131
7.1. NICHD küsitlemismeetodi faasid	133
7.1.1. Sissejuhatus	133

7.1.2. Usalduse tekitamine	135
7.1.3. Episoodilise mälu treening: eriline sündmus	135
7.1.4. Küsitlemine: üleminek intervjuu tuuma juurde	136
7.1.5. Sündmus(t)e uurimine	137
7.1.6. Puhkepaus	139
7.1.7. Info, mille kohta laps pole ütlusi andnud	139
7.1.8. Kui osa infot lapsele kohe ei meenu	139
7.1.9. Info teistele rääkimise kohta	140
7.1.10. Intervjuu sulgemine	140
7.1.11. Neutraalne teema	141
7.2. NICHD küsitlismeetodi revideeritud versioon (NICHD-R)	141
7.2.1. NICHD-Ri küsitlismeetod	142
8. Kuulamine	145
8.1. Kuulamistõkked	149
8.2. Mitteverbaalne suhtlus	151
9. Alternatiivsed abivahendid laste intervjuerimisel	157
9.1. Mäng ja mänguasjad	157
9.2. Muinasjutud	159
9.3. Emotsioonikaardid	160
9.4. Joonistamine	162
9.5. Anatoomilised nukud	166
9.6. Kehakaart	167
9.7. Etalonid	168
9.8. Visuaalsed abivahendid	168
10. Intervjuerimist raskendavad asjaolud	171
10.1. Laste mõjutatavus	171
10.2. Lapsi intervjuerimisel mõjutavad tegurid	174
10.3. Kui vanem on last mõjutanud	176
10.4. Intervjuud mõjutavad muud tegurid	177
10.4.1. Uskumusi kinnitavad tõlgendused	178
10.5. Stressi mõju laste meenutamisevõimele	178
10.6. Kuidas käituda, kui laps intervjuu ajal endast välja läheb?	180
10.6.1. Teismelise viha	181
10.6.2. Kriisisekkumine intervjuul	183
10.7. Lapse keeldumine koostööst	184
10.8. Ütluste usaldusväärsus	184

III. Laste küsitlemine erijuhtudel	187
11. Väärkoheldud lapse küsitlemine	189
11.1. Väärkohtlemise liigid	189
11.1.1. Emotsionaalne väärkohtlemine	189
11.1.2. Vaimne väärkohtlemine	190
11.1.3. Füüsiline väärkohtlemine	191
11.1.4. Seksuaalne väärkohtlemine	192
11.2. Seksuaalselt väärkoheldud lapse küsitlemine	194
11.2.1. Seksuaalselt väärkoheldud laste küsitlemise raskused	197
11.2.2. Kas madalama kognitiivse võimekusega lapsed on altimad vaevastuseid andma?	200
11.3. Kuidas rääkida lapse vanemaga väärkohtlemise kahtlusest?	201
11.3.1. Intervjuu vanemaga, kes ei ole väärkohtlemises kahtlustatav	202
12. Erivajadusega lapse küsitlemine	205
12.1. Kerge vaimse alaarenguga lapse küsitlemine	205
12.2. Autistliku lapse küsitlemine	208
12.3. Aktiivsus- ja tähelepanuhäirega lapse küsitlemine	211
12.4. Füüsilise puudega lapse küsitlemine	214
12.5. Kuulmispuudega lapse küsitlemine	215
12.6. Nägemispuudega lapse küsitlemine	216
 IV. Purunenud perekonnast pärineva lapse küsitlemise eripära	219
13. Purunenud perekonnast pärineva lapse küsitlemine	221
13.1. Lapse küsitlemine hooldus- ja suhtlusõiguse määramise asjas	221
14. Vanemast võõrandumise sündroomiga lapse küsitlemine	226
14.1. Vanemast võõrandumise sündroomi tekkemehhanism	230
14.2. Vanemast võõrandumise sündroomiga lapse küsitlemise eripära	231
14.3. Kohtuniku roll kokkupuutel lapsega, kellel on vanemast võõrandumise sündroom	235
14.4. Perekonna purunemise mõju lapsele	237
 Kokkuvõte	239
Kirjandus	241

SISSEJUHATUS

Alles 20. sajandi teisel poolel on hakatud rääkima lapse õigustest ja käsitlema last õigussubjektina. Enne seda kutsuti lapsi kohtusse tunnistajaks harva, kuna levinud oli suhtumine, et nad ei ole tunnistusi andes usaldusväärsed. See põhines arvamusel, et lapsed ei saa aru, mida kuulevad või näevad, nad ei oska end tunnistuse andmiseks piisavalt väljendada, lapsi ei saa uskuda, sest nende fantaasia ja valetamisel ei ole võimalik vahet teha, ning nendega on õigussüsteemis keeruline suhelda.

Laste õigusi ei toetatud ja nende füüsilist karistamist ei peetud veel paarkümmend aastat tagasi väärtteks. Küllalt on näiteid selle kohta, et koduse väärkohtlemise korral ei uskunud ema last või püüdis selle häbist sugulaste ja tuttavate ees maha vaikida. Samuti võis emal olla hirm kaotada pere toitja, kelle rolli täitis sageli just lapse väärkohtleja. Kui vanemad lahutasid, otsustati lapselt arvamust küsimata, kumb vanematest last edasi kasvatab – üldjuhul oli selleks ema. Ammugi ei pööratud tähelepanu sellele, et lapse suhted võiksid jätkuda ka kodust ära kolinud vanemaga. Seaduste järgi oli laste õiguste eest võimalik seista, kuid nad ise ei tundnud ei enda õigusi ega seda, kuidas ennast kaitsta, kui puudub vanemate tugi.

Sajanditagused uurijad väitsid, et lapsed on selleks liiga mõjutatavad, et olla täpsed tunnistajad. Näiteks Varendonck (1911) on klassikaks saanud uuringusarjas käsitletud laste mõjutatavust. Ta korraldas mitu katset. Ühe katse tegi ta viiekümne kaheksa lapsega vanuses seitse kuni üheksa eluaastat. Varendonck külastas nende tundi ja kirjutas tahvile lihtsa küsimuse: „Mis värvi on härra T. vuntsid?“. Ta viitas küsimuses õpetajale, keda klassis ei olnud, kuid keda lapsed hästi teadsid. Viiskümmend üks last nimetas värvi. Ainult seitse last ei vastanud või taipas, et õpetajal ei olnudki vuntse.

Teises katses küsis Varendonck kaheksa-aastastelt lastelt, kes oli see mees, kes külastas sel päeval kooli. Mõni laps nimetas pikemalt mõtlemata mehe nime. Kui Varendonck küsis lastelt, kes ei olnud veel vastanud, kas see ei olnud mitte härra M., nõustusid neist sellega peaaegu kõik. Edasisel küsitlemisel hakkas osa lapsi kirjeldama, mida härra M. ütles ja tegi, ehkki keegi polnud teda sel päeval tegelikult koolis näinud. Neile katsetele tuginedes väitis Varendonck, et lapsed on liiga mõjutatavad, ning lõpetas oma uuringud laste ebausaldusväarsuse kohta retoorilise küsimusega: „Millal me loobume kõigis tsiviliseeritud riikides laste ülekuulamisest kohtus?“ Nende ja mitme sarnase uuringu mõjul lõpetasid kohtud laste ülekuulamise tunnistajatena paljudeks aastateks (Ceci ja Bruck, 1993).

Alles viimasel kolmel-neljal aastakümnel on teadlased uurinud mälu arengut, pidades silmas laste võimekust anda tunnistusi nii kohtueelses kui ka kohtulikus menetluses. Eeskätt on olnud tähelepanu all see, kui täpseid ütlusi suudavad lapsed kogetud sündmuse kohta anda. Selliste mälu-uuringute põhjal kinnitavad teadlased, et lapsed on võimelised tegeliku elu sündmusi meenutama. Nende uuringute tulemustest lähtuvalt osaleb õigussüsteemis tunnistajatena üha rohkem lapsi. Laste ülekuulamine on sagenenud ka põhjusel, et on kasvanud teadlikkus laste väärkohtlemisest. Väärkohtlemise korral võib laps olla ainuke inimene, keda on võimalik kutsuda kuriteo kohta ütlusi andma.

Lapsi küsitleda on keeruline ning see erineb märkimisväärselt täiskasvanute küsitlemisest. Laps võib mõningaid asjaolusid unustada kiiremini kui täiskasvanu, anda ebatäpsemaid vastuseid ja lasta end suunavatest küsimustest kergemini mõjutada. Kui last küsitletakse asjatundmatult ja tema vanust arvestamata, võib sellel olla mitmesuguseid negatiivseid tagajärgi alates sellest, et ta annab valetunnistuse või on lapsohvri tunnistus ebausaldusväärne, kuni lapsele psüühilise trauma põhjustamiseni.

Järjest rohkem avaldatakse uurimistöid, mis käsitlevad laste küsitlemise tulemuslikkust juhul, kui küsitaja arvestab lapse iga ja eripära. Samuti on avaldatud juhendeid, kuidas kuulata last üle võimalikult lapsepäraselt. Küsitlemisjuhendid on olulised just seetõttu, et need aitavad spetsialistidel läheneda ülekuulamisele süsteemsemalt ja arvestada paremini alaealiste vanusest tuleneva eripäraga.

Alaealiste ülekuulamise ja uurijate küsitlusstiilide kohta välisriikides tehtud uuringud on näidanud, et kõige tõepärasemad ja täiskasvanute tunnistustega samaväärsed on alaealiste tunnistajate esmased ütlused ning ütlused küsitlustel, kus kasutatakse lapsi arvestavaid küsitlemismeetodeid (Lamb jt, 2000). Kui uurijatel on paremad teoreetilised teadmised tööst lapstunnistajaga, suudetakse kasutada tunnistajaid kohtusüsteemis tõhusamalt (Milne ja Bull, 1999).

Selle käsiraamatu eesmärk on selgitada laste küsitlemise põhimõtteid ja eripära. Laste arengulised iseärasused ei võimalda neil küsimustest aru saada ega vastata täiskasvanu tasemel. Tavameetodite abil küsitledes võib kergesti tekkida vastastikust arusaamatust, mistõttu võib laps koostööst keelduda. Ka küsitaja ise ei pruugi osata intervjuuks sobilikke tingimusi luua, mistõttu laps võib tunda end ebamugavalt ja käituda sel põhjusel trotslikult või lausa keelduda rääkimast.

Siinne käsiraamat aitab mõista nii lapse arengu iseärasusi kui ka käitumise põhjuseid. Raamatus antakse soovitusi selle kohta, kuidas luua intervjuu tegemist soodustavad tingimused, kuidas esitada lapsele arusaadavaid küsimusi ja milliseid lapsest lähtuvaid, küsitlemist abistavaid tehnikaid kasutada. Käsiraamat on

mõeldud eelkõige menetlejatele, kes puutuvad nii tsiviil- kui ka kriminaalmenetluste käigus kokku eri vanuses laste küsitlemisega.

Käsiraamat hõlmab nelja põhiteemat. Esimeses osas kirjeldatakse lapse kui küsitleva arengulist eripära ja lapse arengu mõjutajaid, millega tuleks arvestada, et valida õiged küsitlemistehnikad ning luua intervjuu tegemiseks sobivad tingimused. Teises osas kirjeldatakse intervjuu etappe ning seda, milliseid küsimusi on kõige otstarbekam esitada ja milliseid küsitlemistehnikaid kasutada. Kolmandas osas keskendutakse laste küsitlemise erijuhtudele, sest ärakuulatavaks võib osutuda laps, keda küsitledes tuleb peale arengulise eripära arvestada ka muude eriteguritega. Neljandas osas keskendutakse selliste laste küsitlemisele, kelle vanemate kooselu on purunenud.

Et käsiraamat käsitleb laste küsitlemist eri liiki kohtumenetlustes, tähistatakse seda nii sõnaga *ülekuulamine*, *intervjueerimine* kui ka *küsitlemine*. Selle raamatu kontekstis tähendab intervjueerimine üldist intervjuuolukorda, mis hõlmab nii intervjuu ettevalmistamist koos aja, ruumi, tingimuste ja tehnikate kavandamisega kui ka otsest lapse küsitlemist.

Raamatu teksti on parema mõistetavuse nimel rikastatud näidetega. Kõikides näidetes on konfidentsiaalsust silmas pidades isikute nimed muudetud.

Edukat küsitlemist!

Anneli Liivamägi-Hitrov
Kristjan Kask

TERMINID

Dissotsiatsioon (ingl *dissociation*) – kohanemisreaktsioon psüühilist tasakaalu ohustavale traumale, näiteks häbi- või hirmutundele. Selle tagajärjed võivad olla amneesia (psühhogeenne mäluhäire), desorientatsioon (orienteerumatus ajas, kohas, enese isikus) või meelepetted (hallutsinatsioonid), mis omakorda kahjustavad turvatunnet ja tekitavad ärevust. (Psühhiaatria, 2000)

Ekspert (ingl *expert*) – teatud valdkonna asjatundja (näiteks kohtupsühhiaatria või kohtupsühholoogia ekspert).

Ekspertiarvamus (ingl *expert opinion*) – teaduslikult põhjendatud arvamus, mille ekspert annab kohtumenetluses ekspertiisiülesandest lähtudes. Eksperti arvamused reguleerib kohtuekspertiisiseadus (RT I 2001, 53, 309; RT I, 30.12.2015, 21).

Haavatav tunnistaja (ingl *vulnerable witness*) – isik, kes on nii kohtueelse kui ka kohtuliku menetluse toimingutes osalemise suhtes haavatav (näiteks satub kergesti segadusse või allub suunamisele) kas vanuse tõttu (näiteks alaealised või vanurid) või psüühilise seisundi tõttu (nii alaealised kui ka täiskasvanud: seksuaalse ja/või füüsilise vägivalga ohvrid, vaimse alaarengu, kognitiivsete võimete languse või defitsiidi, autismispektrihäirete, kõne- ja keelehäirete, ärevushäire või psüühika- ja käitumishäirega isikud).

Kliiniline psühholoog (ingl *clinical psychologist*) – spetsialist, kes hindab, leevendab, ravib ja aitab ennetada psüühika- ja käitumishäireid ning teeb vajaduse korral psüühikahäire väljaselgitamiseks teste ja uuringuid.

Kognitiivne (ingl *cognitive*) – tunnetuslik, tunnetatav (ÕS, 2013); seotud vaimsete protsessidega, nagu tajus, mälu, otsustus- ja järeltulemuste võime.

Kognitiivne intervjuu (ingl *cognitive interview*) – struktureeritud küsitlemismeetod koostööaldisest tunnistajate või kannatanute ülekuulamiseks.

Kognitiivne psühholoogia (ingl *cognitive psychology*) – psühholoogiaharu, mis uurib vaimseid protsesse (näiteks mälu, mõtlemine ja tajus).

Konstrukt (ingl *construct*) – mõtteline konstruktsioon abivahendina keerukate nähtuste selgitamiseks (EKSS, 2009).

Lastekaitsetöötaja (ingl *child protection worker*) – ametnik, kes nõustab ja teavitab lapsi ja peresid, koordineerib probleemide lahendamist, seostab toetusi, teenuseid ja muud abi lapse õiguste ja heaolu tagamiseks, sh esindab laste õigusi ja huve (lastekaitseadus, RT I, 06.12.2014, 1).

Lausung (ingl *utterance*) – pidev kõneakt, mis algab ja lõpeb selgelt tajutava pausiga (EE).

Lepitusmenetlus (ingl *conciliation procedure*) – **alternatiivne vaidluste lahendamise viis** (*alternative dispute resolution* ehk ADR). Lepitusseaduse § 1 lõikes 2 esitatud definitsiooni kohaselt on lepitusmenetlus poolte vabatahtlikkusel põhinev tegevus, mille käigus teatud erapooletu isik – lepitaja – toetab lepitusosaliste suhtlust eesmärgiga aidata neil leida vaidlusküsimusele lahendus. Lepitaja võib pooltele lepituse asjaolude ja lepitusmenetluse kulgemise põhjal teha omapoolse lahendusettepaneku, kui ilmneb, et pooled ei ole mingil põhjusel lahenduseks valmis või ei leia seda. Seega tegutseb lepitaja kui konflikti vahendaja ja juhendaja, pakkudes pooltele välja võimaluse, kuidas kõige mõistlikumal moel vaidlus lahendada, kuid jättes otsustusõiguse lahendi eest pooltele endile.

Lepitusteenus (ingl *conciliation*) – tegevuse eesmärk on saavutada kokkulepe eri meelel poolte vahel või kahtlustatava ja kannatanu leppimine ning kuriteoga tekitatud kahju heastamine. Lepitamine võimaldab kannatanut paremini otsustusprotsessi kaasata ning vähendada kuriteoga kaasnenud pingeid, hirmu, viha jms tundeid. Lepitusmenetluse puhul arvestatakse ennekõike kannatanu huve. Lepitamine suurendab kannatanu väärtust ja kaasatust. Lepitamise käigus tegeletakse kuriteo mõlema poolega. (www.kriminaalpoliitika.ee)

Logopeed (ingl *speech therapist*) – kõrgharidusega spetsialist, kes aitab kliendil suulist ja kirjalikku kõnet parandada ja arendada ning mõista teiste öeldut või kirjutatut. Kui kõnetegevus on häiritud, arendab logopeed kliendi mitteverbaalset suhtlust. (www.fertilitas.ee)

Menetleja (ingl *interviewer, investigator*) – menetlustoimingut (näiteks ülekuulamist) tegev isik (käsiraamatus ka *küsituleja, intervjuuerija* või *uurija*).

Meta-analüüs (ingl *meta-analysis*) – eri üksikuurimuste tulemuste süntees.

Metamälu (ingl *metamemory*) – inimese teadmised omaenda mäluprotsessidest ja strateegiatest, mis aitavad infot salvestada ning hiljem meelde tuletada.

NICHD (National Institute of Child Health and Human Development) küsitlismetod (ingl *NICHD Protocol*) – Ameerika Ühendriikide riiklikus lapse tervise

ja inimarengu instituudis välja töötatud struktureeritud küsitlismeetod, mis on mõeldud seksuaalselt väärkoheldud laste ülekuulamiseks.

NICHD-Ri küsitlismeetod (ingl *NICHD-R Protocol*) – struktureeritud küsitlismeetod, mis on välja töötatud selliste seksuaalselt väärkoheldud laste ülekuulamiseks, kes on vähe motiveeritud ütlusi andma.

Nõustamine (ingl *counseling*) – koostöösuhe, mille käigus nõustaja aitab kliendil lahti mõtestada oma elu probleemset olukorrad. Koos kliendiga arutletakse probleemide võimalike põhjuste üle ning püütakse leida lahendusi, mis aitaksid selles olukorras saavutada parimaid võimalikke tulemusi.

Ohvriabitöötaja (ingl *victim support person*) – spetsialist, kelle töö eesmärk on säilitada või parandada kuriteo ohvri toimetulekut, näiteks pakkuda emotsionaalset tuge ja jagada informatsiooni abi saamise võimaluste kohta (ohvriabi seadus, RT I 2004, 2, 3; RT I, 06.01.2016, 28).

Perelepitaja (ingl *family mediator*) – tsiviilmenetluses on perelepitaja erialase ettevalmistusega erapooletu spetsialist, kes vahendab eri arvamusel olevate paaride konflikti või lapsevanemate omavahelist suhtlust kokkuleppe saavutamise eesmärgil.

Perelepitus (ingl *family mediation*) – teenus, mille puhul perelepitaja vahendab perekonflikte ja soodustab poolte suhtlust eelkõige küsimuses, kuidas lapsevanemad saaksid pärast lahkuminekut teha koostööd oma ühe või mitme ühise alla 18-aastase lapse kasvatamise küsimustes, sh sõlmida kokkuleppeid lapsega suhtlemise korra, lapse elukoha, elatistraha ja haridustee küsimustes.

Pereteraapia (ingl *family therapy*) – psühhoteraapia meetod, mida kasutatakse selliste probleemide süsteemseks lahendamiseks, mis on inimesel tekkinud suhetes perekonna, lähedaste ja teiste oluliste inimestega. Pereteraapia fookuses on pereliikmete omavaheline suhtlemine ja suhete kvaliteet, perekonna kriisidega toimetulek ning üksteisemõistmise ja probleemilahendusoskuste parandamine.

Psühhiaater (ingl *psychiatrist*) – arst, kes on omandanud psühhiaatri lisaeriala ning on spetsialiseerunud psüühika- ja käitumishäirete diagnoosimisele, hindamisele, ravimisele ja ennetamisele (www.mppk.ee).

Psühholoog (ingl *psychologist*) – psühholoogia eriala omandanud spetsialist. Psühholoogi töö põhisisu on nõustamine psühholoogilistes küsimustes ning psühholoogiaalaste uurimistööde ja psühholoogiakoolituste tegemine.

Psühhoteraapia (ingl *psychotherapy*) – põhjalik, eesmärgipärane ja planeeritud psühholoogiline raviviis. Psühhoteraapia eesmärk on leevendada või kõrvaldada väljakujunenud sümptomeid ja muuta häirunud käitumis- ja mõtteviise.

Psühhoterapeut (ingl *psychotherapist*) – kas psühholoogia või psühhiaatria eriala omandanud spetsialist, kes on läbinud kognitiivse käitumisteraapia, perekonna-psühhoteraapia, analüütilise või psühhodünaamilise teraapia koolituse või muu psühhoteraapiakoolituse.

Sotsiaaltöötaja (ingl *social worker*) – erialase kõrgharidusega spetsialist, kes toetab üksikisikute, perede ja rühmade toimetulekut ning aitab kogukonna ja ühiskonna viia vastavusse liikmete vajadustega. Sotsiaaltöötaja nii nõustab kui ka osutab konkreetset abi. (www.kriminaalpoliitika.ee)

Spetsialist (ingl *specialist*) – eriväljaõppega spetsialist (psühholoog, sotsiaaltöötaja, ohvriabitöötaja, lastekaitsetöötaja, pedagoog), kes võib viibida ülekuulamise juures ja kelle ülesanne on kaitsta kohtueelses ja kohtulikus menetluses parimal määral laste huve.

Spetsialisti arvamus (ingl *specialist opinion*) – spetsialisti arvamust kasutatakse lapse parima huvi väljaselgitamiseks eelkõige tsiviilkohtumenetluses. See kirjeldab üldjoontes lapse elu, heaolu, tervist, kasvatust jms, mille põhjal on tarvis kohtulikult tõendada näiteks sobiva vanemliku hoole, arengule vastava kasvatuse ning vajalike keskkonna- ja kasvatustingimuste olemasolu. Spetsialisti arvamus ja selle rakendamine peab vastama lapse õiguste konventsioonile ja teistele rahvusvahelise õiguse normidele.

Taju (ingl *perception*) – ümbritseva terviklik tunnetamine meelte kaudu.

Turvaisik (ingl *safe person*) – sõltumatu isik, kes on kohtumajas haavatava tunnistaja kõrval ning hoolitseb tema füüsilise ja vaimse heaolu eest (kuhu minna, kuidas rahuldada oma füsioloogilisi vajadusi, kus ja kuidas oodata oma järke tunnistajana, kuidas ooteaega mööda saata).

Uskumusi kinnitav tõlgendus (ingl *confirmation bias*) – tendents otsida kinnitust või tõlgendada infot viisil, mis kinnitab isiku uskumusi või hüpoteese.

Vaba meenutust hõlbustav küsimus (ingl *free recall, invitation*) – lausung, millega julgustatakse last juhtunut oma sõnadega meenutama.

Vahendaja (ingl *intermediary*) – sõltumatu, eriväljaõppega spetsialist (näiteks logopeed), kes aitab pooltel teha haavatava isikuga (nii alaealine kui ka täiskasvanud kannatanu, tunnistaja või kahtlustav) kohtueelse ja kohtuliku menetluse toiminguid.

Ärakuulamine (ingl *hearing*) – tsiviilmenetluses toimuv menetlustoiming lapse arvamuse ärakuulamiseks.

Ülekuulamine (ingl *interview*) – kriminaalmenetluses lapsega tehtav menetlustoiming, mille eesmärk on hankida teavet. Käsiraamatus kasutatakse ülekuulamise sünonüümidega ka termineid küsitlemine ja intervjuu.

I. Lapse kui küsitletava arenguline eripära

1. LAPSE ARENG JA SEDA MÕJUTAVAD TEGURID

Termin *areng* viitab protsessile, mille käigus inimene oma eluea jooksul kasvab ja muutub.

Peaaegu kõik arengu-uurijad on kirjeldanud hulka faase, mille inimene arenguteel läbib. Faasid läbitakse üldjuhul kindlas järjestuses, kuid individuaalse tempoga. Faaside üldised kirjeldused ei ole seotud kindla kultuuriga ning neis ei kirjeldata spetsiifilist käitumismustrit, vaid eelkõige on need üles ehitatud inimese bioloogilist küpsemist silmas pidades. Iga inimese arengut mõjutab peale bioloogiliste tegurite suurel määral keskkond.

1.1. Keskkonna mõju lapse arengule

Lapse arengut mõjutavatest keskkonnateguritest on kõige tähtsamad vanemate hoolitsus ja kasvatus. Ka vanemlikkus põhineb päritud omadustel ja elukogemustel, näiteks mälestustel oma vanemate käitumisviisidest. Samuti kujundavad tervises seisund, suhted teiste inimestega ja välised tegurid vanemaks olemise selliseks, millisenä laps seda omakorda kogeb.

Ühe pere lapsed sünnivad kõik pisut erineva geenipagasiga, kuna nad pärivad geenikombinatsioonid oma mõlemalt vanemalt. Seega on iga lapse iseloom, käitumine ja tervis pisut erinev. Lisaks kujundab ja mõjutab nende kasvumist ja iseloomu kujunemist vanemate kasvatus. Näiteks võib pere noorim laps tunda teistsugust hoolt ja kohtlemist kui tema vanemad õed-vennad seetõttu, et tema isa ja ema on edasi arenenud nii inimeste kui ka lapsevanematena, peresuhted on muutunud või on mõjutanud perekonda või selle lapse elu mingid välised tegurid. Seega on lapse genotüüp, füüsiline, psüühiline ja sotsiaalne keskkond vastastikusel suhtel ning seotud samal ajal ka tema vanemate arenguprotsessiga. Näiteks käitumishäirega laps saab keskkonnalt rohkem negatiivset tähelepanu kui teised lapsed. Ta satub sagedamini kaklustesse, mis tingib negatiivse reaktsiooni ja see omakorda aitab kaasa lapse häire süvenemisele.

Selles, milliseks inimeseks laps kujuneb, on suur roll vanemate ootustel. Oluline on, kus laps elab, st milliste traditsioonidega kultuuriruumis, ning kes lapse arengut juhivad ja toetavad. Seega kasvatatakse lapsest sotsiaalne olend, kes vastab ühiskonna ootustele. Teadmised, kogemused, eesmärgid, oskused, vahendid ja

hinnangud – kõike seda pakub vanem lapsele kasvamiseks üldjuhul ebateadlikult. Laps reageerib ja käitub lisaks enda kogemustele ja teadmistele nii, nagu vanemad ees teevad, ja kujundab vanemate eeskujul nii oma arusaamise maailmast kui ka suhtlemismustrid. Vanemad ja õed-vennad on tavaliselt need, kellega lapsel arenevad esimesed tundeseosed. Nende abil saab laps teada, kas ja kuivõrd saab maailma ja inimesi usaldada.

Lapsel on vaja kindlat isikut, kellele ta saaks tingimusteta toetuda. Lebovici (1984) näeb vanemate ja lapse suhtes kolme tasandit:

- 1) tegelik laps, kelle eest vanemad peavad hoolitsema;
- 2) üsna teadlik sisepilt kujuteldavast lapsest, kelle eest vanemate arvates tuleb neil hoolitseda;
- 3) alateadlik sisepilt lapsest, mis on kujunenud põhiliselt nii, nagu vanemad ise on kogenud kunagi oma vanemate kohtlemist. See sisepilt projitseeritakse sageli lapsele, näiteks „sinul peab elus hästi minema“ või „sina muudkui saboteerid“.

Paljud arvavad, et väikelaps muutub emast sõltuvaks, kui tema eest hoolitseb ainult ema. Teised väidavad, et mitme hooldajaga laps kasvab ebakindlaks. Kolmandad leiavad, et vanemad peaksid kõiki ülesandeid jagama omavahel võrdselt, nii et isal tekiks lapsega sama tugev side kui emal. Osa teadlasi usub, et pole vahet, kumb vanematest imikut hooldab. Kyle Pruett (1985), kes on lapsi jälginud nende sünnist kuni kaheksa aasta vanuseni, on öelnud, et teoreetiliselt on otsustava tähtsusega, millega hooldaja lapse arengule kaasa aitab, mitte niivõrd see, kes hooldaja on. Isa roll ei tähenda ainult bioloogilise soo jätkamist, vaid isatunne tekib psühholoogilise küpsemisega. Isatüübist, kes on ära, on kirjutatud pigem kui isast, kes on lapse jaoks kogu aeg olemas – ja siis on temast kirjutatud rohkem kui ema asendajast, mitte tema enda tähtsusest. Alguses on isa tee lapse juurde teistsugune kui emal, kuid see ei tähenda, et tema roll oleks hiljem nõrgem. Laps soovib armastavat isa – sellist, kes aitab lapsel areneda ning on valmis last embama ja näitama üles õrnust. Isal on eri kultuurides erinev roll – mõnel pool on ta rohkem perekonnapea, kes on peresuhetest distantseerunud, mõnel pool osaleb isa aktiivselt lapse kasvatamises, kui ema on tööil.

Bioloogilisel emal on suhetes lapsega väike edumaa tänu sellele, et ta on last üheksa kuud kandnud, ta sünnitanud ja teda imetanud. Üldjuhul on ema ka see, kes on lapse esimestel elukuudel temaga tihedalt seotud. Ema ja vastsündinu ühtekuuluvus on täielikult võimalik vaid siis, kui ema ei pea perekonna ülalpidamiseks töötama. Kui ema töötab, kasutatakse lapse esimese hooldaja asendajana hoopis kedagi kolmandat, n-ö ema asendajat, kellelt oodatakse samasugust pühendumist ning lapsele järjepideva hoolitsuse ja stabiilsustunde andmist. Seega on muutumises ka emaroll.

Kuigi õed-vennad ei ole lapse arengus hädavajalikud, on neil suur tähtsus, kui nad on olemas. Nende olemasolu eelis peitub selles, et üksteiselt on lastel hea õppida empaatiat ja suhtlumustreid ning saada peegeldust sellele, milline on nende positsioon laste maailmas. Lisaks annab õdede-vendade olemasolu parema võimaluse õppida koostööd, üksteisega arvestamist ning jagamist.

Lapse või noore käitumist aitab õigesti mõista teadmine, millisest kultuurikeskkonnast ta tuleb, st milline on tema perekond ja ümbritsev keskkond, milliseid väärtushinnanguid pere kannab, kuidas suhtutakse temasse kodus, millised on kodused suhtemustrid, kui tervislikud on pere eluviisid jne.

Lapse hilisemas elus mõjutavad tema arengut veel sotsiaalsed suhted eakaaslastega, kool ja ühiskonna suhtumine tervikuna.

1.2. Üldised arenguülesanded erinevas vanuses (kognitiivne võimekus)

Imikud kuni 2 a	Imikute peamine ülesanne on õppida usaldama. Arenguülesande edukus on erinev, see oleneb lapse iseloomust, kogemustest peamise hooldajaga, turvatundest ja sellest, kas tema vajadused on rahuldatud. Selles vanuses areneb lastel vanemaga seotussuhe ja sõltuvalt selle turvalisusest kujuneb laste suhtumine maailma ja teistesse inimestesse.
Väikelapsed 2–3 a	Perioodi nimetatakse turvaliseks iseseisvumiseks. Lapsed õpivad maailma katsetamise abil tundma, st panevad end proovile, et saavutada turvalist iseseisvust (proovivad eemalduda vanemast, kuid peavad teadma, et turvaline tagala on olemas).
Väikelapsed 3–5 a	Lapsed hakkavad oma fantaasiat kasutama, st on võimelised end vanemaist distantseerima ja sukelduma fantaasiamaailma (mängima). Infot töötlevad nad paremini neile tuttavas keskkonnas. Tulevad toime mäluülesannetega, mis põhinevad äratundmisel, kuid on viletsad ülesannetes, mis põhinevad meenutamisel. Mõtlemine on selles vanuses kohati maagiline ja seetõttu võivad anda ebakorrektsid vastuseid, eriti kui nad ei saa aru, mida nende käest teada tahetakse. Selles vanuses räägivad täiskasvanuile seda, mida arvavad, et täiskasvanu tahab neilt kuulda.
Varane kooliiga 6–9 a	Lapsed liiguvad teadmiste omandamise suunas. Vajavad loominguilust ja on valmis ise looma. Kuna laste enesehinnang on kujunemisejärgus, vajavad nad selles vanuses võistlus- ja võrdlusmomente kaaslastega, et mõõta oma oskusi ja väärtust.

	<p>Nende meenutamisevõime on paranenud. Loogiline mõtlemine on pisut parem, kuid abstraktselt mõelda ei oska. Samas on selles vanuses lapsed juba võimelised mõtlema lihtsamatele probleemidele ning võimalikele lahendustele.</p> <p>Selles eas tahavad lapsed tunda kontrolli ja struktuuri. Samuti meeldib neile endale olukorda kontrollida. On valmis mängima mängu, mida analüüsida, või joonistama pilte, millest rääkida.</p>
Keskmine kooliiga 10–12 a	<p>Laste arenguülesanded on sarnased eelmise vanuserühmaga, kuid nad tunnevad end kompetentsemana ning neil on selgem ettekujutus endast ja oma võimetest. Loogiline mõtlemine on rohkem arenenud ning neile meeldib lahendada probleeme ja keerulisi ülesandeid. Selles eas näevad lapsed maailma must-valgena, asju hea või halvana ehk vastuolusid. Õiglus saab põhiliseks probleemiks. Areneb ka kriitika vanemate suhtes.</p>
Teismeiga	<p>Noored inimesed tegelevad peaaegu kogu teismeeaga sellega, et üritavad määrata oma identiteeti ja iseseisvuda (end lapsepõlvest välja rebida ja saada vanematest sõltumatuks). Selles eas võib vanemate lahusus kahjustada identiteetseerimisprotsessi ja turvalist iseseisvumist. Kuna selles eas liigutakse lapsepõlvest täiskasvanuikku, vajavad teismelised endiselt struktureeritud elukorraldust paindlike piiridega (teismelised kompavad piire nagunii igal võimalusel). Neil on vaja selgitada välja omaenda väärtused. Teismeliste arusaamad ja kognitiivsed võimed võimaldavad neil mõista oma elu tegelikku olukorda.</p>

1.3. Kiindumussuhte areng

Kiindumussuhte (ingl *attachment*) sünonüümina kasutatakse eesti keeles sõna *seotussuhe* ning häirunud kiindumussuhte sünonüümina sõna *kiindumushäire*.

Vanema ja lapse suhete kohta on psühholoogia valdkonnas tehtud kõige enam uurimusi. Peamine põhjus, miks uuritakse kiindumussuhteid, on just varaste suhete mõju lapse arengule.

Kui jälgida ühe-kaheaastast last, kes püüab maailma tundma õppida, on näha, et ta teeb katseid emast eemalduda. Ta jookseb eemale, kuid jälgib ema, seejärel pöördub ema juurde tagasi, otsides lähedust, et seejärel taas eemalduda. Väike-laps ei lähe üldjuhul emast kaugemale kui 50–60 meetrit. Ta avastab keskkonda, kasutades ema tagala või tugipunkti, kelle juurde aeg-ajalt julguse saamiseks tagasi pöörduda. Kui laps avastamisretkel varba ära lööb või käpuli kukub, vajab ta kohe ema, et oma pettumust väljendada ning tunda turvalist lähedust. See on

üks turvalise kiindumussuhte tunnuseid. Turvaline kiindumussuhe annab inimesele usaldusvundamendi kogu eluks.

Üks esimesi arenguteoreetikuid, kes on kõige põhjalikumalt kiindumussuhet uurinud ning sellest kirjutanud, on John Bowlby (1969). Ta on jälginud alaealistest õigusrikkujate peremustreid. Kõik tema uuritavad olid kogenud ebaturvalisi peresuhteid, vanematest eraldumist, hülgamist ja alahoolitsust. Need lapsed olid muutunud emotsionaalselt tundetuks, nad olid ebasõbralikud ja agressiivsed. Nende suhted teiste laste või täiskasvanutega olid konfliktised või puudusid ja neil oli kalduvus valetada või varastada. Sarnast käitumist täheldas Bowlby ka väikestel, üle kuue kuu vanustel lastel, kes olid vanematest eraldatud. Nad ilmutasid protesti nutmise või karjumisega, mis kestis tunde ja vahel isegi päevi, kuni nad alla andsid ja passiivseks muutusid, häälihtsedes vaid vaikselt ning keeldudes toidust ja hellustest. Kui need hülgamist kogenud lapsed mõni aeg hiljem koju vanemate juurde viidi, klammerdusid nad vanemate külge või ilmutasid vaenulikkust isegi mitmeid kuid hiljem.

Täiskasvanu võimet luua väikese lapsega hea kiindumussuhe mõjutavad tema enda lapsena kogetud kiindumussuhe, tähtsamad inimsuhted ning nende suhete iseloom. Uuemates kiindumussuhet käsitlevates uuringutes on täiskasvanutel leitud mudeleid, mis olid analoogilised laste kiindumussuhte mudelitega ja näitasid, et kiindumussuhte iseloom on üsna püsiv. Arvatakse, et just varased lapsepõlvesuhted mõjutavad seda, kui iseseisev on täiskasvanu oma otsustes ja elukorralduses, milline on tema ärevus ja kuidas ta sellega toime tuleb, samuti seda, kuivõrd ta väldib ebameeldivaid olukordi või inimesi, millised on tema lähedussuhted ja kuidas ta lahendab probleemolukordi.

Bowlby eristab kiindumussuhte arengus viit etappi. Hilisemad teoreetikud on toetunud Bowlby ideedele ja neid edasi arendanud, kuid tema esitatud etappide kirjeldusi ei ole keegi ümber lükanud:

1. Vastsündinu suunab oma tähelepanu ja märguanded inimestele, tegemata neil esialgu vahet.
2. Imik suunab oma tähelepanu ühele või enamale kindlale inimesele ning annab endast neile märku, näiteks naeratab emale või teistele tähtsatele hooldajatele. See tähistab kiindumussuhte algust. Üldjuhul toimub see lapse viienda ja seitsmenda elukuu vahel.
3. Imik säilitab läheduse eelistatavalt väljavalitud inimesega tema poole liikudes ja endast märku andes. Seda nimetatakse kiindumussuhte loomiseks hooldajaga. Sel perioodil saab laps teadlikuks võõrastest inimestest või muutub nende tõttu kartlikuks (tekib võõristus).

4. Lapse ja hooldaja vahel tekib eesmärgipärane usaldussuhe. Selle ajani olid ema ja laps kui sümbiootilises suhtes, kus laps arvas, et on osa emast ja juhib oma vajaduste rahuldamist ema kaudu. Eesmärgipärase usaldussuhte ajal kohandub laps ka ema vajadustega, näiteks on ta ema soovil valmis ootama, kuni ema tagasi tuleb. Bowlby arvates on see lapsele omane alles kolmandast eluaastast, kuid hilisemad teoreetikud on näinud seda ka kaheaastastel ja veelgi noorematel lastel.
5. Seotussuhte vähenemine mõõdetuna lapse eemaldumiskauguse järgi. Koolialisele ja vanemale lapsele on iseloomulik, et suhe põhineb abstraktsematel asjaoludel, nagu kiindumus, usaldus ja heakskiit, mida näitab suhte sisemine töömudel.

Seega on baasturvalisuse loomiseks olulised just lapse esimesed eluaastad.

Bowlby võttis ajakirjas World Health Organization (1951) oma teooria kokku järgmiste sõnadega: „Varased stabiilsed suhted peamise hooldajaga on lapse psüühilisele tervisele sama vajalikud kui vitamiinid ja proteiinid füüsilisele tervisele.“ Pärast sellist avaldust lubati Inglismaal vanematel jääda oma lastega koos haiglasse, potentsiaalsed kasupered adopteerisid lapsi nii varases eas kui võimalik, loodi perede toetusvõrgustik, lastekodudes hakati lastele rohkem personaalset tähelepanu osutama ja peresid teavitati neist mõjudest.

Kui vanemad tulevad oma ülesandega piisavalt hästi toime, areneb lapsel välja baasturvalisus, mis ongi psüühilise arengu ja tervise nurgakiviks. See eeldab turvalist, aktsepteerivat ja lapse vajadustele vastavat hoolitsust ning kaitsmist ülemääraste ja sobimatute ärritajate eest. Oluline on lapse vajadusi piisavalt ja õigesti rahuldada ning last kasvatada nii, et ta õpiks olema vastastiksuhtes teiste inimestega, omandaks tõese pildi endast ja keskkonnast ning suudaks ennast väljendada nõnda, et lapse seisukohalt tähtsad inimesed mõistaksid teda ja tema neid. Kindlustunne, mille laps sellise kasvatus tulemusena saab, aitab tal kergemini toime tulla kõikvõimalike arengu- või elukriisidega.

John Bowlby teooria põhjal tekib kiindumussuhe või -häire alljärgnevalt.

- Ema üsas tunneb laps, et on emaga üks, ega aima, et on emast eraldi inimene.
- Sünd toob kaasa topeltsõltuvuse: ema rahuldab lapse vajadusi ja laps tunneb, et tema kontrollib maailma.
- Kujuneb usaldus või usaldamatus. Laps saab aru, et on vanematest sõltuv ja et hooldaja kontrollib tegelikult tema elu. Hooldusest sõltub, kas laps usaldab hooldajat või mitte. Laps teab, kuidas panna hooldaja lapse füüsilisi ja emotsionaalseid vajadusi rahuldama. Kui suhe on edukas, tekib usaldus ja laps liigub turvalise sõltumatuse suunas. Kui vajaduste rahuldamine on puudulik või ebajärjepidev, areneb usaldamatus maailma ja inimeste vastu.

Kui ema või peamine hooldaja on oma emotsionaalsete vajadustega nõnda hõivatud, et ei märka lapse vajadusi ega reageeri neile adekvaatselt, tunneb laps, et ta ei ole hoitud ja kaitstud. Laps tunneb end ignoreeritu ja mahajäetuna. Kui lapse vajadustele vastatakse kaootiliselt, mitte vajadustest lähtuvalt, hakkab ta tundma primitiivset hirmu ja kroonilist ärevust, kuni tardub emotsionaalselt ja muutub võimetuks usaldama. Selle kõige tagajärjel pole lapse ego adekvaatselt arenenud ja integreerunud ning tal on kujunenud moondunud minapilt, mistõttu ta ei käitu eakohaselt ja tema käitumist nähakse tihti probleemsena. Inimesed peavad selliseid lapsi vägivaldseks, manipuleerivaks ja halvaks, kuid nad näevad last sellisena, nagu laps ilmselt näeb neid ja maailma. Neil lastel on olnud raske ühiskonda lõimuda. Nad satuvad pidevalt pahandustesse ja on ise kroonilised pahandusetegijad. Nad ei tunne end hästi rahulikus keskkonnas, kuna nende sisemises maailmas on enamasti suurem kaos kui selles, mis neid ümbritseb.

Kiindumushäirega laste puhul võib eristada kaht tüüpi.

1. Lapsed, kellel on varane kiindumussuhe ja usaldus normaalselt kujunenud, aga mingil hetkel on peamine hooldaja nad maha või hooletusse jätnud. Need lapsed vajavad kasuperes või lastekodus erilist tähelepanu ja emotsionaalset tuge, kuni nad hakkavad taas inimesi ja maailma usaldama.
2. Lapsed, kes pole kunagi õppinud usaldama. Need lapsed on väga varases eas emotsionaalselt tardunud. Neid saab aidata üks kindel usaldusisik, kes mõistab, et lapse ebaadekvaatne käitumine peegeldab tema moondunud minapilti. See on pilt, mille laps on loonud endale kaitseks igasuguse seotuse eest teiste inimestega, kuna tal ei ole usaldus- ja lähedussuhte kogemust.

McClelland eristab nelja vanemlikku stiili.

1. Vanem väljendab hoolivust, armastust ja tähelepanelikkust, aga jätab lapsele ka iseseisvat otsustamisruumi. Lapse enesehinnang on tasakaalus.
2. Vanema ja lapse vahel valitseb hingeline lähedus, aga vanema armastust väljendab vähene kontroll ja piiride puudumine. See võib tekitada kõrge enesehinnangu, kuid laps ei sobitu tegelikku ühiskonda.
3. Lapse ja vanema suhted ei ole emotsionaalselt lähedased, puudub soojus ja vastastikune mõistmine, aga vanem juhib kindlalt lapse elu ja valikuid. Suhe on turvaline, kuid tingib lapse madala enesehinnangu ja initsiatiivtuse.
4. Laps on hüljatu staatuses või väärkoheldud. Sellel vanemlikul stiilil on kõige suurem mõju lapse edaspidisele elule ja enesehinnangule. Varajane, esmaste

lähisuhete puudumine tekitab lapsel probleeme edaspidistes suhetes, põhjustab kohanemiskursusi ja pärsib negatiivsete emotsioonidega toimetulekut.

Võrreldes turvalise seotussuhtega lapse arengut vägivallakogemusega lapse arengu ja pereprofiiliga, on võimalik mõista nende kahe arengumudeli erinevusi.

1.4. Agressiivsuse areng

Juba alla aastane laps on võimeline väljendama aktiivsust ja passiivsust, viha ja armastust.

Agressiivsus tekib siis, kui lapsel on negatiivseid kogemusi positiivsetest märksa enam – tema põhivajadusi rahuldatakse väga kaootiliselt, tal ei ole emotsionaalset sidet oma hooldajaga, ta on alahooldatud ning tal on talumatult halb enesetunne pikemat aega. Seega sõltub agressiivsuse teke lapse ja vanema(te) vastastikusest suhtest. Pidevat frustratsiooni kogunud lapse tundlikkuslavi on vaenulike signaalide suhtes tavalisest madalam. Konfliktisituatsioonis ei suuda selline laps leida konstruktiveid lahendusi ega hinnata oma tegude tagajärgi. Selleni on viinud ebaturvaline kiindumussuhe lapsepõlves, agressiivsed eeskujud ja vägivalla kogemine.

Carlson (1998) leidis oma uuringus, et imiku ebakindel kiindumussuhe ennustas hilisemat agressiivset käitumisviisi. Lapse 24. ja 42. elukuul (2–3,5-aastaselt) mõõdetud kiindumussuhte ebakindlus näitas käitumisprobleemide avaldumist lasteaias, hiljem alg- ja põhikoolis. Kui sellele lisandus väärkohtlemine, võis väita, et ebakindel kiindumussuhe on otsene põhjus, miks hilisemas elus avalduvad tõsised kohanemishäired või kujuneb antisotsiaalne käitumine.

Kliinilised kogemused näitavad, et lapsel kujuneb sageli agressiivsus välja ka siis, kui ta areneb tundekülma ja ükskõiksetes tingimustes, kus tema arenguvajadustele pööratakse vähe tähelepanu.

Agressiivse käitumise võib jagada kolmeks.

Reaktiivne agressioon, mis on ajendatud emotsioonidest ja on ettekuulmatu. See on afektiivne või väljelaeva iseloomuga. Sellele agressioonitüübile on iseloomulik kontrolli kadu emotsioonide ja käitumise üle. Väljelaeva agressiooni puhul domineerivad emotsioonid.

Proaktiivne agressioon erineb reaktiivsest selle poolest, et on ettekuulmatu. Proaktiivne agressioon on suunatud eesmärgi saavutamisele. Selle agressiooni-

vormi puhul domineerib kognitsioon, kusjuures agressiooni väljendaja kontrollib oma emotsioone ja käitumist ning on seetõttu pahatahtlik.

Tihti on agressioonivormid omavahel seotud, st agressioon algab proaktiivselt, kuid kontrolli kadudes muutub reaktiivseks. Seetõttu on teismeliste agressiivsust väga raske hinnata. Eraldi nimetatakse ka **destruktiivset agressiooni**, mille äärmuslik näide on kehavigastuste tekitamine või vägistamine.

2. LAPSE ARENGU MÕISTMINE

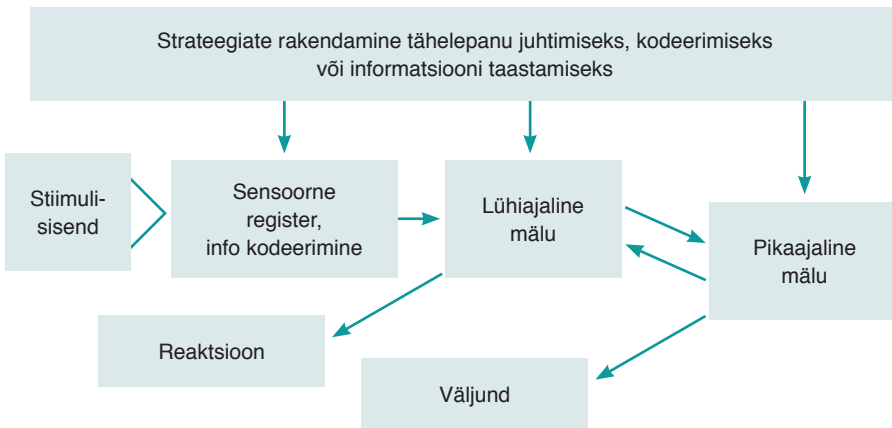
2.1. Mäluprotsessid

Küsitlemise eesmärk on saada tunnistajatelt, ohvritelt või kahtlusalustelt juhtunu kohta võimalikult palju infot. Seetõttu on vajalik, et küsitleja mõistaks, kuidas mälu toimib, ning mõtleks sellele, kuidas ta saaks meenutamisele kaasa aidata.

2.1.1. Mäletamine

Enamik laste mälu uuringutest on keskendunud mälumahu ja -strateegiatega arengule. Neile tuginedes käsitletakse allpool laste mälu toimimist, selle abil info töötlemist ja salvestamist ning sama info taastamise ehk reprodutseerimise võimalusi.

Alloleval joonisel on kujutatud informatsiooni tunnetusliku töötlemise mudelit, mis hõlmab kolme mäluüksust ja neid kasutavaid kontrolliprotsesse.

Joonis 1. Informatsiooni tunnetusliku töötlemise mudel (Atkinson ja Shiffrin, 1968)

See mudel näitab infovoogu läbi komponentide või nende vahel. Igasugune tunnetatav (näiteks nähtav ja kuuldav) informatsioon kodeeritakse sensoorse registri kaudu. Kodeering püsib vaid lühikese ajavahemiku, enne kui informatsioon hääbub või selle kirjutab üle uus informatsioon (ehk kogemus), mis tuleb uuesti sensoorsesse registrisse. Osa informatsiooni, mis tuleb sensoorsest registrist, võidakse aga töödelda lühiajalises ehk töömälus.

Lühiajaline mälu on võimeline sooritama korraga piiratud arvu toiminguid olenevalt sellest, kui palju üht või teist toimingut on harjutatud (näiteks jalgrattasõidu puhul on alguses kogu tähelepanu koondunud jalgratta tasakaalus hoidmisele ja sõitma õppimisele, hiljem aga võib jalgrattaga sõites samal ajal näiteks laulda või sõbraga juttu rääkida).

Õppimine nõuab suurt mälumahtu. See, kuidas informatsiooni töömälus töödeldakse, määrab, milline osa sellest läheb pikaajalisse mällu. Arvatakse, et pikaajaline mälu on piiramatu mahuga (Cowan, 1997) ja selles säilitatakse informatsiooni määramata ajaks ning infot on võimalik sellest üksusest taastada ja uuesti lühiajalisse mällu kanda. Süsteemi sattunud informatsiooni saab töödelda eri kontrollimehhanismide abil. Sellised mehhanismid sisaldavad informatsiooni lühiajalises mälus säilitamise strateegiaid ehk kodeerimisstrateegiaid. Lastel on eriline anne kodeerimisstrateegiaid välja arendada (Smith jt, 2008). Kodeerimiseks kasutavad lapsed näiteks kordamist (talletavad info mällu kordamise teel), rühmitamist (sarnaste tunnuste järgi) või üksikasjalike seoste loomist (eri tähendusega asjade vahel leitakse seos, et see mälus talletuks).

See, milline osa informatsioonist saadetakse pikaajalisse mällu, sõltub paljudest teguritest, eelkõige sellest, kui tugevad on sensomotoorsed impulsid (kõik, mida tajutakse, st nähakse, kuulatakse ja haistetakse), millised seosed see leiab ja kuidas see mällu kodeeritakse. Seetõttu tasubki uurida, millisel moel on mingit sündmust kogunud laps info mällu kodeerinud ehk seoseid ja võrdlusi loonud. Kui infot pole mällu alguses kodeeritud, siis on ka hiljem vähem meenutada. Kindlasti on igaüks kogunud olukorda, kus mingi info ei meenu. Sel juhul inimene teab, et tal on otsitav mälus olemas, ning hakkab meenutamiseks looma seoseid, kus ta selle infoga kokku puutus ning kes või mis on sellega seotud. Seda protsessi nimetatakse taastamisstrateegiaks.

Mälul on hulk funktsioone: näiteks hoida tavalisi teadmisi, mis sisaldavad infot ja aitavad inimesel kasutada oskusi, samuti infot tema isiklike, emotsioonidega seotud kogemuste kohta, mitmesuguste olukordade, asjade ja inimeste kohta.

Mis juhtub, kui püüda midagi meenutada? Psühholoogid jagavad mäluprotsesse kolmeks. Esiteks info kodeerimine, mis toimub info sisenemisel mällu, seejärel selle info salvestamine ning kolmandaks see, kuidas see info mälust kätte saadakse. Mida rohkem aega on juhtunust möödunud, seda raskem on mälupilte taasluua ja seda moonutatam võib olla info. Mälu võib alt vedada kõigis kolmes faasis või nende kombinatsioonides. Näiteks kui küsitlav ei mäleta sündmust, võib olla tegu sellega, et see info ei olnud tema jaoks tähtis. Ka võib info olla mällu küll kodeeritud, kuid salvestatud ebaadekvaatselt.

Info, mille inimene on juhtunu kohta mällu kodeerinud, ei pruugi olla salvestunud sinna moel, et seda oleks võimalik meenutamise abil taastada. Juhtum salvestub üldjuhul selle põhjal, millise info on inimene selle kohta enda jaoks kodeerinud. Inimene juhindub kodeerimisel enda väärtushinnangutest ning kasutab infot, mis tal on üldiselt maailma ja elu kohta olemas.

2.1.2. Informatsiooni töötlemise piirid

Informatsiooni liikumisel mälus on hulk piiranguid. Lisaks tähelepanupiirangutele on ka töötlemispiirangud, kuna mõningate toimingute või info keerukus ületab lühiajalises mälus oleva töötlemisruumi. Seejuures on laste töötlemisvõime märksa piiratum kui täiskasvanuil.

Lastel võib tekkida ülesande lahendamisega probleeme mitmel põhjusel.

1. Lapsed ei mäleta iga kord informatsiooni, mis on vajalik ülesande sooritamiseks. Näiteks võivad nad olla suutelised tegema sobivaid järeldusi probleemi lahendamiseks, kuid ei mäleta infot, mis on vajalik nende järelduste tegemiseks. Seega võib küsimuste sõnastusel olla oluline mõju sellele, kuidas lapsed ülesannet tõlgendavad.
2. Lapsed võivad kodeerida kogu vajaliku informatsiooni probleemi kohta ja säilitada seda töömälus, kuid neil ei pruugi pikaajalises mälus olla sobivat strateegiat, mida kodeeritud informatsiooni puhul rakendada. Seega on neil raskusi hiljem info kättesaamise ja meelde tuletamisega.
3. Võivad esineda ka meenutuslikud piirangud, st lastel võib pikaajalises mälus olla vajalik strateegia info paigutamiseks ja struktureerimiseks, aga kui nad püüavad strateegiat oma pikaajalisest mälust taastada, võivad nad kogemata taastada sobimatu strateegia (näiteks korrutamisstrateegia asemel jagamisstrateegia).
4. Lastel võib olla probleeme info säilitamisega – nad ei pruugi suuta taastada kogu informatsiooni töömälus või lihtsalt unustavad osa informatsioonist.
5. Laste töömälu maht on piiratud ja nad suudavad säilitada ühekorraga vaid mõne informatsiooniühiku.
6. Lisaks kõigele on inimese tähelepanu valikuline, seotud tihti emotsioonidega ning suurem osa informatsioonist ei salvestugi ei töömällu ega pikaajalisse mällu.

Katsete järgi paranevad info töötlemise strateegiad ja mälu maht laste vanuse kasvades. Arengu-uurijate Case'i ja Noeltingi (Noelting, 1980) katsete tulemused näitasid, et juba üheksa- kuni kümneaastased lapsed on võimelised kasutama efektiivseid strateegiaid, et mälust infot kätte saada.

2.1.3. Tähelepanu

Kõik, mida inimene tunneb, kuuleb, näeb, haistab ja maitseb, salvestub mällu, kuid alati ei salvestata kogu infot – inimene teeb valikuid. Infot salvestatakse siis, kui inimene on sellega kuidagi seotud. Näiteks poejärjekorras kuuldu ei pruugi mällu salvestuda, kuna jututeema ei olnud olulise tähendusega. Selektiivne tähelepanu ja info valik sõltub paljus isiku teadmistest, ootustest, suhtumisest, kogemustest, huvidest ja paljudest muudest teguritest, kaasa arvatud sellest, millise hinnangu annab isik juhtunule. Seega võivad inimesed mäletada ühest ja samast juhtumist erinevaid detaile.

Isegi kõige paremini välja töötatud küsitlemistehnika abil ei ole võimalik hankida infot, mis pole kunagi mällu salvestunud. Seega on oluline roll ka sellel, kas tunnistaja on juhtunu tunnistamise hetkel alkoholihoobes või narkootikumide mõju all. Yuille ja Tollerstrup (1992) ütlevad, et alkoholil on otsene mõju igasuguse informatsiooni meenutamisele.

Samuti mõjutab vastuseid stressitase, kuna ka see avaldab mälu otseselt mõju. Yuille jt (1994) on uurinud stressi mõju mälu funktsioonidele ning vastuste kvantiteedile ja kvaliteedile. Nad uurisid 120 politseinikku, kes kogesid kas stressi tekitavaid või stressivabasisid stimulatsioone. Uurimise tulemusena selgus, et stress kahandas meenutatava info hulka, aga parandas selle täpsust. Seega võib väita, et kõrge stressitase võib vähendada meenuva info hulka (põhjstatuna ilmselt juhtunus osalemisest, selle nägemisest ning sellega seostuvast hirmust), ent suurendada detailide meenutamise täpsust. Meenutamisvõime on parem ka siis, kui tunnistaja või ohver on juba kord juhtunust rääkinud, seda eriti laste puhul.

Yuille ja Tollerstrup (1992) väidavad, et traumaatiline kogemus sunnib tunnistajat või ohvrit koondama tähelepanu just juhtunu jõhkratele aspektidele (kas isiklike tunnete või väliste tegurite kaudu), mis jäädvustuvad mällu pikemaks ajaks. Seda kinnitavad ka Milne'i ja Bulli (1999) avastused. Nad väidavad, et kui juhtum on seotud relvaga ähvardamisega, on tunnistajate või ohvrite tähelepanu koondunud relvale kui stressi tekitavale elemendile ning keeruliseks võib osutuda kurjategija kirjeldamine – seega on tähelepanu koondunud ühte punkti ja juhtunut on keeruline meenutada.

2.1.4. Meenutamine

Ilmselt on igaüks kogenud tunnet, et teab midagi, kuid ei suuda seda kohe meenutada. Enamik täiskasvanuid on õppinud viise, kuidas informatsiooni pikaajalisest mälust taastada. Näiteks kui on vaja meenutada kellegi nime, on hea kogu tähes-tik mõttes läbi käia või meenutada seoseid selle inimesega. Nii nagu arenevad kodeerimisstrateegiad, arenevad ka meenutamisstrateegiad. Ühes meenutamis-strateegiate uuringus (Kreutzer jt, 1975) räägiti viie- ja kümneaastastele lastele lugu poisist, kes tahtis meenutada, millisteks jõuludeks kingiti talle kutsikas. Laste käest küsiti, mida võiks poiss teha, et meenutada just neid jõule. Võimalikud viisid oleksid olnud näiteks välja arvutada koera vanus, mõelda, milliseid teisi kingitusi ta sai samal ajal, või mõelda end jõulude aega, kui kutsikas talle kingiti. Kõik kümneaastased lapsed suutsid pakkuda vähemalt ühe sobiva meenutamisstrateegia, kuid viieaastastest suutsid seda vähesed.

Teine katse selgitas veelgi täpsemini meenutamisstrateegiate kasutamise võimet eri vanuses. Kobasigawa (1974) näitas kuue-, kaheksa- ja üheteistkümneaastas-tele lastele 24 pildist koosnevat komplekti. Pildidel oli kaheksast kategooriast ese-meid (mänguasjad, muusikariistad jne). Lastele näidati ka kaheksat vihjekaarti, mis meenutasid kategooriaid. Lastel paluti pildikomplektist meelde jätta nii palju pilte kui võimalik. Seejärel näidati neile vaid vihjekaarte ja paluti nende abil meenu-tada võimalikult palju originaalpilte. Uurimistulemused näitasid, et kuue- ja kahek-sa-aastased, kes kasutasid vihjeid, suutsid meenutada vaid üht sellega seostuvat pilti ning liikusid järgmise vihjekaardini. Üheteistaastased aga vaatasid vihjekaarti ning püüdsid meenutada võimalikult palju sellega seostuvaid pilte, enne kui liikusid järgmise vihjeni. Sel viisil suutsid vanemad lapsed meenutada suuremat osa origi-naalpiltidest. Selle näite põhjal võib järeldada, et kognitiivse intervjuu võtteid saab kasutada ka juba üheteistaastaste laste küsitlemisel. Sellest on juttu peatükis 6 „Kognitiivne intervjuu lapse küsitlemise tehnikana“.

Meenutamises ülesande kohta võib tuua näite, kus inimesel on vaja meenutada või-malikult täpselt esimest pooltundi pärast hommikul ärkamist.

Selle ülesande täitjal tuleb ilmselt esmalt kasutada teadmisi oma kodu kohta, kujut-leda end oma magamistuppa. Seejärel tuleb tal kasutada teadmisi igahommikuste tegemiste kohta. Arvatavasti mõeldakse meenutades läbi kogu tavapärane rutiin, eriti kui see hommik oli samasugune nagu kõik tavalised hommikud. Seega justkui ei peaks meenutamiseks mäletama sellest hommikust kõiki detaile, kui ei juhtu-nud just midagi erilist. Enamasti on igas hommikus midagi erisugust. Just selle erilise meenutamine aitab kaasa mälu-piltide rekonstrueerimisele. Mälu põhinebki rekonstrueerimisel. Hommikuste tegevuste meenutamine hõlmab nelja aspekti: teadmine, mäletamine, mälu-piltide tähtsuse järjekorda seadmine ja nende hilisem reprodutseerimine.

Teadmine on mäletamise olulisim osa. Mida paremini midagi teatakse, seda kergem on selle üksikasju meenutada. Näiteks võib laps peast teada oma lemmiklugu ja seda kaitsta, kui keegi esitab sellest erineva versiooni. Kuigi laps võib teada lemmikloo iga detaili, ei pruugi ta mäletada näiteks seda, kuhu oma sokid jättis. See on tingitud asjaolust, et inimesel on kalduvus omandada ja säilitada infot, mis on talle oluline ja huvitav, millel on tema jaoks tähendus. Näiteks meeldivaid sündmusi või tegevusi mäletab laps suurema tõenäosusega kui selliseid, mis olid igavad ja millel ei olnud talle mingit tähendust – need ei pruugi jääda lapse mälusse ning tal on raskusi nende meenutamisega. Siinjuures võib iga täiskasvanu mõelda kas või iseenda lapsepõlve peale – millised mälestused valdavalt meenuvad ja mis võib olla selle põhjuseks.

Seega sõltub lapse võime sündmust mäletada paljuski sellest, kui võrd huvitav ja oluline see talle on. Mida tähtsam on sündmus lapsele, seda enam talletab ta selle kohta infot ning seda paremad on ta mälupildid sellest.

Mäletamine

Harjutuse puhul, kus tuleb panna kirja kõik hommikul tehtu, järjestab enamik inimesi ilmselt automaatselt info tegevuste järgi. Wilson ja Powell (2001) ütlevad, et iga asi, mida inimene tavaliselt teeb, juhatab n-ö mäluspikri juurde, mis ütleb, kuidas seda tegevust teha. Nii nagu täiskasvanuil, on ka lastel hulk rutiinseid spikreid, näiteks selle kohta, kuidas pesta hambaid või kuidas minna kooli.

Küsitlemisel võib lapsega rääkida tema rutiinist, kuna selles tunneb laps end kompetentsena. See annab ka pildi lapse rääkimisoskusest ja mälust. Samuti aitavad sellised küsimused üles soojendada lapse meenutamisevõime. Lapsel võib lasta meelde tuletada midagi ebatavalist, mis tema rutiini häiris, näiteks kooliteel nähtud avarii, vanemate tüli pealtkuulmine või naabrilapse nutt.

Mälupiltide tähtsuse järjekorda seadmine

Hommikusi tegevusi üles kirjutades pannakse ilmselt kirja kõik põhilised tegevused. Intervjuul küsitakse üldjuhul üldiselt *Mis juhtus?*. Fookus on juhtunud ja seda on kergem kirjeldada kui nüansse, mis selle juhtumiga kaasnesid. Näiteks mäletatakse end tassi teed joomas, kuid ei mäletata, milline see tass oli või kust see võeti.

Täiskasvanule oluline ei pruugi olla oluline lapse jaoks. Wilson ja Powell (2001) kirjeldavad ühte väärkohtlemisega seotud kohtulugu, mis tõendab, et laps tajub mõningaid asju teisiti ja just sellest aspektist, mis on tema jaoks oluline.

Kohtunik (küsitleb kümneaastast poissi): *Mida ta tegi oma peenisega?*

Poiss: *Ma ei tea, ta oli minu peal ja oli väga raske, ma ei suutnud hingata.*

Kohtunik: *Nii et sul ei ole aimu, mida ta tegi oma peenisega?*

Poiss: *Ma mäletan, et ma ei suutnud hingata, ma tõesti ei suutnud!*

Kirjeldatud loo puhul tahtis küsituleja kinnitust sellele, mis sellise väärkohtlemise puhul tavaliselt toimub. Küsija tähelepanu keskmes oli teo kinnitamine. Lapsele oli oluline aga hirm, et ta sureb, kuna ei saa hingata, ning ta üritas seda ka kohtunikule öelda.

Seega on oluline lähtuda küsitletava jutust ning seda aluseks võttes hakata asja edasi uurima täpsustavate küsimuste abil. Mida rohkem detaile paluda lapsel kirjeldada, seda täpsema pildi juhtunust saab. Igapäevavestlustes üldjuhul detaile ei kirjeldata ning laps võib mõelda, et sellist laadi informatsioon ei ole oluline. Kui küsitlemisel palutakse lapsel kirjeldada spetsiifilisi detaile, aga ei seletata, miks need on olulised, võib see jätta talle mulje, et tema juttu ei usuta ning küsituleja püüab tema jutu tõele vastavust kontrollida. Selle vältimiseks võiks küsituleja lapsele lihtsalt öelda, et tema juhtunu juures ei viibinud ja sellepärast soovib saada selget pilti, mis täpselt toimus. Siin tuleb arvestada muidugi sellega, et mida noorem on laps, seda vähem infot suudab ta edastada. Siiski väidavad uurijad, et isegi kolmeaastane on võimeline juhtunut mõneti kirjeldama. Laste mäletamise, meenutamise ja informatsiooni jagamise võime paraneb aastatega.

2.1.5. Unustamine

Väga tihti ei suuda intervjuueeritav kõike vajalikku meenutada. Siin võiks mõelda kahele küsimusele: kas ta on kaotanud selle info mälust täielikult või on tal probleeme selle taasloomise või meeldetuletamisega.

Uuringute põhjal on probleeme pigem just mälu piltide taasloomise, mitte täieliku unustamisega. Info mälust kättesaamine sarnaneb dokumendisatelite avamisega. Kui õiget kausta ei leita, ei pruugi see veel tähendada, et seda infot seal ei ole – otsija võib olla avanud vale sahtli või jätnud midagi kahe silma vahele.

Kõige ilmsem näide selle kohta, et info on kusagil olemas, kuid seda ei suudeta parajasti meenutada, on keele-peal-fenomen, st inimene teab mingit fakti, kuid ei suuda seda välja öelda. Vahel on sellisel juhul info meenutamiseks tarvis ainult seda, et mõõduks veidi aega.

Meenutamist hõlbustavad igasugused vihjed ja küsimused, mis näitavad, et tegelikult on informatsioon mälus olemas, kuid vastajal on raskusi selle ülesleidmisega.

Sama fenomen esineb ka väga emotsionaalsete juhtumite puhul, kus unustamine

kaitseb inimese psüühikat. On juhtumeid, kus kuriteo vägivaldsus võib mõjutada mälu piltide taasloomist. Clifford ja Scott (1978) näitasid katses osalejatele kahte filmilõiku. Üks neist sisaldas vägivaldset füüsilise ründamise stseeni ja teine ei olnud vägivaldne. Tulemustest selgus, et palju kergem oli meenutada mittevägivaldse filmi elemente ja eriti peategelast (mõlemas filmilõigus mängis peaosa sama näitleja).

McLeod ja Shepherd (1986) on 135 kuriteo puhul uurinud tunnistajate ütlusi vägivaldse rünnaku kohta. Uurijad jagasid tunnistajate ütlused kahte rühma: 1) need, mis ei olnud antud kehavigastuste tekitamise kohta; 2) need, mis olid antud kehavigastuste tekitamise kohta.

Tulemuste põhjal järeldasid uurijad, et ütlused, mis olid seotud kehavigastuste tekitamisega, sisaldasid märksa vähem informatsiooni kui need, mis ei puudutanud kehavigastuste tekitamist. Seega teeb mälu valikuid, millist informatsiooni on kergem salvestada ja taasluua ning milline info on blokeeritud ja mille taasloomine raskendatud.

2.1.6. Lapse kui tunnistaja mälu

Mälu-uuringu kontekstis uurisid teadlased alles võrdlemisi hiljuti seda, kui hästi on lapsed võimelised tegeliku elu sündmuse meenutama. Marin jt (1979) panid kuue-, üheksa- ja kolmeteistaastaste laste ning täiskasvanute meenutamise võime proovile ühe lühikese lavastatud vahejuhtumiga, kus kaks inimest vaidlesid. Mõni minut pärast sündmuse tunnistajaks olemist anti uuritavatele ülesanne meenutada sündmuse kohta nii palju informatsiooni kui võimalik, vastata 20 objektiivsele küsimusele vahejuhtumi kohta ning seejärel valida välja ühe vaidluses osalenud inimese foto kuuesest fotode komplektist.

Vaba meenutuse vormis (vt ptk 4 „Intervjuu struktuur“) andsid noorimad lapsed sündmuse kohta väga vähe informatsiooni. Meenutatud informatsiooni hulk kasvas vanusega ja kõige enam infot suutsid meelde tuletada täiskasvanud. Vaba meenutuse puhul ei teinud peaaegu üldse vigu ei noorimad lapsed ega täiskasvanud. Seega ütlesid lapsed küll vähe, kuid öeldu oli täpne. See tõik leidis kinnitust ka mitme teise katse puhul, juhul kui küsitajad ei esitanud neile tahtlikult eksitavat informatsiooni. Kõige üllatavam tulemus oli Marini jt (1979) jaoks fakt, et objektiivsete küsimuste puhul polnud eri vanuses rühmade vastustes mingeid erinevusi – kõik rühmad vastasid kolmveerandile küsimustest õigesti. Vanusest sõltuvaid erinevusi ei olnud ka foto äratundmise ülesandes. Uuringu tulemused kinnitasid, et lapsed võivad sündmust meenutades olla sama täpsed kui täiskasvanud.

See oli vastuolus teadlaste varasemate oletustega, nagu oleksid lapsed kohtus halvad tunnistajad. See uurimus oli stiimuliks hilisematele eksperimentidele, millest

enamik kinnitasid Marini jt algseid avastusi. Ka Goodman jt (1986) on oma uurimistulemustele toetudes väitnud, et isegi kuueaastased lapsed vastavad üsna täpselt küsimustele, mis eeldavad ühesõnalisi vastuseid, kuid suunavate küsimuste puhul annavad väiksemad lapsed suurema tõenäosusega valesid vastuseid. Seega hakati põhjalikumalt uurima laste küsitlemisel kasutatavate küsimuste liike.

Seda, kui tõsiseltvõetavad ja tõepärased on väikeste laste mälestused, mõjutavad paljud tegurid. Nagu eespool kirjeldati, on mälu kompleksne ja seda võivad sündmuse toimumise ajal mõjutada paljud tegurid. Mälu mõjutab näiteks stressiseisund, mida laps kogeb ja millele on tema tähelepanu fookustatud, samuti see, kui palju aega on sündmusest või intsidendist möödunud. Mõnel juhul võib mälu pilt olla väga detailne ja täpne, mõnel juhul hägus või segatud muu infoga ning mõnel juhul täielikult kadunud. Küsimusele, kui detailirohket ja tõepärast infot on lapsed võimelised jagama, vastavad Wilson ja Powell (2001), et isiklikult olulist informatsiooni on kergem mäletada kui seda, mis ei ole endaga seotud.

Laste ütluste usaldusväärsus ei ole alati seotud mäletamisega, vaid sõltub paljus sellest, kuidas ja milliseid küsimusi neilt küsida.

2.2. Mõtlemise areng

2.2.1. Lapse mõtlemine

Selleks, et last intervjuuerida, on oluline mõista, kuidas ta mõtleb ja suhtleb. Lapse mõtlemine sõltub paljudest teguritest, eelkõige mälust, üldisest arengutasemest, emotsionaalsest ja keelelisest arengust.

Seda, kuidas laps mõtleb, aitavad mõista alltoodud küsimused.

- Mida laps mäletab ja kui usaldusväärsed võivad olla tema mälestused?
- Kuidas või mis vanuses saab laps aru abstraktsetest mõistetest, näiteks *kõrgus*, *pikkus*, *kaal*, *vanus*, *aeg*, *tõde* ja *saladused*, ning mõistab seksuaalsust?
- Millised on tüüpilised lapsee hirmud?
- Kas ja kuidas on laps mõjutatav täiskasvanutest (näiteks kas ta on võimeline väljendama oma mõtteid või edastab täiskasvanu omi)?
- Millistest küsimustest on lapsel raske aru saada?

Vastused neile küsimustele sõltuvad paljus lapse vanusest, küpsusest ja kognitiivsetest võimetest. Siiski ei pruugi vanus näidata lapse arengut ja küpsust, nii mõtlemis- kui ka eneseväljendusoskus võib ühevanustel lastel olla erinev.

Suuresti mõjutab last keskkond, kus ta üles kasvab, nii see, millist sõnavara laps kasutab, kui ka see, millised on lapse pere väärtushinnangud. Seega annab üldine arengut käsitlev kirjeldus vaid arusaama sellest, milleks on selles vanuses laps küsitlemisel üldjuhul võimeline.

2.2.2. Millal hakkab laps aru saama abstraktsetest mõistetest?

Noorema lapse (kuni kaheksa-aastase) mõtlemine põhineb sellel, mida ta näeb, kuuleb, maitseb ja tunneb, ehk lihtsatel tajudel. Eelteismees (9–11-aastaselt) hakkab laps kasutama rohkem abstraktset infot, nagu ajaline määratlus, inimese vanus, ruumi ja suuruse mõiste, kellegi või millegi pikkus, kaal ja maht. Teismees (12–13-aastaselt) hakkab laps tegema hüpoteetilisi oletusi, kujuneb välja järelduste tegemise võime, järk-järgult hakkab ta mõistma põhjuse-tagajärje seost. Lapse vanus ei ühti alati tema arengulise küpsusega (näiteks küpsevad tüdrukud selles vanuses poistest pisut kiiremini, kuid ka see ei ole norm). Seetõttu on ajavahemik, millal lapse arusaamine abstraktsetest mõistetest paraneb, esitatud üldiselt.

Igasugune mõõtmine on samuti abstraktne ja nooremad lapsed ei mõista seda nii nagu täiskasvanud.

Küsitaja: *Kui vana on sinu onu Peeter?*

Kuueaastane poiss: *Ta on vana.*

Küsitaja: *Kui vana aastas? Mitu aastat?*

Kuueaastane poiss: *Vist 20.*

Esitatud näites mõtleb laps, et 20-aastane on juba vana. Lapsed kasutavad mõnikord konkreetseid asju või nähtusi selleks, et mõista abstraktseid. Näiteks umbes kaheksa-aastaseks saamiseni võib laps kasutada inimese kasvu kirjeldamiseks tema vanust, kui ta seda teab. Lastel on kergem mõõtühikuid mõista kellegi või millegagi võrdluses. Seega kui lapselt on vaja küsida kellegi pikkuse kohta, võib seda teha võrdlusena mõne lapsele tuttava isikuga, näiteks *Kas ta on sinu isa pikkune?* See eeldab, et küsitaja teab, kui pikk on võrdluseks kasutatud isik.

Lapsed, eriti nooremad, kuni kaheksa-aastased, aga mõnikord ka üheksa-aastased, ei mõista aega selliselt nagu täiskasvanud, kes jagavad seda kella, kalendri või ajataju järgi. Lapse jaoks võib olla tund või minut vägagi abstraktne mõiste. Laps mõtleb ajast pigem kvalitatiivses kui kvantitatiivses mõistes. Näiteks on üsna mõttetu esitada küsimusi *Kus sina sel ajal olid?* või *Mis veel selle aja sees juhtus?*

Laps vastab paremini siis, kui talle esitada näiteks alljärgnevat küsimusi.

Kas see juhtus enne või pärast kooli?

Kas sa olid teel koju?

Kas sa olid koolis kõik tunnid, enne kui koju läksid?

Vajaduse korral võib küsimust veelgi täpsustada: *Mis tund sul koolis lõppes, kui see juhtus?*

Kui laps püüab kirjeldada juhtumi kestust, on tal kergem kirjeldada kogu juhtunut või kogetut kui mõõta seda ajas. Näiteks võib kaheksa-aastane laps öelda kümminutilise kodutüli kohta, et see kestis terve igaviku, ei lõppenud ega lõppenud. Seda ei tohiks pidada liialduseks või valeks (mis see sisuliselt on), vaid tuleks mõista, et lapse vaatevinklist kestis tema vanemate konflikt väga kaua ning ta pidi kogu selle aja tulema toime oma negatiivsete tunnetega. Ka täiskasvanu jaoks mõõduvad emotsionaalselt meeldivad hetked väga kiiresti ja ebameeldivad aeglaselt.

Näiteks on kaheksa-aastane tüdruk kirjeldanud: *Nad küsisid minult aja kohta. Mul on küll kell ja olen aega õppinud, aga ma ei saanud sellest ajast aru. Isegi umbkaudsele ajamäärangule on lapsel kergem vastata kui täpsele, näiteks võib küsida *Kas olid seal terve päeva või ainult hommikul?**

Ka vanemad ise võivad raskendada ajast arusaamist, näiteks vanemate öeldud *kohe* võib vahel tähendada kas tõesti kohest või vähemalt peatselt järgnevat tegevust, vahel aga võib sõnaga *kohe* viidatud aja saabumine võtta väga kaua aega, sõltudes sellest, kui hõivatud on vanem parajasti oma tegevusega. Mina ise sain sellest aru siis, kui minu tütar väiksena ütles: „Emme, sinu *kohe* on nii pikk!“ Samamoodi võidakse kasutada sõnu *varsti* ja *pärast*. Olgugi et väikelastel puudub arusaamine kellaajast, on neile *kohe* asemel mõttekam öelda näiteks *kümne minuti pärast* ja seda võimaluse korral kella peal näidata (kus suur seier asub) või mõõta aega, mida muidu tähistatakse sõnadega *varsti* või *pärast*, mingites teistes ühikutes.

Kui on tarvis minevikus toimunu aega määrata, võib lapsele küsimust esitades kasutada sündmusi, mis on olnud talle olulised.

Mis klassis sa siis käisid?

Kas see oli koolipäev või nädalavahetus?

Kas see oli kooli ajal või oli siis vaheaeg?

Kas see toimus vaheaja alguses või lõpus?

Kas sa elasid siis juba uues kodus või juhtus see vanas kodus?

Vajaduse korral võib küsida veelgi täpsemalt: *Kas sa mäletad, millist lastesaadet sa siis vaatasid?*

Sellised küsimused seletavad konteksti paremini lahti kui mõisted *pärast* või *enne*. Ka *pärast* või *enne* ei pruugi olla alla üheksa-aastastele arusaadavad. Selleks, et kontrollida, kas laps saab aru mõistete *pärast* ja *enne* tähendusest, soovib arengupsühholoog Walker (1994) lasta lapsel loendada viieni ning küsida siis, mis number viiele eelnes või mis tuleb selle järel.

Kui anda lapsele ette valik (näiteks *Kas see oli hommikul, lõuna ajal või õhtul?*), tuleks lasta lapsel oma vastust põhjendada, küsides näiteks *Mille järgi sa seda tead?*. See aitab vältida olukorda, et laps on küsitleja rõõmuks valinud etteantutest suvalise vastuse.

Näiteks suhtlusõiguse määramisel vanemate lahutuse korral ei pruugi laps mõista, milline on see periood, mille ta teise vanemaga veedab. Ka näiteks *nädalalava-hetus teise vanemaga* võib olla koolieelikutele ja algklassilastele segane mõiste. Sellisel juhul on lapsel kergem mõõta aega öödes, mida ta eraldi elava vanema juures veedab.

2.3. Keele areng

Lapsed ei oska anda isiklike kogemuste kohta selliseid seletusi ja kirjeldusi nagu täiskasvanud. Lapse keeleoskuse täiustumisel on suur samm edasi, kui ta õpib rääkima minevikus toimunud. See muutus on astmeline. Näitena on allpool esitatud väärkoheldud lapse kirjeldus juhtunu kohta.

Küsitleja: *Jah, ja mis sai edasi, kui sa läksid vanni?*

Laps: *Ja siis ma läksin välja ja pärast seda oli kõik möödas ja ma sõitsin linna.*

Laps ei oska iseseisvalt jutustada minevikusündmustest ega rääkida enda kogemustest. Need oskused on osa vestlusoskustest ja omandatakse arengu käigus. Laps õpib jutustama iseenda kogemustest, toetudes vanemate või teiste täiskasvanute küsimustele sündmuste ja enesetunde kohta. Alguses aitavad *ei-* ja *jah-*vastustega küsimused lapsel leida detaile ja näitavad, mis laadi informatsioon on täiskasvanutele oluline. Küsides algul lihtsamaid ja lapse verbaalse võimekuse arenedes järjest keerukamaid küsimusi ning avaldades oma mõtteid, õpetavad täiskasvanud lapsele mudelit, kuidas toimub jutustamine ja endast rääkimine omavahelises suhtluses. Umbes nelja- või viieaastaselt hakkab laps väljendama isiklike kogemusi ja seisukohti. Üheksa-aastased peaksid suutma vahet teha jutustuse autori ja enda mõtetel, et hinnata, mis on tegelikkus ja mis autori fantaasia.

Julgustades last rääkima ja kirjutama, loovad vanemad ning õpetajad suhtlusoskuse arenguks soodsa keskkonna. Sel viisil õpivad lapsed mõistma ka teiste inimeste vaatenurki.

Seetõttu võivad sõnavaralt vaesemad olla lapsed, kel puudub vanemlik hool ja kelle vanemad ei tunne huvi lapse elu ja tegemiste vastu.

Lapsi küsitledes tuleks hoiduda erialaterminite ja slängisõnade kasutamisest, kuna see muudab intervjueeritava ebakindlaks ja tõukab küsitlejast eemale. Kui laps ei mõista küsimust arusaamatu sõnavara tõttu, võib ta anda suvalise vastuse või püüda samuti slängi kasutada.

Keel võib kujuneda barjääriks lapse, täiskasvanu ja tõe vahele. Uuringute järgi on juba üsna väikesed lapsed võimelised tunnistusi andma, kui neile esitada küsimused eakohasel viisil.

Lapsed omandavad sõnu selle kohta, mida nad ümbritsevas keskkonnas kuulevad, näevad või kogevad. Lapsed õpivad sõnu tegevuse abil. Igal lapsel on ainulaadne kasvamismudel ja keele omandamise võimalused ning keeleoskuse kujunemine sõltub suuresti perekonnast. Lisaks toetab keele arengut lapse üldine intelligentsus ning geenidega saadud võime õpitut omandada. Sugugi mitte kõik perekonnad ei pane sõnadesse samu väärtushinnanguid ega anna edasi sarnast kehakeelt. Keelekogemuse erinevus võib avaldada olulist mõju sellele, kuidas lapsed reageerivad täiskasvanute küsimustele.

Allolevas tabelis on kirjeldatud, kuidas eri vanuses lapsed saavad üldjuhul aru keelest ja kõnest. Kuna laste areng on erinev, hõlmab loetelu näiteid ka nooremate laste keele arengust. Nii on toimitud ka seetõttu, et vaimse mahajäämusega lapsed võivad olla nooremate laste tasemel.

Viieaastane	<p>Kasutab kirjeldavaid sõnu</p> <p>Teeb vahet lihtsamatel omadussõnade vastandpaaridel, nt <i>suur – väike, kõva – pehme, pimedus – valgus</i></p> <p>Oskab loetleda numbreid ühest kümneni</p> <p>Tema kõnest on võimalik täielikult aru saada, hoolimata hääldusprobleemidest</p> <p>Hääldab välja enamiku konsonante (<i>k, p, t, g, b, d, h, l, m, n</i>) ja nende ühendid</p> <p>On võimeline kordama kuni üheksasõnalist lauset</p> <p>On võimeline selgitama lihtsamate objektide, nt mütsi, kinga ja tooli tähendusi</p> <p>Teab oma vanust</p> <p>On olemas lihtne arusaam ajamõistetest <i>hommik, õhtu, öö, päev, homme, eile ja täna</i>. Samuti võib olla lihtsustatud arusaamine mõistetest enne ja pärast, ent seda tuleb kontrollida</p> <p>Kasutab lihtsamaid liitlauseid</p> <p>Kõne on grammatiliselt juba üsna korrektne</p>
Kuueaastane	<p>Paljud neist valdavad keelt sama hästi kui seitsmeaastased</p> <p>Hääldab ka keerulisemaid konsonante (<i>f, v, š, z, ž</i>)</p> <p>Kasutab kõnet vabalt sotsiaalsetes suhetes</p> <p>On võimeline rääkima pildi kohta lihtsat lugu; on võimeline nägema pildil kujutatute suhet</p>
Seitsmeaastane	<p>Hääldab ka keerulisi konsonante ja nende ühendeid</p> <p>Kasutab vabalt vastandsõnu, näiteks <i>tüdruk – poiss, mees – naine, nüri – terav, lendama – ujuma, lühike – pikk, magus – hapu – soolane</i></p> <p>Saab aru sellistest mõistetest nagu <i>sarnane, erinev, algus ja lõpp</i></p> <p>On paranenud arusaamine ajast, enamasti mõistab kellaagegu veerand tunni täpsusega</p> <p>Loeb lihtsaid lugusid ning kirjutab lihtsaid lauseid</p>
Kaheksa-aastane	<p>On võimeline täiskasvanule kirjeldama isegi keerulisi olukordi ja endaga juhtunut</p> <p>Kasutab vabalt liitlauseid</p> <p>On probleeme aegade, asesõnade ja mitmuse grammatilise väljendamise ja mõistmisega</p> <p>Loeb vabalt ja kirjutab lihtsaid lugusid</p>

Kaheksa-aastane	Tunneb end keeleliselt hästi vabas õhkkonnas, sh täiskasvanutega suheldes On võimeline kontrollima oma kõne kiirust ja hääletooni On võimeline järgima juhiseid Saab ajast ja numbritest suhteliselt hästi aru
Kuni kahesteist-aastane	Hakkab esitama keerulisemaid küsimusi, et elu tundma õppida Sõnakasutus oleneb lapse suhtlusringkonnast Julgeb vastanduda täiskasvanule Võib olla raskusi tähelepanu koondamisega

Koolieelikud

Koolieelikule on iseloomulik tõlgendada öeldut sõna-sõnalt. Näiteks kui temalt küsida, mida pilt talle ütleb, ajab see lapse häämingusse, sest pilt ei ütle ju midagi. Samuti võib laps mõista mõne sõna tähendust vaid kindlas kontekstis, kuna tema keeleoskus areneb keskkonnas, kus ta elab. Näiteks võib juhtuda, kui ema keelab lapsel kogu aeg ruumi sisse ja sealt välja joosta (*Ära jookse kogu aeg sisse ja välja!*), laps mõistagi sõnade *sisse* ja *välja* tähendust vaid selles kontekstis.

Abstraktsed mõisted valmistavad lastele raskusi kuni teismeeani, kergem on neist aru saada ja neid selgitada konkreetsete näidete abil. Näiteks võib tuua mõisted *tõde* ja *vale*. Koolieelised võivad küll teada tõe ja vale erinevust, kuid neil on raskusi selle kirjeldamisega.

Koolieelikud ja esimeste klasside lapsed ei oska kuigi hästi asju liigitada ning seejärel on neil raske vastata küsimusele *Kas midagi sellist on enne juhtunud?* Mõisted *enne* ja *pärast* võivad segadust tekitada veel kooliealisteski. Kui on tarvis esitada neid mõisteid hõlmav küsimus, tuleb enne kontrollida, kuivõrd laps neist aru saab. Laps võib kasutada väljendeid *enne* ja *pärast* tuttavates olukordades, kuid uutes situatsioonides võib tal esineda raskusi. Selleks, et teha kindlaks, kuidas laps abstraktsetest mõistetest aru saab, soovib Graham Walker (1994) paluda neil lugeda midagi, mille loend on lapsele hästi tuttav, näiteks tähestikku, nädalapäevi või numbreid, ning küsida seejärel, mis millelegi eelnes või järgnes.

Mis nädalapäev on enne reedet?

Mis nädalapäev on pärast reedet?

Ta arvab, et kui laps on võimeline sellist loendit peast nimetama ning taipama, mis millele eelnes või järgnes, on ta võimeline aru saama ka allpool loetletud küsimustest.

*Mis päeval?
Kui kaua aega tagasi?
Mitu korda see juhtus?*

Samas ei tähenda tähestiku peast teadmine või numbrite õige loendamine, et laps saaks abstraktsetest mõistetest aru või oskaks hinnata mingi sündmuse esinemise sagedust. Tähendus võib tekkida siis, kui lugeda kordi mingi sündmusega seoses (näiteks *Kas üks kord oli siis, kui sa õega kodus televiisorit vaatasid, ja teine kord siis, kui ema naabritädi juurde läks?*). Et selgitada, mis millele eelnes või järgnes, tuleb kasutada samuti sündmuste kirjeldusi (näiteks *Mis multikat sa siis telekast vaatasid, kui ...? Kas õde oli koolist koju jõudnud?*).

Selles vanuses lastel on raskusi asesõnade *tema, meie, nemad* ja *see* mõistmisega, eriti siis, kui neid kasutatakse lauses mitu korda. Seetõttu on soovitatav asesõnade asemel kasutada nimesid ja esemete nimetusi ning vältida täpsustamata osutamissõnu nagu *see*. Objekte tähistavad asesõnad *see* või *too* on seotud millegagi, millele on võimalik sisuliselt osutada või millest äsja räägiti kas samas lauses või mõne viimase sekundi jooksul. Ettevaatlik tuleb olla ka sõnadega, mille tähendus sõltub rääkijast või olukorrast, näiteks *Ma tahan, et sa lubaksid mulle, et sa räägid mulle tõtt*. Selle asemel võiks öelda lihtsalt: *Luba, et räägid tõtt*.

Selles vanuses lastel esineb raskusi ka eitustega. Neid võib segadusse ajada isegi selline lihtne küsimus nagu *Kas sa ei pannud siis autot tähele?*

Nooremad lapsed vastavad küsimusele selle sisusse süvenemata sageli jaatavalt, sest nad tunnevad, et täiskasvanu ootab neilt just positiivset vastust ja koostööd. Ka vanemad lapsed võivad jaatavalt vastata sellisele väitele nagu *Sulle meeldib ju see, kas pole?* Lastele ei meeldi ka küsimusi vastuseta jätta, kuna siis tundub neile, et midagi on valesti, sest täiskasvanu ju ei esita küsimust, kui ta sellele vastust ei oota.

Vältida tuleks ka algse küsimusega vastandlikke küsimusi, näiteks *Kas sina tegid seda? Ega ju?*. Need ajavad lapsed segadusse. Segadust tekitavad ka küsimused, millele saab vastata kas jaatavalt või eitavalt, kuid mis sisaldavad hulgaliselt eri küsimusi ja millele kõigile on võimalik eraldi vastata, näiteks *Kas sa mäletad, kui Mari küsis sinult, kas sa tead, mis värvi pluus Mardil oli, ja sa vastasid, et see oli sinine?*. Mida ütleb sellele küsimusele antud *jah-* või *ei-*vastus? Kui pole selge, mida küsimusega küsitakse, siis ei aita vastus fakte selgitada.

Koolieelikud ja varases koolieas lapsed kipuvad keskenduma korraga vaid sündmuse või küsimuse ühele aspektile. Seega võiks nendega ühe sündmuse läbi arutada, enne kui minna järgmise teema juurde. Keeruliselt, mitut mõtet sisaldavaid

küsimusi on kasutu neile esitada. Samuti ei korrasta selles vanuses lapsed sündmusi oma mõtteis täiskasvanu viisil. Nad kirjeldavad sündmusi lihtsustatult, näiteks ei kasuta nad ajamõisteid kronoloogilises järjekorras ega oska kirjeldada sündmusega seotud asjaolusid.

Lapsele ei tasu öelda, et ta vastaks küsimustele ainult *jah* või *ei*, näiteks *Minu küsimused on väga lihtsad, sa saad neile vastata ainult „jah“ või „ei“*. Väiksemad lapsed tõlgendavad keelt sõna-sõnalt ja see võib nende jaoks tähendada, et neil on lubatud vastata ainult *jah* või *ei*. Laps võib seetõttu mõelda, et igasugused selgitused või muud vastused on keelatud ja ta ei tohi vastuseks öelda ka *ma ei tea* või *ma ei mäleta*.

Väiksematele lastele tuleb anda selgitusi, millise olukorra kohta küsimus esitatakse. Kui küsitakse mineviku kohta, siis tuleb veenduda, et ka laps sai sellest aru. Kui pöörduakse olevikku, tuleb seda selgitada, ja kui on tarvis tagasi pöörduda kindlasse aega, kus sündmus toimus, tuleb lapsele kontekst meelde tuletada. Laste puhul ei ole mõtet kasutada selliseid fraase nagu *luba, ma juhin su tähelepanu* Selle asemel võiks öelda näiteks *ma tahan, et sa mõtleksid tagasi ...* või *ma küsin sinult nüüd mõne küsimuse ... kohta*.

Selles vanuses lapsed õpivad veel ennast väljendama. Nad võivad küll kõneleda üsna täiskasvanulikult, kasutades mõningaid täiskasvanute väljendeid, kuid sellest ei tohi lasta end eksitada, sest nad ei pruugi nende tähendusest aru saada. Siiski ei tasu last pidada ebapädevaks. Kui laps tunneb, et teda ei võeta tõsiselt, pole tal huvi ka koostööd teha. Laps ei pruugi ise teadagi, et talle on miski jäänud arusaamatuks. Seetõttu on mõttetutemalt küsida, kas ta saab aru. Kui tekib kahtlus, et küsimus jäi lapsele arusaamatuks, tuleks uurida, mida ta ühte või teist mõistet kasutades mõtleb, või esitada küsimus teises sõnastuses.

Seitsme- kuni kümneaastased lapsed

Kuna koolilaste sõnavara laieneb õpingute käigus, võivad nad kasutada rohkem sõnu ja väljendada end nagu täiskasvanud, kuid see ei tähenda, et nad saavad öeldu mõttest aru samal moel kui täiskasvanud. Seetõttu kehtivad paljud ülal nimetatud tähelepanekud ka selle vanuserühma laste puhul. Alles kaheteist- kolmeteistaastased hakkavad mõistma lause ehitust ning paljude väljendite mõtet ja erinevaid tähendusi (näiteks seda, et küsimus *Kuidas see tundus?* võib tähendada nii füüsilist puudutust kui ka emotsiooni).

Ka selle vanuserühma lastel on raskusi abstraktsetest mõistetest arusaamisega ja neil on endiselt raske vastata mitmeosalistele küsimustele, eriti kui kasutatakse eitust või täisminevikku (näiteks *Ära räägi, et sina ei olnud sellega seotud*). Samuti

eksivad selle vanuserühma lapsed endiselt asesõnade tõlgendamisega, kui neid esineb lauses palju.

Selles vanuses lapsed ei ole veel nii küpsed, et oleksid võimelised juhtunud või oma mõtet sünteesima või analüüsima. Samuti ei saa nad veel aru põhjuse-tagajärje seostest. Seega ei oska nad analüüsida, mis ajendas neid mingile teole või mis võis olla kellegi teise teo põhjuseks. Nad ei oska ka hüpoteese püstitada, mistõttu on neil raske vastata küsimusele *Kuidas oleks lugu siis lahenenud, kui ...?*

Selles eas lapsed mõtlevad endiselt, et täiskasvanud on autoriteedid, ja räägivad üldjuhul tõtt. Nad ei ole veel ka küllalt vanad, et aru saada täiskasvanute eba-siirastest, sarkastilistest või iroonilistest väljenditest. Nad võivad hääletoonist või muudest märkidest järeldada, et tegemist on mingi naljaga, kuid selle negatiivset varjundit nad ei mõista.

Teismeeas lapsed

Nende keeleline areng ja arusaamine mõistetest on peaaegu täiskasvanu tasandil, kuid nende eneseväljendus-, väitlemis- ja arutlemisoskus ei ole veel päris samal tasemel. Pikad, mitmeosalised küsimused on keerulised (ja tüütud) ka selle vanuserühma lastele.

Elementaarne keeleoskus omandatakse umbes viiendaks eluaastaks. Seejärel lihvitakse grammatikat ja täiendatakse sõnavara. Oskus avastada lausestruktuurist tingitud ebaselgus hakkab tekkima umbes 12. eluaastal. Näiteks suudavad alles 12-aastased lapsed ära tunda selle, et täiskasvanu küsimus või väide ei ole arusaadav – kas seepärast, et öeldu ei sisalda piisavalt informatsiooni, et seda saaks mõttes korralikult läbi töötada, või seepärast, et lause on liiga keeruline ja lohakalt sõnastatud. Seetõttu võivad lapsed olla täiskasvanute küsimustest mõjutatavad kuni umbes selle vanuseni.

Mõningad kommunikatiivsed oskused, nagu isiklike minevikusündmuste täielik ja arusaadav edasiandmine, võivad areneda alles murdeea lõpuks. Teised oskused, mis on vajalikud täielikuks kompetentseks eneseväljenduseks, ei pruugi olla omandatud isegi mitte täiskasvanueaks. Keel ja kognitiivsus ei küpse samal ajal ja sel põhjusel võib täiskasvanule näida, et laps saab temast aru, kuid tegelikkuses toimib tema mõtlemine siiski teistsugusel tasemel. Väga sageli kasutavad lapsed sõnu enne, kui nad nende sisu mõistavad.

Teismelistele on iseloomulik interpreteerida maailma, tuginedes sellele, mida nad ise on näinud või kuulnud (konkreetse mõtlemise staadium), kuid nad ei pruugi olla võimelised tõlgendama küsimust, mis neile esitati. Täiskasvanupärane keelekasutus ei peegelda tingimata täiskasvanulikke keeleteadmisi ja -taju, mistõttu öel-

dakse, et lapsed ja täiskasvanud ei räägi ühte keelt. Kindlasti tasub ka teismeliste puhul vältida erialatermineid, võõrsõnu ja slängi. Samuti tuleb vältida parasiitsõnu, näiteks *tähendab, nii, niisiis* ja *eks ju*, mis võivad olla eksitavad ega kõla tõsiseltvõetavalt.

2.4. Moraali areng

Vanem või hooldaja on väikelapsele nagu abi-mina, kes ütleb, mida tohib ja mida ei tohi. Reeglid, mille laps peab omandama selleks, et elus toime tulla, kergendavad kõigi osaliste elu. See puudutab kogu elukorraldust. Moraal areneb koostöös ühe või mitme inimesega ja positiivsed tunded, mis seostuvad sellega, mida tohib või ei tohi, on väikelapse moraali arengus olulisel kohal.

Ümbritsevatelt saadav innustus, kiitus ja julgustus ergutab last reegleid ja nõudeid omaks võtma. Väike laps kogeb pilkude ja naeratuste kaudu vastastikust mõistmist, kui ta on millegagi toime tulnud või kui ta on kinni pidanud mõnest kokkuleppes. See on talle tähtis, kuna kujundab enesehinnangu ja õpetab elus toime tulema. Kahe aasta vanused lapsed on enamiku reegleid juba omaks võtnud.

Empaatiavõime ning meie-tunne kergendavad agressiivsete impulsside kontrollimist. Uuringud näitavad, et negatiivsed tunded, nagu pettumus ja hirm, jäävad meelde kauemaks kui positiivsed (Mangs ja Martell, 2000). Alguses juhib käitumist hirm ümbritsevate pahameele ees. Kui keegi ei näe seda, et laps teeb midagi keelatud, ei teki tal ka süütunnet. Sellepärast on tarvis juba väikelastele reegleid tutvustada. Moraal on tunnete kompleks. Robert Emde (1988) püüdis oma uurin-gus ahvatleda kahe- ja kolmeaastaseid lapsi mängima asjadega, millega ema oli keelanud mängida. Laps ütles uurijale: „Ei tohi! Kas sa ei kuulnud, mis ema ütles?“

Arengu-uurijate väitel on lastekodude ja muude sarnaste asutuste puhul risk, et need toonitavad lapse ühekülgset tsiviliseeritud käitumist ja tunnete talitsemist. Kui kodu ega lastekodu ei võta kasvatajarolli, siis võib laps sattuda sotsiaalsesse vaakumisse, kus moraali kujundamisel jäetakse kõrvale nii rõõm kui ka vastutus.

Arengupsühholoog Piaget (1932) nägi sotsiaalse korra ja moraalsuse algeid rollimängudes, kus lapsed õpivad mängima jäljendamise teel õpetajat, arsti või politseinikku. Mängides reguleerivad lapsed oma sotsiaalset interaktsiooni ise, mitte täiskasvanu kontrolli all. Lapse kasvades arenevad mängud üha reeglipõhisemaks ja need reeglid loovad aluse moraalseks arenguks, kuna lapsed peavad oma soovid ja käitumise allutama sotsiaalsele rühmale.

Nii Piaget kui ka Kohlberg on esitanud moraalseid dilemmasid ning uurinud laste vastuseid neile. Näiteks andis Piaget (Butterworth ja Harris, 2002) lastele lahendada alltoodud loo.

*John lõhkus kogemata ära 15 tassi.
Henry lõhkus meelega ära ühe tassi.
Kes on halvem, kas John või Henry?*

Seitsmeaastased valivad üldjuhul Johni. Nende arvates sõltub vastutus tekitatud kahju suurusest. Üheksa-aastaselt valivad lapsed aga Henry, sest tema oli meelega paha. Kohlberg (1982) on esitanud dilemma, millele on keeruline vastata nii lastel kui ka täiskasvanuil, kuid mis pidi Kohlbergi arvates näitama inimese moraalsust.

Naine oli vähki suremas. Vaid üks rohi võis ta päästa – raadiumi vorm, mille avastas samas linnas elav keemik, kes müüs rohtu kümme korda kallimalt, kui tal selle tootmiseks raha kulus. Haige naise mees püüdis raha laenata, kuid sai kokku ainult poole summast. Ta ütles keemikule, et tema naine on suremas, ja palus rohtu odavamalt müüa või vähemalt luba hiljem järele maksta, aga keemik keeldus. Meeleheitel mees murdis keemiku laborisse sisse ja varastas oma naisele rohu. Kas mees tegi õigesti?

Moraalsete dilemmadega ei otsitud õiget ega valet vastust, vaid uuriti kvalitatiivselt erinevaid argumente. Neile dilemmadele antud vastuste põhjal kirjeldas Kohlberg kokku kuut üksteisele järgnevat moraali arengu staadiumi varasest lapseeast kuni täiskasvanueani.

1. Laps otsustab tegevuse tagajärje põhjal, kas tegevus on hea või halb. Tegevus on hea, kui sellega kaasneb tasu, ja halb, kui selle eest karistatakse. Autoriteetidele peab kuuletuma, muidu karistatakse.
2. Laps peab heaks kõike, mis rahuldab tegija enda vajadusi.
3. Laps lähtub tegevusele hinnangu andmisel tegija kavatsustest sotsiaalsete reeglite raamistikus. Laps arvab, et kõik, mis rõõmustab või rahuldab teisi, on hea, ning suudab võtta arvesse teiste inimeste vaatepunkte ja kavatsusi. Umbes 12. eluaastast kujuneb üldine kaalutlemisoskus, kuidas inimene peaks käituma.
4. Laps leiab, et hea on säilitada sotsiaalset korda ja täita oma kohustusi. Kui temalt küsida: „Kuidas siis oleks, kui kõik käitüksid nii, nagu tahavad?“, vastaks selles staadiumis laps: „Siis valitseks anarhia.“ Seega on sellel staadiumil mõningane sarnasus esimese staadiumiga, kuid täiskasvanulikumal tasemel.

5. Laps määrab moraalselt õige kindlaks, lähtudes ühiskonnas kokku lepitud väärtustest, sealhulgas individuaalsetest õigustest. Ta ei näe seadusi enam fikseeritute, vaid suhtelistena: seaduse tuuma silmas pidades on seadusi võimalik demokraatlikus süsteemis muuta. Valitseb teadmine, et seadus toimib indiviidi hüveks. Laps püüab sõnastada seda, et seadust rikkuda on vale, kuid tal ei õnnestu väljendada mõtet, et vahel võib see olla õige.
6. Hinnang sellele, mida peetakse moraalselt õigeks, sõltub südametunnistusest, mida juhivad moraalsed printsiibid. Eksisteerib arusaamine, et mõned abstraktsed, universaalsed põhimõtted on ülimuslikud, näiteks inimese elu tuleb päästa sellest olenemata, kas ta on halb või hea.

Kohlbergi väitel jõuavad viimase staadiumini vähesed.

Esimesed neli staadiumi on kohased lastele alates paari-kolme aasta vanusest kuni teismeeani. Viimased kolm on omased täiskasvanuile, kuid Kohlbergi väitel ei sõltu moraalset arengu staadiumid mitte niivõrd inimese vanusest, kui võrd tema küpsusest. Seega võivad neljanda staadiumi väärtushinnangud olla nii teismelisel kui ka täiskasvanul, kuid on nii täiskasvanuid, kellele on omane varasema arenguastme moraalne, kui ka arenguliselt väga küpseid teismelisi.

Nii Piaget kui ka Kohlberg arvavad, et moraali ja intellektuaalse arengu vahel on tihe seos ja seega on moraali areng tugevalt seotud kognitiivse arengu staadiumidega.

Praegusel ajal uuritakse moraalsete dilemmade abil laste arusaama mõistusest. Selles valdkonnas tehtavate uuringute eesmärk on avastada, kuidas saavad lapsed aru inimeste mõtetest ja emotsioonidest. Nunnauer-Winkler ja Sodian (1988) jutustasid nelja- kuni kaheksa-aastastele loo lapsest, kellel oli kiusatus varastada maiustusi. Lastelt küsiti, kas varas tundis end hästi või halvasti. Kuueaastased ja nooremad järeldasid, et hästi, kuna sai oma soovitud maiused. Kaheksa-aastased aga otsustasid, et laps, kes oli kiusatusele järele andnud, tundis end halvasti, sest varastada ei tohi. Selline järeldamine sobitus üsna hästi Kohlbergi arengustaadiumidega.

2.4.1 Vanema kasvatuslik mõju

Veel üsna hiljuti oli lapse füüsiline karistamine Eestis mõjutusvahend, millega korrigeerida lapse käitumist. See oli justkui ühiskonnas aktsepteeritud kasvatusviis („vitsa andmine ei tähenda lapse suhtes vägivalda“, „ka mina sain lapsepõlves karistada ja tänu sellele kasvas minust normaalne inimene“ jm). Karistamine oli kasvatusliku funktsiooniga, kuid kasvatust ei osatud eristada karistusest – neist esimene on õpetliku ja arendava funktsiooniga, teine aga negatiivse, inimsüühikat

kahjustava funktsiooniga. Karistusest tulenevad negatiivsed tagajärjed ei aita lapsel õppida seda, kuidas ta oma sobimatut käitumist saaks muuta, võtta vastutust oma käitumise eest või arendada enesedistsipliini. Karistamise asemel saaks õpetada, kuidas edaspidi asju paremini teha, et laps saaks õppida tundma täiskasvanu ootusi tema käitumise suhtes moel, mis ei paneks teda tundma end alavääristatu või ebaõnnestununa.

Mangs ja Martell (2000) leiavad, et peksu on vahel õigustatud religiooni, tavade ja vanemate alateadlike sadistlike impulssidega. Kipub olema üsna levinud, et sellel, keda pekstakse, tekib viha, mis hiljem võidakse suunata teiste vastu põhjusel, et nad „lihtsalt peavad“ tappa saama. Nõnda kujuneb ka lastel seos karistamise ja kättemaksu vahel.

Moraali arengu käigus õpib laps tavaliselt, et teisi ei lööda, eriti mitte väiksemaid. Last karistades aga täiskasvanu just seda teebki – lööb väiksemat. Karistatud laps korrutab, kui ebaõiglased on täiskasvanud, ja pääseb sellega oma süü tunnistamisest, ütlevad Mangs ja Martell (2000). Karistada saamine võib osale lastest olla ainus viis kogeda mingisugustki lähedust. See, kuidas areneb sellise lapse moraal ja millised väärtushinnangud ta kodust kaasa saab, kandub viimase aja uuringute põhjal üle ühiskonda ja tema enda peremudelisse.

Psühholoogiadoktor Markham (2012) on kirjutanud lapse karistamist käsitlevate uuringute tulemustest. Karistamine paneb lapse veelgi halvemini käituma, kuna see teeb ta vihaseks, mistõttu tal tekib vajadus end kaitsta. Karistamisel tõuseb lapse adrenaliinitase, väheneb arutlemisvõime ja jääb puudulikuks koostööoskus. Ainsana võib ta karistamisest õppida seda, et tuleb valetada ja varjata, et vältida uuesti karistada saamist.

Lubamatu on nii füüsiline karistamine kui ka lapse verbaalne alandamine, mille tagajärjed on samad mis löömisel, puudub ainult füüsiline valu. Vanemad, kes sellisel viisil last „kasvatavad“, ei oska lapse käitumist teistsugusel moel mõjutada. Nii lapse füüsiline karistamine kui ka vaimne vägivald lapse suhtes on vanema võimu väljendamise viisid. Laste kehaline karistamine on olemuselt äärmiselt ebaõiglane ning rikub laste põhiõigust – õigust inimväärikusele ja isikupuutumatusse (Ben-nett, 2002, vt Traat, 2008).

Esimene teadusartikkel, mis käsitleb laste väärkohtlemise dokumenteeritud negatiivseid tagajärgi, ilmus 1962. aastal ajakirjas The Journal of American Medical Association Henry Kempe sulest (Traat, 2008). Kempe uuris 302 laste väärkohtlemise juhtumit ja tõi käibebe termini *pekstud lapse sündroom* (ingl *battered child syndrom*). Pärast seda on tehtud hulgaliselt väärkohtlemist käsitlevaid uuringuid ja järjest rohkem on keskendutud sellele, et see, mida vanemad peavad karistamiseks, osutub tegelikult väärkohtlemiseks (Gershoff, 2002, vt Traat, 2008).

Traat (2008) refereerib Cathy Spatz Widomi 1967. aastal alustatud uuringut laste väärkohtlemise mõjude kohta (Widom, 2000, 2001). Uuring kestis kokku 25 aastat ja vaatluse all oli 1575 Ameerika Ühendriikide Kesk-Lääne linnades elavat last. Seda rühma võrdles ta kontrollrühmaga, kuhu kuulus 667 last. Uuringus tahtis ta eelkõige välja selgitada, kas väärkohtlemise ohvriks sattumisel on seos hilisemate seadusrikkumistega. Tulemustest selgus, et lapseeas füüsilise väärkohtlemise (karistamise) või hooletusse jätmise ohvriks sattumine suurendab seadusrikkumise tõenäosust noorukieas 59% ja täiskasvanueas 28% ning vägivaldakuritegude tõenäosust 30%. Uuringu teine faas viidi läbi koostöös teadlastega instituudis, kus tegeleti vaimse tervise, alkoholismi ja narkomaania probleemidega. Selle käigus uuriti 1196 last. Uuringu tulemused tõestasid väärkohtlemise negatiivset mõju lapse vaimsele tervisele ja käitumisele: suuremaid vaimse tervise probleeme, edasijõudmatust koolis ning tööhõiveprobleeme ja hälbivat käitumist hilisemas elus.

Sisekaitseakadeemias tehti 2001. aastal uuring, mille valimisse kuulus 33 Harku naistevangla naist (Koval, 2001). Uuriti eelkõige kinnipeetavate kasvukeskkonda. Uuringu tulemustest selgus, et kinnipeetavate seadusrikkujaks kujunemisel mängis suurt rolli see, et nad kogesid lapsepõlves isa, ema või muu hooldaja vägivalda. Lisaks soodustasid lapsepõlve negatiivsed kogemused narkomaaniks või alkohoolikuks muutumist.

Seega saab öelda, et paljud uuringud on näidanud seost lapse füüsilise karistamise ja hälbiva käitumise väljakujunemise vahel (Gershoff, 2002, vt Traat, 2008). Seetõttu on paljud organisatsioonid, nagu ÜRO, kutsunud riike võtma meetmeid, et tõkestada lastevastast vägivalda. Rootsi keelustas esimesena laste kehalise karistamise aastal 1979. Seda eeskuju järgisid ülejäänud Põhjamaad ja seejärel teised Euroopa riigid. Eestis on lapse füüsiline karistamine keelatud alates 1. jaanuarist 2016.

2.4.2. Valetamine

Üldlevinud on arvamus, et mida noorem on laps, seda kindlam võib olla, et ta räägib tõtt, kuna laps peab alles õppima, kuidas valetada. Chandler jt (1989) aga väidavad, et isegi kaheaastane laps võib täiskasvanut lollitada. Umbes neljanda ja kuuenda eluaasta vahel hakkab laps taipama, kui talle valetatakse, ja valetama ka ise. Selles vanuses mõtleb laps, et valetamine on moraalselt vale ja et see on tahtlik, kuid ei mõtle, et see võib olla ka eksitus (*Sa valetad – ma olen viiene, mitte neljane!*).

Täiskasvanulik arusaam valetamisest areneb kaheksandal-üheksandal eluaastal, mil laps mõistab, et valetamist saab ära kasutada millegi saamiseks või saavu-

tamiseks, ning muutub kavalamaks ja loovamaks. Näiteks on sellises vanuses lapse puhul, kes on pärit lahutatud perest, täiesti tavaline, kui ta ütleb emale, et tegi kodutööd ära isa juures viibides, ja isale, et tegi kodutööd ära kodus emaga enne isa juurde tulekut. See laps teab, et tõenäoliselt ei tee vanemad omavahel koostööd ega jaga sellist infot. Selline käitumine ühtib Kohlbergi esitatud moraali arengu teise staadiumiga (enda heaolust lähtuv tegevus), ehkki suhtumiselt võiks seda seostada neljanda staadiumiga (on teadlikud oma kohustustest, kuid ei võta vastutust). Laps on teadlik, et täiskasvanu ei kiida tegu heaks, kuid paneb teguviisi siiski proovile. See näitab veel kord, et moraali arengu staadiumid ei ole lineaarsed, seda enam, et laste moraal areneb pidevalt.

Enamik vanemaid arvab, et saab aru, kui laps neile valetab, aga uurimused näitavad vastupidist. Intervjuu ajal peab arvestama võimalusega, et laps võib valetada. Seega tuleb lapsele esitada õigeid küsimusi ning kahtluse korral paluda täpsustada ja lasta põhjalikumalt kirjeldada.

Lapse süüdlaslik näoilme ei pruugi aga alati olla seotud valetamisega. Lapse näoilme on selline ka siis, kui ta on närvis. Närviline laps väldib silmsidet, on napsõnaline ja räägib rahutult või kärsitult, mis on omane ka valetamise puhul.

Selleks, et teha kindlaks, kas laps saab aru tõe ja vale erinevusest, võib kõigepealt küsida, kuidas ta valet mõistab. Ei ole mõtet paluda lapsel selgitada tõe ja vale erinevust, kuna laps vastab sellele: „Tõde on see, kui räägitakse tõtt, ja vale see, kui valetatakse.“ Lapse poole võiks pöörduda selliselt: „Ma tahaksin rääkida sinuga tõe ja vale erinevustest. Tahaksin kuulda sinu arvamust selle kohta, mida sulle tähendab tõe rääkimine ja mida valetamine.“ Lapse öeldut võiks tema sõnadega korrata, et kontrollida, kas lapsest on õigesti aru saadud. Kui laps seda kinnitanud, siis võib talle enne küsitlemise jätkamist esitada küsimuse *Mis sa arvad, miks on oluline, et sa mulle tõtt räägiksid?*. Samuti võiks kinnitada *On väga oluline, et me mõlemad räägiksime asjadest, mis tegelikult juhtusid*, ning julgustada last ütleva, kui ta ei tea vastust, selle asemel et seda huupi pakkuda.

Isegi täiskasvanud määratlevad tõde tihti selle järgi, mis on neile kasulik, lapsed seda enam. On olukordi, kus laps püüab tõtt rääkida, ehkki tal on raskusi arusaamisega, mis on tõde. Nii on eriti perekonfliktide puhul.

2.4.3. Kuidas laps saladusi mõistab?

Kahe- ja kolmeaastased ei oska saladust hoida. Saladus muudab lapsed üldjuhul rahutuks – neid erutab see, et nad teavad midagi, mida teised ei tea, ning neil on vaja see välja rääkida (näiteks õe sünnipäevakink või selle peidukoht). Nelja-

kuni kuueaastased suudavad saladust pisut paremini hoida. Sellises vanuses laps tunneb end tähtsana, kui mõistab, et ainult tema teab saladust, kuid ka temal on kiusatus saladuse välja rääkida. Pisut vanem laps juba teab, et ei saa reeta inimest, kes talle saladuse usaldas, kuna see võib teda solvata või pahandada (Wilson ja Pipe, 1995). Kui selles vanuses lapsel on palutud saladust hoida, ta pigem valetab, kui reedab saladuse, sest tema loogika ütleb, et valetamine ei ole nii suur patt kui saladuse väljarääkimine.

Seitsmenda ja kümnenda eluaasta vahel õpib laps, millal on õige saladust rääkida ja millal mitte isegi juhul, kui ta võib saladuse hoidmise eest karistada saada. Saladuse väljarääkimisel sõltub ta veel täiskasvanute hinnangust sellele, mis on õige ja mis vale. Üheksa- ja kümneaastased lapsed sarnanevad saladuste hoidmisel juba täiskasvanutega. Selles vanuses lapsed hakkavad mõistma, kellele ja millal saladust rääkida. Saladuse paljastamine sõltub siiski paljus lapse enda õiglusest, moraali arengust ning teemast ja emotsioonidest, millega saladus on seotud. Kõige raskem on lapsel toime tulla saladustega, mis on seotud isiklike asjadega, nagu häbitunne, identiteediga seotud mured, kannatada saanud suhted perekonnas ja hirm inimese ees, kes nõuab saladuse hoidmist (väärkohtlemine).

Igas vanuses lapsel on eriti raske rääkida väärkohtlemisest. Sellise saladuse jagamine eeldab usaldust täiskasvanu vastu, kuid väärkohtlemise puhul ongi kannatada saanud eelkõige usaldus.

2.5. Seksuaalsuse areng

Seksuaalsuse areng on protsess, mis algab sünnist ning kestab kogu elu. Eriti kiired muutused toimuvad just lapseas, mil füüsilise, kognitiivse, emotsionaalse ja psühholoogilise arenguga samal ajal toimub ka seksuaalne küpsemine. Lapsepõlve ja teismee seksuaalsest küpsemisest sõltub paljus see, kuidas inimene ennast täiskasvanuna tajub – kuidas ta tunneb end mehe või naisena, kuidas ta ühiskonna normidesse suhtub ning milline on tema võime luua lähedasi suhteid. Kahjuks nähakse veel tänapäevalgi laste ja noorte seksuaalset käitumist tihti probleemsena, mitte isiksusliku arenguna.

Laste seksuaalse arengu kohta on väga vähe kirjandust ja see on ka põhjus, miks vanemad ei tunne end neil teemadel lastega rääkides kindlalt. Lapsevanemad annavad oma lastele samu teadmisi või eeskujude, mida nemad on saanud oma vanematelt, või avastavad lapsed seksuaalsusega seotut omal käel. Ometi vajab iga laps informatsiooni selle kohta, mis toimub tema kehaga. Kuna vanemal puudub info laste normaalse seksuaalse arengu kohta, on neil raske ka mõista, miks laps ühes või teises olukorras just nõnda käitub. Samuti ei pruugi nad osata

adekvaatselt hinnata, milline käitumine kuulub normaalse arengu juurde ja milline mitte.

Üks viis lapsi seksuaalse väärkohtlemise eest kaitsta on neid seksuaalsusest informeerida. Lapse vanematest sõltub, millised piirid lapsel seksuaalsusega seoses kujunevad. Lapsel on õigus oma keha üle otsustada ja teised, eriti temast vanemad, ei peaks tema intiimseid kehaosi puudutama. Sanderson (2004) märgib, et lastega, kes on informeeritud (ja mitte naeruvääristaval moel), ei saa nii kergelt manipuleerida väärkohtlejaid, kes üldjuhul üritavad anda lastele seksuaalsuse kohta väärinformatsiooni.

Vanemad ongi laste normaalse seksuaalse arengu eeskujud. Lapsed, kelle vanemad suhtuvad helluse jagamise normaalselt ja adekvaatselt, tunnevad end oma keha suhtes enesekindlamalt kui need, kelle vanemad suhtuvad lähedusse halvustavalt ja negatiivselt. Kui halvustavale suhtumisele lisandub järjepidev kriitika lapse välimuse suhtes, võtabki laps vanemate suhtumise omaks. Selle tagajärjel suhtub laps oma kehasse kui millessegi räpasesse ja see mõjutab omakorda lapse enesehinnangut. Kui laps suhtub oma kehasse ja seksuaalsuse arengusse negatiivselt, on üldjuhul kaks võimalust: kas laps väldib seksuaalsust täielikult (kuid ta ei saa vältida oma seksuaalset arengut) või on ta väga vastuvõtlik täiskasvanute märkustele ja tähelepanule ning otsib seega kinnitust oma atraktiivsusele.

Need on vaid osa põhjustest, mis võivad tingida selle, et lapsed satuvad seksuaalse väärkohtlemise ohvriks – lapsed on täiskasvanu manipulatsioonidele väga vastuvõtlikud. Üks põhjus, miks laps võib kergelt ohvriks sattuda, on vanemate oskamatus seksuaalsust selgitada ning sellest tingitud vaikimine. Vanemate selline käitumine võib lapses tekitada uudishimu, kuidas näeb välja teise inimese keha ja kuidas teine inimene suhtub tema kehasse. See omakorda võib panna lapse käituma viisil, mida mõni täiskasvanu võib näha võrgutavana. Seega võib laps seksuaalse väärkohtlemise ohvriks sattuda põhjusel, et teda ei ole informeeritud sellest, miks ei saa iga täiskasvanut usaldada. Vähemalt kümnenda eluaastani usuvad lapsed, et täiskasvanud on ausad ja head.

2.5.1. Laste teadmised seksist

Teadmised on kindlasti individuaalsed, sõltudes sellest, millises keskkonnas laps kasvab, kuidas on temaga nendest teemadest räägitud ja milliseid seoseid on laps ise juttude põhjal loonud. Laste arusaamist seksist on üsna vähe uuritud, ilmselt eetilistel põhjustel. Üsna põhjaliku uuringu on siiski teinud Volbert ja van der Zanden (1996).

Uuringu põhjal tehtud järeldused on loetletud allpool.

1. Teatavas vanuses ja arengutasemel otsivad lapsed ise infot seksi kohta.
2. Kahe- või kolmeaastaselt hakkavad lapsed eristama sugupooli, aga poiste kehaosasid teavad mõlemast soost lapsed nimetada selgemini. Täiskasvanute seksuaalelust ei ole neil teadmisi ja ettekujutust.
3. Nelja- ja viieaastaselt võivad lapsed teada üht-teist rasedusest ja lapse sün-
nist, kuid ei seosta seda seksuaaltegevusega.
4. Kümne- kuni kaheteistaastastest lastest on pisut enam kui 50% teadlikud sek-
suaalsest puudutusest, seksuaalvahekorra- ja masturbeerimisest. Samas ei
pruugi selles vanuses laps olla teadlik seksuaaltegevuse tähendusest või sel-
lega seotud mõistetest (kuid võib ise kasutada seksuaaltegevusega seotud
sõnavara kui midagi keelatud või salajast).
5. Alles teismeealised hakkavad seksuaalelu vastu elavat huvi ilmutama (põhju-
seks hormonaalne küpsemine ja sugutunnuste areng).

2.5.2. Normaalne eakohane seksuaalsus ja normist hälbiv seksuaalsus

Normaalne eakohane seksuaalsus

Väikesed lapsed õpivad seksuaalsust:

- viisist, kuidas nende eest hoolitsetakse: sülevõtmised, puudutused, kallistu-
sed, mähkmevahetus, potilkäimise harjutamine ja hellitused;
- sellest, kuidas vanem suhtub sellesse, kui laps end puudutab;
- vanema õpetustest selle kohta, mis on õige ja mis mitte;
- pereliikmete sõnavarast eri kehaosade või helluse jagamise kohta (ka see, et
mõnel teemal ei räägita, on informatiivne);
- jälgides, kuidas pereliikmed omavahel hellust ja kiindumust jagavad.

Lapsed mõistavad seksuaalsust täiskasvanutest erinevalt ja see on tingitud just nende emotsionaalsest ja kognitiivsest ebaküpsusest. Lapse seksuaalsuse arengu-
gul on kindel dünaamika ning igal arenguastmel oma käitumisiseärasused. Alljärg-
neva tabeli koostamisel on juhitud Sandersonist (2004).

Vanus	Tegevusmustrid	Seksuaalkäitumine
Koolieelne iga (kuni 5 a)	Tugev uudishimu ümbritseva vastu; kasutab ära kõik võimalused maailma avastada; oma sugupoolest teadlikuks saamine	Enese puudutamine, oma suguelundite hõõrumine, hiljem masturbeerimine; samasoolised mängukaaslastel uurivad üksteise keha, hiljem huvi täiskasvanu keha vaatamise vastu; naudib alastiolekut
Algkooliiga (6–10 a)	Seksuaalsed mängud (näiteks arsti või kodu mängimine) eakaaslaste ja nooremate lastega; avastab aktiivselt maailma ja iseennast	Privaatne masturbeerimine; huvi teise inimese keha vaatamise vastu; enda näitamine teistele; eakaaslaste või nooremate laste seksuaalne hellitamine mängus või mängulaadses olukorras, eakaaslaste kallistamine
Varateisimeiga (10–12 a)	Erootilisuse kasv, kuid üldjuhul on see enda vastu suunatud; suhted põhiliselt omasoolistega, kuid huvi vastassugupoole vastu; enese võrdlemine omasoolistega või enese kehamuutuste häbenemine; huvi teise sugupoole vastu, soov saada tähelepanu; intiimsus omasoolistega; palju allasurutud tunde, nendest tingitud ebamugavus ja fantaasiad	Privaatne masturbeerimine, oma suguelundite näitamine mängudes, teistega võrdlemine; erootiliste piltide vaatamine; armustseenidega filmide vaatamine; kahemõttelised naljad (isegi kui neist aru ei saa); mängud, mis võimaldavad riidest lahti võtta või musitada
Teisimeiga (13–18 a)	Iseseisvumine, eraldumine perest; suhete loomine mõlemast soost eakaaslastega; intiimsuskogemused, armumine; hormonaalsed muutused ei mõjuta ainult füüsilist, vaid ka emotsioone ja reaktsioone	Privaatne masturbeerimine; oma suguelundite näitamine; avatud suuga suudlemine; petting (varjatult intiimselt või avalikult mulje jätmiseks); seksuaalvahekorra imiteerimine kuni vahekorraneni; seksuaalne käitumine hakkab järjest enam sarnanema täiskasvanute seksuaalse käitumisega; poistel seksuaalse võimekusega seostuvad võistlused

Väikeste laste masturbatsioon seostub pigem enese rahustamise kui täiskasvanulike genitaalsete funktsioonidega.

Kahe- kuni viieaastased lapsed võivad käituda viisil, mis on täiskasvanute ootuste vastupidine, näiteks poiss kannab ema kingi või tüdruk keeldub nukkudega mängimast. Paljudel lastel kujuneb püsiv soodentiteet alles viienda ja kaheksanda eluaasta vahel.

Normist hälbiv seksuaalsus

Laste eakohatust seksuaalsest käitumisest annab ülevaate Sanderson (2004).

Kuni 4 a	5–12 a	12–16 a
<p>Seksuaalaktist huvitumine</p> <p>Selgesõnaliste seksuaalsete väljendite kasutamine</p> <p>Seksuaalse kontakti imiteerimine teiste lastega</p> <p>Täiskasvanuliku seksuaalsuse väljendamine või täiskasvanulikud teadmised</p> <p>Seksuaalsete maneeride kasutamine teiste laste või täiskasvanutega suhtlemisel</p> <p>Enda hõõrumine teiste vastu</p> <p>Järjepidev suguelundite katsumine</p> <p>Teiste laste sundimine seksuaalseid mängima ja suguakti imiteerima</p> <p>Palumise peale ei lõpeta masturbeerimist või seksuaalse sisuga mängu</p>	<p>Avalik masturbeerimine</p> <p>Järjepidev masturbeerimine ka siis, kui palutakse lõpetada</p> <p>Teiste laste sundimine seksuaalse sisuga mängima või olema seksuaalselt aktiivne</p> <p>Eksperimenteerimine ka siis, kui ei leia mängukaaslast või liitlast</p> <p>Täiskasvanulik seksuaalne käitumine ja täiskasvanule omased teadmised</p> <p>Hõivatud seksuaalsest käitumisest ja tegevustest</p> <p>Seemnevedeliku lõhna, maitse ja tekstuuri teadmine</p>	<p>Avalik masturbeerimine</p> <p>Seksuaalsed kontaktid endast nooremate lastega</p> <p>Suhtlemine ja kontakti otsimine endast nooremate lastega ning nendega ebalooslikult pika aja veetmine</p> <p>Nooremate laste salakohtadesse viimine või kuhugi peitu minek</p> <p>Talle eakohatute spetsiifiliste mängude (lahtiriietumise, arsti jm) mängimine endast nooremate lastega</p> <p>Noorema lapse sundimine musitama ja kallistama, kui laps on vastu</p> <p>Agressiivsete ja seksuaalsete väljendite ja sõnavara sage kasutamine nii laste kui ka täiskasvanutega</p> <p>Agressiivse keele ja seksuaalse sõnavara kasutamine, kui räägib teistest lastest või täiskasvanutest</p>

Kuni 4 a	5–12 a	12–16 a
<p>Esemete toppimine suguelunditesse, isegi kui on valus</p> <p>Hõivatud seksuaalsest käitumisest</p> <p>Täiskasvanuliku seksuaalvahekorra mängimine mänguasjadega</p> <p>Teadmine, mis maitse, lõhna või tekstuuriga on seemnevedelik</p>	<p>Seksuaalse maneeeri kasutamine teiste laste ja täiskasvanutega suhtlemisel, võrgutav käitumine</p> <p>Ei lõpeta seksuaalset tegevust, kui palutakse</p>	<p>Noorematele lastele seksuaalse sisuga piltide, juttude, filmi vm näitamine</p> <p>Seksuaalse sisuga telefonikõnede tegemine</p> <p>Huvi lapsi kujutava pornograafia vastu internetis või mujal</p> <p>Oma suguelundite näitamine endast noorematele lastele</p> <p>Endast nooremate või omavanuste sundimine osalema seksuaalaktis</p> <p>Saladust hoidma sundimine ja selleks ähvarduste või kiusamise kasutamine</p> <p>Raha või muu pakkumine lapsele, keda on kuritarvitanud, et ta hoiaks saladust</p>

Kindlasti ei tohi teha vaid paari käitumisjoont teades järeldust, et tegemist on väärkoheldud või väärkohtlejast lapsega (kes võib-olla on olnud ise väärkohtlemise ohver). Ülal kirjeldatud käitumine võib olla seotud sellega, et näiteks seksuaalse sisuga filmid ja raamatud on lastele kergesti kättesaadavad ning nad on head jäljendajad, eriti kui neil ei ole sellest valdkonnast eakohaseid teadmisi. Laps ei saa väärkohtlejana ise aru, et tegemist on väärkohtlemisega, kui talle ei ole antud piisavalt seletusi inimese seksuaalsuse ja vastu tahtmist tehtava kohta ega ole selgitatud tegude tagajärgi. Eespool loetletud käitumisjooned on hoiatavad märgid, millest osa on iseloomulikud väärkoheldud lastele ja mida tuleks jälgida koos lapse vanemate suhtumise, koduse elu ja peremustriga.

Lapsed, kes väärkohtlevad endast nooremaid, püüavad üldjuhul leida kontakti nende lastega, kes on kergelt mõjutatavad. Kui väärkohtleja on juba loonud erilise sideme oma ohvriga, püüab ta teha kõik, et seda ohvrit mitte kaotada, tehes kas kingitusi ja makstes raha või ähvardades. Uuringute järgi (Sanderson, 2004) hoiab väärkohtleja ohvrit enda kontrolli all tüüpiliste ähvardustega.

*Kui sa räägid, mis juhtus, siis sinu ema hakkab sind vihkama.
Kui sa oma vanematele räägid, mis juhtus, siis keegi ei usu sind.
Kui sa oma vanematele räägid, siis nad karistavad sind selle eest.
Kui oma emale räägid, võib ta surma saada.
Kui oma emale räägid, ma tapan ta.
Kui räägid, siis ma tapan sinu.*

Endast nooremate laste seksuaalne väärkohtleja võib olla ka tüdruk, kes töötab näiteks lapsehoidjana. Uuringute järgi (Sanderson, 2004) ei ole sellised aktid üldjuhul väga tõsised, sisaldades hellitusi ja lapse suguelundite stimuleerimist, kuid on tulnud ette ka vägistamisi. Teismeeas poisid on kasutanud võimu endast nooremate suhtes, mis üldjuhul on lõppenud vägistamisega. Rootslaste uuringute põhjal on noorukist seksuaalsed väärkohtlejad ahistanud eelkõige kas enda õdesid-vendi või kasuõdesid-vendi, kasutades ähvardusi, hirmutamist ja karistamist, et neid vaikima sundida. Väiksemad on kodust vägivalda ja terrorit pidanud kannatama teinekord aastaid, kuna on kartnud sellest rääkida.

Rehabiliteerimise faasis on äärmiselt oluline ohvritest lastele korduvalt kinnitada, et nemad ei ole väärkohtlemises süüdi ega ole kuidagi sellist teguviisi põhjustanud.

Itzin (2002) toob välja aspektid, mis eristavad noorukist seksuaalse väärkohtleja käitumist normaalsest eakohasest seksuaalsest käitumisest.

1. Vanuseline erinevus: normaalne seksuaalne huvi on noorukitel samaealiste vastu, kuid väärkohtlejal endast nooremate laste vastu. Üldjuhul on väärkohtleja hilises teismeeas ja ohver varases teismeeas või isegi noorem.
2. Väärkohtleja ja ohvri jõuvahekord on ebavõrdne. See on paljus tingitud ka vanusevahest ja arengulisest küpsusest, kuid väärkohtleja vajab võimu oma ohvri üle.
3. Väärkohtlejal on seksuaaltegevust puudutavad teadmised, kuna ta on ise kogenud seda, mida nooremate puhul rakendab. Tema enda teadmised ületavad eakohaseid teadmisi.
4. Ilmselt saab väärkohtleja suurel osal juhtudest ohvriilt nõusoleku hirmust jõudude ebavõrdsuse ees ning sageli sundi või ähvardusi kasutades.
5. Noorukieas on seksuaalne eksperimenteerimine kokkuleppeline, juhuslik ja lühiaegne. Kui seksuaaltegevus on järjepidev ja obsessiivne (sundmõtteline), võib kahtlustada eakohatut huvi.

6. Seksuaalkäitumise mustri järjepidev muutumine.
7. Varjamatu agressiivsus, eriti seksuaaltegevusega seoses.
8. Kui seksuaalpartner (ohver) tunneb, et seksuaalakt oli tema jaoks vägivaldne, ei ole kindlasti tegemist kokkuleppelise aktiga. Vägivaldse aktiga kaasneb ka ohvri enesesüüdistamine, mida kokkuleppelise vahekorra puhul ei esine.
9. Väärkohtleja püüded tagada saladus ja ohvri püüded hoida saladust.
10. Seksuaaltegevuse ilmsiktulek. Seda on raske kindlaks teha, eelkõige võidakse märgata muutusi ohvri käitumises ja ohver võib oma saladuse paljastada kogemata. Väärkohtleja ei pruugi viimase hetkeni oma süüd tunnistada. Väärkohtleja tegevus võib välja tulla juhul, kui ta muutub julgemaks neist kogemustest, mis välja ei ole tulnud, ja võib oma tegevusega vahele jääda näiteks kas või kooli tualettruumis.
11. Väljavalitud tunnustega ohver (ohvrid on üldjuhul nõrgema füüsisega kui väärkohtleja, madalama enesehinnangu ja nõrgema enesekehtestamisvõimega, arglikumad, eakaaslaste seas tõrjutud).
12. Fantaasiate iseloom: lood, mida nooruk räägib endast, oma arvamusest seksuaalsuse kohta ning huvist seksi vastu üldse, võivad anda infot selle kohta, kas ta võib olla väärkohtleja. Väärkohtleja proovib fantaasiaid ka teoks teha.

Printi ja Morrisoni (2000) kogutud info põhjal võib järeldada, et kõige olulisem roll väärkohtleja kujunemisloos on tema perekonnal ning sellel, kuidas on pereliikmed lapse kasvamist ja arengut toetanud, milline on lapse vanemate suhtumine seksuaalsusesse, agressiivsusesse ning vägivaldsusesse, millised on lapse enda varased kogemused ja kuidas on ta oma neile kinnitust saanud. Väärkohtleja kujunemisele on iseloomulik selge tsirkulaarsus – kõike, mida laps on kogenud ise ohvrina, rakendab ta ka oma ohvrite peal. Sellist mustrit võib täheldada kõigi väärkohtlemise liikide puhul.

Noorukist seksuaalse väärkohtleja tunnused

Soodustavad tegurid	Varased seksuaalsed kogemused	Tüüpilised uskumused ja suhtumine	Mittekohane seksuaalne huvi
<p>Külm vanemlik hool või hoole puudumine</p> <p>Empaatia puudumine</p> <p>Häirunud kiindumussuhe</p> <p>Ebajärjepidev hool</p> <p>Füüsilise väärkohtlemise kogemus</p> <p>Seksuaalse väärkohtlemise kogemus</p> <p>Emotsionaalse väärkohtlemise kogemus</p> <p>Kodune vägivald</p> <p>Tähelepanu puudumine</p> <p>Käitumishäire</p> <p>Õppimiskasused</p> <p>Lähedaste sõprussuhete puudumine</p> <p>Vilets suhtlemis- ja kontaktloomis- oskus</p> <p>Kuritegelike eakaaslaste rühma kuulumine</p> <p>Nõrk enesevalitsus</p>	<p>Pornograafia</p> <p>Seksuaalne väärkohtlemine</p> <p>Toetuse, usalduse ja turvatunde puudumine</p> <p>Vägivaldsus</p> <p>Teda lapsepõlves väärkohelnud isikut pole vastutusele võetud</p> <p>Seksuaalsuse kohta adekvaatse info puudumine</p> <p>Seksuaalsuse ja seksuaalelu nägemine räpasena</p>	<p>Seksism</p> <p>Patriarhaalsed vaated</p> <p>Täiskasvanud mehed võivad käituda naiste ja lastega nii, nagu tahavad, ja see on aktsepteeritud</p> <p>Meedia mõjud</p> <p>Pornograafia on lubatud, kui see on kättesaadav kõigile</p> <p>Ühiskonna suhtumine maskuliinsusesse ja seksuaalsusesse</p> <p>Seksuaaltegevus käib koos agressiivsusega</p> <p>Seksuaalsuhe ja lähedane suhe ei ole omavahel seotud</p> <p>Seksuaalne teadmatus</p> <p>Müüdid seksuaalsuse kohta</p> <p>Naised on seksobjektid</p> <p>Eelarvamused „mina ei vastuta“, „mina olen ohver“ ja „ma ei saa võita“</p>	<p>Omandatud on mittekohane seksuaalne käitumine</p> <p>Uskumused enda võimekuse kohta</p> <p>Varajaste seksu- miste tugev mõju</p> <p>Mõjutatud pornograafiast</p> <p>Seksuaal- fantaasiad</p> <p>Ülemäärane seksuaalne huvi</p> <p>Avalik masturbeerimine</p> <p>Varaküpsus, paremad füüsilis- sed võimed</p> <p>Väärkohtlemiste arvu kasv</p> <p>Seksuaaltege- vusega muude probleemide, nt ärevuse, jõue- tuse, hirmu või suhte ebaõnnes- tumise kompen- seerimine</p> <p>Seksuaaltegevus eriti juhtudel, kui tunneb end üksi, kui on haiget saanud või kui on igav</p>

Soodustavad tegurid	Varased seksuaalsed kogemused	Tüüpilised uskumused ja suhtumine	Mittekohane seksuaalne huvi
Madal enesehinnang Võimetu usaldama Tundeelu häired Liigse kontrollivajadusega vanemad Segased ja segadust tekitavad peremustrid			

(Kohandatud Printi ja Morrisoni (2000) järgi.)

II. Lapse intervjuerimine

3. INTERVJUU TEGEMISE ÜLDKÜSIMUSED

3.1. Millal peaks intervjuu toimuma?

Uuringud on näidanud, et mälu halveneb aja möödudes (Baddeley, 1990). Mida rohkem on intervjuu toimumise hetkeks sündmusest aega möödunud, seda tõenäolisemalt on laps osa detaile unustanud. Näiteks kui last on füüsiliselt või seksuaalselt väärkoheldud, on tõenäoline, et ta satub selle aja sees uute rünnakute ohvriks. Sellest lähtuvalt peaks intervjuu korraldama võimalikult kiiresti. Brown jt (2015) on leidnud, et mida kiiremini pärast sündmust last küsitletakse, seda paremini on lapsel toimunu meeles ja seda täpsemalt suudab ta juhtunut meenutada. Ei ole aga hea, kui intervjuu on kiirustamise tõttu ette valmistamata ja last sunnitakse rääkima. Kui laps ei ole mingil põhjusel nõus rääkima, ei ole teda mõtet ka sundida – see tekitab lapsele stressi ja intervjuu kvaliteet on halb.

Ülekuulamise videosalvestamine aitab lapse huve paremini kaitsta, näiteks vähendab vajadust teda mitu korda küsitleda, mis ühelt poolt traumeerib last (ta peab uuesti meenutama ebameeldivaid sündmusi) ja teisalt vähendab lapse antud ütluste täpsust (Marin jt, 1979).

Lapse seisukohast on parim, kui teda küsitleb vaid üks inimene. Lastele tekitab kogu küsitlemise protsess stressi. Mida rohkem küsitlejaid peab laps tundma (usal-dama) õppima, seda enam stressi see olukord talle tekitab. Mida suurem on lapse stress, seda vähem informatsiooni suudab ta anda. Seetõttu on hea, kui seesama küsitaja korraldab ka järgnevad küsitlused (kui last on vaja küsitleda mitu korda). Iga korraga suureneb tõenäosus, et laps hakkab seda küsitajat rohkem usaldama. Ka küsitlemist puudutavad uuringud (Milne ja Bull, 1999) on näidanud, et intervjuueerimise õnnestumiseks peaks last küsitleva üks inimene. Kui eeluurimisel on kasutatud kahte intervjuueerijat, siis üks nendest on juhtivküsitaja ja teine vaatab toimuvat peegelklaasi tagant ning annab vajaduse korral juhtivküsitajale nõu, mida veel lapse käest küsida.

Kui lapse või tema esindajaga on võimalik enne intervjuud kohtuda, võib uurida, kas laps eelistab mees- või naissoost küsitajat. Ühe sugupoolega võivad lapsed tunda end mugavamalt. Eriti oluline on see väärkoheldud laste puhul.

3.2. Intervjuu videosalvestamine

Intervjuu videosalvestamine aitab lapsel küsitlemise ajal keskenduda juhtunule ja küsitlajal ülekuulamisele, sest tal ei ole vaja teha märkmeid ega muul moel infot talletada. Samuti annab salvestus võimaluse intervjuud hiljem üle vaadata ning analüüsida nii lapse vastuseid kui ka mitteverbaalseid signaale. Laste ülekuulamise videosalvestamine on paljude Euroopa riikide kohtumenetluses tavapärane (Wilson ja Powell, 2001).

Videosalvestuse otstarbekust tuleb kaaluda nende laste puhul, keda on varem pornograafilisel eesmärgil filmitud – uus sarnane kogemus võib lapsele olla vägagi traumeeriv. Ka laste puhul, kes tunnevad end väga ebamugavalt, võiks kaaluda selle tehnilise võimaluse kasutamata jätmist. Last võib huvitada, milleks salvestust kasutatakse või kellele seda näidatakse. Seetõttu tuleb talle enne salvestust eakohaseid selgitusi jagada. Muu hulgas tuleb põhjendada, miks on salvestus kasulik ning mida sellega edasi tehakse. Lubamatu on ülekuulamise videosalvestamine ilma last sellest enne informeerimata.

Oluline on ka lapse küsitlemise keskkond. Lastele mõeldud ülekuulamisruumide kasutamine võimaldab muuta menetluse lapsesõbralikumaks. Laps tunneb end sel juhul turvalisemalt ja tal on kergem toimunud sündmusi meenutada.

Välisriikides on uuritud tehniliste lahenduste kasutamise (st kas last küsitletakse otse või video vahendusel) mõju lapse tunnistuse usutavusele (Landström jt, 2005). Näiteks otsiti ühes uuringus vastust küsimusele, kuivõrd usaldusväärseks peavad vaatajad salvestiselt nähtavat tunnistust võrrelduna samas ruumis otse antud ütlustega. Leiti, et kui laps andis ütlused otse, hinnati tema tunnistust usaldusväärsemaks. Kui last jälgivatel isikutel paluti otsustada, kas ja millal laps valetab, siis ei avaldanud tehniliste lahenduste kasutamine sellele erilist mõju, st jälgijad tundsid nii otse kui ka videolt vaadates võrdselt halvasti ära, kas laps valetab või räägib tõtt. Samade uurijate 2007. aastal tehtud uuringusse lisati kaugülekuulamine, kus laps andis oma tunnistuse teises ruumis kaamera vahendusel. Selgus, et kaugülekuulamise ja videosalvestuse räägitu kohta anti sarnane hinnang ning lapse tunnistust usuti endiselt rohkem siis, kui ta andis ütlusi hindajatega samas ruumis viibides. Ütluste kvaliteedile ei avaldanud tehnilised lahendused suurt mõju (st laps rääkis ikkagi nii palju, kui mäletas, kuigi otse inimeste ees rääkides oli tema stressitase kõrgem), aga lapse tunnistuse jälgijatele jäi last enda ees nähes temast ja tema sooritusest parem mulje kui video vahendusel. Kokkuvõtteks võib märkida, et videotehnika kasutamine ei mõjuta laste tunnistuste kvaliteeti ega kvantiteeti, aga võib mõneti mõjutada seda, kuidas last tajutakse ja milline hinnang tema ütlustele antakse.

3.3. Tõlgi kasutamine

Kui intervjuul on tarvis kasutada tõlgi abi, peab tõlk olema erapooletu ja professionaalselt tunnustatud. Tõlgi, küsitleja ja lapse vahel ei toimu intervjuu ajal dialoogi, mis tähendab, et tõlgilt ei oodata küsitlemist ega vastuste interpreteerimist (loe lähemalt Fowler jt, 2016). Tõlk toimib info edastamisel tehnilise abivahendina. Tõlgi hääletoon ja kehakeel peavad olema neutraalsed, et need ei segaks intervjuu käiku, ning ta peab olema valmis järgima küsitleja juhtnõore.

Vähese kogemusega tõlk võib olla lapse jutust šokeeritud. Tõlk ei tohi interpreteerida lapse öeldut, vaid peab edastama sõna-sõnalt kõik, isegi vandesõnad ja ebasüüdsad väljendid (Wilson ja Powell, 2001). Tal võib intervjuu käigus tekkida isiklik arvamus lapse või olukorra kohta, kuid ta ei tohi seda väljendada. Samuti tuleb jälgida, et tõlgil ei oleks lapse ega tema perega sugulusseoseid.

Tõlgi sugu võib olla määrav seksuaalse väärkohtlemise kogemusega laste puhul (näiteks tüdruk võib häbeneda kõigest meestõlgi juuresolekul rääkida). Füüsiliselt väärkoheldud laste puhul võib tõlgi sugu olla oluline vaid siis, kui väärkohtleja on olnud vastassoost ning nii küsitleja kui ka tõlk on väärkohtlejaga samast soost. Tõlk võiks enne intervjuud teada intervjuu ülesehitust ning olla kursis esitatavate küsimustega. Ka peaks enne intervjuud kokku leppima, et kui tõlk ei saa küsimusest aru, informeeriks ta sellest kohe küsitlejat ega hakkaks küsimust ise tõlgendama. Sama kehtib ka lapse vastuste kohta.

Kindlasti ei või tõlk ise küsitleda. Et laps ei tunnetaks kahe täiskasvanu ülekaalu, võiks tõlk istuda küsitleja lähedal, aga nii, et just küsitlejal oleks lapsega hea silmside. Küsimus tuleb adresseerida alati otse lapsele, tõlk kõrvalt vaid tõlgib. Tõlgi tööd tuleks suunata viisil, et ta ei hakkaks küsimusi ümber sõnastama ega neile oma tõlgendusi lisama.

Uurija: *Räägi, mis juhtus.*

Tõlk: *Mis juhtus? Räägi sellest! Nii mina kui ka uurija soovime teada saada.*

Ka siis, kui on vaja mingit fakti täpsustada, pöördub küsitleja lapse, mitte tõlgi poole. Vältimaks seda, et tõlk interpreteerib küsimusi valesti, tuleb need esitada lihtsas vormis. Ka ei ole hea koormata tõlgi mälu pikkade keeruliste lausetega, kuna osa olulist infot võib sel juhul tõlkes kaduma minna. Küsitluse tulemuste kokkuvõtmisel saab räägitut tõlgi abil veel korrigeerida. Pärast intervjuud võiks tõlgiga arutada, kuidas koostööd edaspidi veelgi tulemuslikumaks muuta.

3.4. Intervjuu efektiivsus

Parimad küsitlajad kuulavad rohkem, kui räägivad. Kuulamist soodustavaid tehnikaid käsitletakse peatükis 8 „Kuulamine“. Allpool on esitatud mõni näpunäide, kuidas vestlust stimuleerida.

1. Ilmselt teeb paljudele küsitlajatele muret see, kuidas esitada asjakohaseid küsimusi. Küsimused on loomulikult intervjuu olulisim osa ja halvasti esitatud küsimus võib mõjutada intervjuu käiku. Kui laps usaldab täiskasvanut ja tal ei ole negatiivset küsitlemiskogemust, siis üldjuhul tahab ta ise oma lugu rääkida. Seega on julgustamine väga tähtsal kohal. See annab lapsele tunde, et teda kuulatakse ja võetakse tõsiselt. Kuulamine ja mittesekkumine võib algajale intervjuueerijale olla keeruline ülesanne, kuna muud mõtted kipuvad segama. Samuti võib algaja intervjuerija sel ajal, kui laps vastab, mõelda juba uuele küsimusele ning jätta lapse öeldu tähelepanuta.

Intervjuu fookuses peab olema laps. Kui näiteks ohvrist laps peatub poole jutu pealt, siis üldjuhul tahab küsitlaja teda survestada edasi rääkima, mõeldes, et julgustamine on lapse huvides. See ei pruugi aga nii olla. Kui panna laps surve alla, võib ta kas hakata rääkima asju, mida ei juhtunud, või intervjuu sootuks lõpetada.

Küsitlaja: *Kas ta puudutas sind?*

Laps: *Ei.*

Küsitlaja: *Kohe üldse ei puutunud?*

Laps: *Ei.*

Küsitlaja: *Aga kas põlve pealt puudutas?*

Laps: *Jaa.*

Isegi kui laps avaldab surve all informatsiooni, ei pruugi ta end hästi tunda. Mida enam lapse vajadustele vastata, seda suurema tõenäosusega teeb ta koostööd ja seda väiksem on ülekuulamise negatiivne mõju.

2. Avatus. Küsitlaja peab olema avatud igasugusele infole, mida laps on valmis juhtunu kohta andma. Avatud meelega küsitlaja ei anna hinnanguid lapse vastustele ega karista last emotsioonide avaldamise eest, st ei jäta emotsiooni tähelepanuta ega kiirusta jätkama. Avatud meelega küsitlaja ei õpeta ega moraliseeri (Aga ta on ju ikkagi su ema/isa). Tuleb arvestada, et laps on tundlik intervjuerija hääle või käitumise muutuste suhtes, millega küsitlaja näitab alateadlikult oma suhtumist.

3.4.1. Spetsialistide kasutamine intervjuul

Kriminaalmenetluse seadustik näeb ette, et teatud juhtudel on kohtueelses kriminaalmenetluses kohustus ja teatud juhtudel võimalus kaasata alla neljateistaastase lapse ülekuulamise spetsialist (psühholoog, lastekaitsetöötaja, sotsiaaltöötaja või õpetaja). Kohtumenetluses on spetsialisti kaasamine kohtu otsustada.

Spetsialisti ülekuulamise kaasamise problemaatikat on ka varem uuritud (Kask, 2009). Tuleb silmas pidada, et uuringu tegemise ajal oli menetlejal kohustus spetsialist ülekuulamise kaasata. Uuringu tulemusena selgus, et uurijatel on välja kujunenud kindlad spetsialistid, kellega alaealiste ülekuulamisel koostööd tehti ning keda esimeses järjekorras paluti ülekuulamisel osaleda. Ülekuulamisel kasutati rohkem kohaliku omavalitsuse lastekaitse- või sotsiaaltöötajaid (vahel ka koolipsühholooge või sotsiaalpedagooge); piirkonnakeskustes, kus ohvriabitöötajad asusid politseiga samas majas, kaasati sageli esmalt neid. Ohvriabitöötajate puhul toodi välja, et kuna nad töötavad politseiruumides ja on seega käeulatuses, on neid lihtsam ülekuulamisele saada. Ohvriabitöötajaid kaasatakse rohkem ka siis, kui spetsialisti on vaja samal päeval.

Mõni spetsialist toonitas, et ülekuulamise juures võiks viibida lapse elukohajärgne lastekaitsetöötaja. Nii on lihtsam tagada, et lapse juhtumiga tegeleb üks spetsialist, kuna sageli kutsutakse hiljem just lastekaitseametnik lapse juhtumi kohta kohtusse ütlusi andma. Vastasel juhul võib tekkida olukord, kus kohtusse kutsutud ametnik ei ole eeluurimisel osalenud ega tea selle kulgu. Muidugi on võimalik saada vajalikku teavet videoülekuulamise transkriptsioonidest, aga vahetu kohalolek eeluurimisel annab lapse olukorra kohta kindlasti rohkem infot.

Uuringus osalejate vastuste põhjal on allpool esitatud loetelu rollidest, mida spetsialistid ülekuulamisel täidavad.

- **Ütluste kinnitaja** – täidab passiivset rolli, tagades, et ülekuulamisel ei kahjustata lapse huve.
- Lapsega **usaldusliku suhte looja ja ärevuse vähendaja** – valmistab lapse ülekuulamiseks psühholoogiliselt ette. Ka rahvusvahelistes juhendites (Home Office, 2002) soovitatakse last enne ülekuulamist julgustada ja talle selgitada, et ta pole midagi halvasti teinud. See aitab vähendada nii lapse kui ka lapsevanema ärevust ja stressi nii ülekuulamise eel kui ka kohtus.
- Lapsele **protseduurireeglite tutvustaja** – tutvustab lapsele kohturuume, näitab, kus keegi istub, ja kirjeldab, mis toimuma hakkab. On leitud, et lapsel, kes

peab kohtus tunnistusi andma, aitab see hirme vähendada. Sellist lähenemist on katsetatud näiteks Suurbritannias ning on leitud, et ennetav selgitustöö vähendab ärevust enne ülekuulamist (Burton jt, 2009).

- **Lapsele esitatavate küsimuste jälgija** – sekkub küsitlemisse, kui lapse küsitlemine ei ole lapsepärane.
- **Lapse maharahustaja** pärast ülekuulamist – pöörab lapse ja lapsevanema vajadustele tähelepanu pärast ülekuulamist, et lapse üleelamisi leevendada.

Nii spetsialistide kui ka menetlejatega tehtud intervjuudes (Kask, 2009) tuli välja, et üldjuhul peeti vajalikuks kaasata eeluurimisel alaealiste ülekuulamise spetsialiste. Siiski esines ka arvamust, et tegemist on formaalsusega, mida täidetakse üksnes seadusest tuleneva kohustuse tõttu, ega nähtud sisulist vajadust last spetsialisti osavõtul üle kuulata. Arvati ka seda, et lapsel võib olla ebamugav mitme inimese ees rääkida, eriti juhul, kui ta peab meenutama traumaatilisi ja emotsionaalselt raskeid, näiteks seksuaalse väärkohtlemisega seotud kogemusi.

Spetsialisti peeti vajalikumaks kaasata alla kümneaastaste ja vaimse alaarenguga lapstunnistajate ülekuulamise. Seksuaalkuritegude tunnistajate ülekuulamise kohta leiti, et spetsialist peaks osalema ka vanemate kui neljateistaastaste laste puhul. Intervjueeritavad leidsid, et asjaolud, mille esinemise korral ei ole vaja spetsialisti alaealise ülekuulamise kaasata, võiksid olla täpsemalt kindlaks määratud. Praegu on seaduses sätestatud, et kui menetlejal on eriväljaõpe laste küsitlemise alal, siis võib ka alla neljateistaastast last küsitleda ilma spetsialisti kaasamata.

Lastekaitsetöötajad töid intervjuudes välja, et kui vanem osaleb lapse esindajana ülekuulamisel, siis ei pruugi spetsialisti vaja olla. Menetlejad leidsid, et vanemad tihtipeale segavad küsitlemist, hakkavad last õigustama ja uurijale vastu töötama. Mõni menetleja põhjendas aga vanemate ülekuulamisel viibimist asjaoluga, et see väldib nende hilisemaid süüdistusi, et last on tunnistuse saamiseks ebaausalt küsitletud või mõjutatud. Selle probleemi peaks lahendama intervjuu videosalvestamine. Kriminaalmenetluse seadustikus (RT I 2003, 27, 166; RT I, 20.05.2016, 7) on sätestatud, et kui lapse huvid on vastuolus tema esindaja (näiteks lapsevanema) huvidega, siis on menetlejal kohustus määrata alaealisele kannatanule riigi õigusabi korras esindaja.

Hirm, et uurija mõjutab last andma kindlaks määratud ütlushi, on vähe põhjendatud – videosalvestatud ülekuulamise puhul on võimalik protokollist hiljem järele vaadata, milliseid küsimusi on uurija esitanud. Näiteks Inglismaal ja Walesis on sätestatud, et helisalvestada tuleb kõik intervjuud nii laste kui ka täiskasvanutega, olenemata sellest, kas tegemist on tunnistaja, kannatanu või kahtlustatavaga (Home Office, 2002).

Intervjuudes öeldi ka seda, et laps võib ülekuulamise juurde soovida pigem võrast kui tuttavat inimest. Kuigi tuttav inimene tunneb lapse eripära paremini, võib tema juuresolek suurendada lapse häbitunnet või hirmu rääkimise ees (sh suurendada huvide konflikti). Arvatakse, et laps võib vanema juuresolekul rääkida seda, mida peab vanemale meelepäraseks. Üks lahendus on lapselt küsida, kas ülekuulamise juures viibiv isik talle sobib.

Muust maailmast võib näiteks tuua Inglismaa ja Walesi jõudsalt arenenud tava kasutada **vahendajaid** nii eeluurimise ajal kui ka kohtus nii alaealiste tunnistajate, kannatanute kui ka kahtlustatavate küsitlemisel ning täiskasvanud haavatavate tunnistajate puhul (vaimne alaareng, autismispektrihäired, kognitiivsete võimete defitsiit, füüsilise ja seksuaalvägivalla ohvrid) (vt Plotnikoff ja Woolfson, 2015; aga ka O'Mahony jt, 2016). Vahendaja on hariduselt enamasti logopeed, kuid tal võib olla ka muu, näiteks psühholoogiharidus. Vahendaja eesmärk on olla sõltumatu ning aidata pooltel eri ajahetkedel tunnistajat kõige paremal viisil küsitleda alates sellest, milliseid küsimusi küsida ja kuidas neid sõnastada, ning lõpetades soovitud küsitlemise ruumi kujundamise ja tehniliste lahenduste kasutamise kohta. See süsteem sarnaneb mõnevõrra Eestis kasutatava spetsialisti rolliga, kuid Inglismaal ja Walesis on vahendaja roll täpsemalt defineeritud. Vahendaja võib juhtunu asjaolusid küll teada, aga ta peab tagama, et menetluse mõlemad pooled (nii süüdistaja kui ka kaitsja) saaksid lapselt küsida lapsesõbralikul moel just neid huvitavaid küsimusi ega sekkuks rohkem küsitlemisprotsessi.

Inglismaal ja Walesis kasutatakse kohtus **turvaisikut**, kelle ülesanne on lapsele tutvustada kohtuliku menetluse korral kohtumaja ning olla lapse kõrval kogu kohtumajas viibimise jooksul. Turvaisik pole lapsega juhtunuga kursis ning ka tema peab olema oma tegemistes neutraalne, st mitte arutama lapsega juhtunu asjaolusid. Eestis täidab turvaisiku ülesannet harilikult kas prokurör, spetsialist või lapse huvide kaitseks riigi õigusabi korras määratud esindaja.

Islandil tehakse enne ametlikku videosalvestatavat menetleja tehtavat intervjuud **eelintervjuu**. Selle teeb asjaomase väljaõppega lastekaitsetöötaja või psühholoog. Eelintervjuu eesmärk on selgust saada, kas lapsega võib olla toime pandud kuritegu. Niipea kui spetsialist veendub, et juhtumit on vaja edasi uurida, lõpetab ta eelintervjuu, et mitte muuta olemasolevaid detailseid mälujälgi juhtunu kohta. Neid on oluline meenutada menetleja tehtaval ülekuulamisel, kus neil on tõenduslik väärtus.

Sobiva väljaõppe saanud spetsialisti tehtav eelintervjuu võib seega kokku hoida menetlejate aega, tehes erakorralise meditsiini osakonnas või lastehaiglas kindlaks, kas konkreetse lapse puhul on märke seksuaalsest või füüsilisest ärakasutamisest, mida peaks menetluslikult edasi uurima. Eelintervjuu tegija peab väga

täpselt teadma oma pädevuse piire, näiteks seda, millal intervjuu katkestada, kuna laps on rääkinud juba piisavalt palju, et menetlust alustada.

Liiga detailne küsitlemine eelintervjuu ajal on taunitav, kuna ühelt poolt võib see rikkuda mälujälgi ning teisalt võib mitmekordne küsitlemine last traumeerida. Kui eelintervjuus on kasutatud suunavaid küsimusi, võib see mõjutada hilisema, menetleja tehtava ülekuulamise kvaliteeti, isegi kui seejuures kasutatakse lapsesõbralikul moel struktureeritud küsitlemismeetodeid (Ceci jt, 2007, vt Brown ja Lamb, 2015).

Seega, kuigi erikoolituse läbimine annab menetlejale õiguse last ilma spetsialisti juuresolekuta üle kuulata, tasub tal siiski kriitiliselt hinnata oma küsitlemisoskusi ning oma tegevuses sellest lähtuda (näiteks kaasata autismispektriga lapse ülekuulamisele kliiniline lapsepsühholoog).

Kohtueelses menetluses võiksid näiteks menetleja ja spetsialist enne ülekuulamist läbi arutada ootused üksteise suhtes ning menetleja võiks vajaduse korral tutvustada ülekuulamise protsessi. Samuti tuleks enne ülekuulamist kokku leppida, kuidas spetsialist annab menetlejale märku, kui näeb, et laps on raskustes küsimusele vastamisega. Samuti võib spetsialistil olla lapse kohta eelinfot, mida menetleja saab ülekuulamise planeerimisel arvesse võtta.

Spetsialisti roll lapse huvide kaitsel võiks kohtus olla järgmine (Kask, 2009; Kask, 2011 põhjal):

- vaadata kohtusaalis, et lapse vajadused oleksid rahuldatud (näiteks kas on tualetis käinud);
- vajaduse korral tutvustada lapsele, mis kohtusaalis toimuma hakkab ja kus keegi istub;
- anda arvamus lapse kohtueelses menetluses antud ütluste kvaliteedi ja eakohasuse kohta;
- jälgida kohtusaalis, et last küsitletaks eakohaselt, ning vajaduse korral sekku (näiteks mittelapsesõbraliku küsitlemise ilmnemise korral teha kriminaalmenetluse seadustiku § 290 lõike 6 kohaselt kohtumenetluses ettepanek, et kohus katkestaks ülekuulamise poolte poolt ja küsitleks tunnistajat poolte koostatud kirjalike küsimuste alusel).

Kokkuvõttes pole spetsialisti roll alaealise ülekuulamise juures viimaste aastatega täpsustunud. Ka Kaldur jt (2014) on oma uuringus välja toonud, et spetsialistid vajavad täpsemaid juhiseid menetlustoimingutes osalemiseks ning praktika sõltub spetsialistide oskustest ja isiksusest ning erineb regiooniiti. Seega oleks jätkuvalt oluline välja töötada täpsed juhised spetsialisti osalemiseks menetlustoimingutes.

4. INTERVJUU STRUKTUUR

4.1. Intervjuuks valmistumine ja selle planeerimine

Intervjuuks valmistumise etapis mõeldakse sellele, mida soovitakse intervjuu käigus teada saada ja kuidas last küsitleda. Mõelda tuleb ka ajalimiidi peale, sest väiksemad lapsed väsivad ruttu, nende tähelepanu hajub ning nad hakkavad kergemini oletama. Seega tuleks planeerida, millal esitada keerukamaid küsimusi. Samuti tuleks läbi mõelda, kas küsitlemisel on vaja kasutada alternatiivseid abivahendeid ja kui, siis millised neist võiksid töötada just selle lapse puhul. Näiteks hüperaktiivne laps ei suuda üle 15 minuti paigal istuda ja keskenduda. Seega tuleks enne intervjuu tegemist välja selgitada lapse erivajadused, et intervjuu sobivaimal viisil üles ehitada (näiteks kindel söögiaeg diabeetikutel, vajadus pääseda intervjuu toimumise ruumi ratastooliga ning kurtide või kurtummade laste puhul tõlgi vajadus).

Küsimuste formuleerimiseks tuleb mõelda alljärgnevale aspektidele.

1. Intervjuu eesmärk. Tuleb läbi mõelda, mis on vaja välja selgitada. Mida rohkem infot on juhtunu kohta enne olemas, seda kergem on küsimusi koostada. Näiteks tuleks võimaluse korral enne vestelda lapse vanema või õpetajaga lapse eripärast, samuti selgitada välja, mida laps on neile juhtunu kohta rääkinud. Kui laps ei ole enne kellelegi midagi rääkinud, tuleb uurida, kas lapse käitumises on märgata erinevusi, või seda, mis paneb vanemat või õpetajat arvama, et laps on uuritava asjaga kuidagi seotud. Samas tuleb arvestada, et ükski vastus ei ole tõde, vaid igaühe enda tõlgendus. Eesmärgi püstitamisel selgub, millist tüüpi küsimused on uuritava juhtumi puhul parimad ning millist küsitlemistehnikat intervjuul kasutada.
2. Lapse taust ja peremudel. Selleks, et tekiks õige pilt isikutest, kellest laps räägib, tuleb enne intervjuud selgitada välja lapse perekonnaliikmete ja teiste oluliste isikute nimed, et intervjuu käigus ei tekiks nimedega segadust. Näiteks hooldusõiguse asjades on vaja teavet kõigi pereliikmete, eelkõige laste arvu ja vanuste kohta, samuti selle kohta, millised on lapse suhted kummagi vanemaga. Tuleb kindlaks teha, millisel moel panustab kumbki vanem lapse arengusse ja korraldab tema elu, sh kes viib lapse kooli või trenni, kes maksab kooli või trenni eest ning kes aitab last õppimisel. Lisaks tuleb välja selgitada vanemate omavahelised suhted ja teha kindlaks, kas nende vahel võiks kujuneda välja koostöö. Samuti tuleb uurida, millised on pere üldised vaba aja veetmise harjumused.

3. Eelinformatsioon lapse kohta. Näiteks seksuaalse väärkohtlemise kahtluse korral on soovitatav koguda lapse kohta rohkem informatsiooni: millised on lapse huvid ja kuidas ta vaba aega veedab (näiteks milliseid telesaateid ja mis kellaajal vaatab). Tuleb kindlaks teha, kas lapsel on kodus seksuaalselt aktiivseid õdesid-vendi või kuidas ja kus lapse vanemad hellust jagavad. Tuleb välja selgitada, millist sõnavara kodus kasutatakse. Sellised tegurid võivad anda seletuse, miks lapsel on tema ea kohta ebatavalised teadmised seksuaalelu kohta. Kui tegemist on purunenud perekonnast lapsega, võib teada saada, kumb vanem kodust lahkub ja millised on lapse suhted kummagi vanemaga. Kui on võimalik, siis tuleb hinnata lapse emotsionaalset seisundit, tema hakkamasaamist koolis, tema osalemist huvitegevuses ja lapse sotsiaalsust ehk sõprade olemasolu.

Loomulikult ei ole võimalik planeerida seda, millist infot laps annab. See vähendab küsimuste hulka, mida saab ette valmistada. Teades põhiküsimust, millele soovitakse küsitlemise käigus vastust leida, saab välja kirjutada mõne aspekti, mida uurida.

Näiteks seksuaalse väärkohtlemise kahtluse korral tuleks end ette valmistada järgmiselt:

- teha nimekiri kõikvõimalikest küsimustest, mis aitaksid juhtunut selgitada (võimalik, et ei ole tarvis kasutada kõiki küsimusi, kuid nende koostamine aitab mõelda juhtumi nüanssidele);
- kui on teada, mis intsidendiga on tegemist, arvestada küsimuste sõnastamisel lapse vanust, et ta neist aru saaks ja oleks võimeline neile vastama;
- luua nimekiri võimalike hüpoteeside ja kahtluste kohta, samuti käitumiseärasuste kohta, mida tuleks uurida;
- kui väärkohtlemine leiab kinnitust, on küsitlemisel abiks, kui mõelda läbi, millist informatsiooni laps vajab, et ta mõistaks väärkohtlemise mõistet ning seda, et tema ei ole toimunud süüdi.

Lapse hooldusõiguse määramisel vanemate lahkumineku korral võiks mõelda järgmistele aspektidele:

- millised on pere elamistingimused pärast lahtutust, kas mõlemal vanemal on töökoht ja sissetulek, kuidas mõjutab lahtutus pere majanduslikku seisu;
- kas on mõeldav, et laps saaks jääda elama harjumuspärasesse elukohta, et tema igapäevane keskkond nii palju ei muutuks (kuna vanemate lahtutus on lapsele niigi suur muutus);
- kumb lapsevanem toetab paremini lapse arengut ja pakub psühholoogiliselt tervemat kasvukeskkonda, kummal vanemal on lapsega tugevam psühholoogiline side;

- kuidas vanemad tulevad toime oma emotsioonidega;
- milline on vanemate omavaheline suhtemuster ja kas nad suudavad teha koostööd;
- millised on lapse suhted kummagi vanemaga;
- milline on lapse ülejäänud toetusvõrgustik.

Kui mõelda sellele, kuivõrd kaasata lapse intervjuerimisse tema vanemaid, siis on lapse huvides, et tehtaks koostööd teda toetava vanemaga. Kui vanem on koostöövalmis, siis on suurem tõenäosus, et seda on ka laps. Koostööd lapse vanemaga soodustab kõige paremini see, kui teda pidevalt informeerida, mida ja miks on plaanis teha, ning küsida nõusolek lapse intervjuerimiseks. Hea on kirjeldada intervjuu protseduuri, et hajutada vanema hirme.

Spetsialisti kogemus on, et lapsed räägivad rohkem ja on avatumad, kui kumbagi vanemat samas ruumis ei ole – pigem võiks vanemaga lisateabe kogumiseks eraldi vestelda. Näiteks ei pruugi vanem tulla toime oma lapse turvalisuse tagamisega (hoolimatus, vähene huvi lapse vastu, järelevalve puudumine) ning vanema juuresviibimisel võivad tema reaktsioonid lapsele haiget teha ja teda traumeerida (eriti kui vanem probleemi eitab või selle olulisust vähendab, süüdistab last, ei paku vanemlikku tuge vms). Selle mõjul võib laps halvemal juhul ülekuulamise käigus dissotsieeruda (välja lülituda) ja temaga ei ole võimalik koostööd jätkata. Kuna soovitatav on laps üle kuulata võimalikult ruttu, ei ole reaalne hinnata kiiresti, kas vanema osalemine on lapsele emotsionaalselt turvaline või mitte. Ka vanemal endal võib olla kõrge dissotsiatsioonitase (näiteks on ta varem kaotanud reaalsustaju, lülitanud end reaalsusest välja ja lasknud kuritegudel juhtuda). Vanema traumaatilised reaktsioonid võivad omakorda suurendada lapse dissotsiatsiooni.

Omaette küsimus on vanema viibimine küsitlemise juures. Laps võib näiteks soovida, et teda toetav isik (üldjuhul ema) osaleks intervjuul. Kui tugiisik viibib küsitlemise juures, tuleb paluda, et ta ei sekkuks intervjuu käiku (ei lapse juttu ega küsitlaja küsimustesse), ei esitaks ise küsimusi ega pakuks vastuseid. Tugiisik võib olla vaatleja, kes annab pärast intervjuud tagasisidet kuuldust (arvestada tuleb aga sellega, et tugiisiku tagasiside ei ole erapooletu). Kui tugiisik viibib intervjuu juures, peaks ta istuma lapse selja taga, et piirata võimalikku sekkumist ja mõju lapsele. Kui last on väärkoheldud, võib ta tunda end ebamugavalt, kui tugiisik on samas ruumis, eriti siis, kui informatsioon võib tugiisikut šokeerida.

Uuringutest (Kask, 2014) on välja tulnud, et lapsevanem võib siiski hakata ülekuulamise käiku sekkuma, seda ka näiteks teadmatusest eri küsimuseliikide mõjust, ning seetõttu tahtmatult last suunata. Kui lapsevanem soovib ülekuulamise juures viibida, on eelistatav olukord, et ta pole mitte ülekuulamistoas, vaid jälgib ülekuulamist teises toas peegelklaasi tagant või lindistamisruumis.

Sarnane on olukord ka vanemate lahutuse korral. Kui üks vanemaist viibib intervjuul, on lapse vastused kallutatud selle vanema kasuks. Kui tugiisik (vanem) viibib intervjuul, tuleks talle selgitada nii juriidilisi küsimusi kui ka intervjuu ülesehitust (kuna juriidiline küsitlemine on üsna kompleksne). Loa küsimine intervjuuks võiks sisaldada kirjeldust, miks on tarvis last küsitleda, ning tuleks küsida, kas laps on valmis andma juhtunu kohta ütlusi.

Isegi siis, kui küsitlemine on kohustuslik, tuleks küsida luba intervjuuks ka lapselt, kuna see mõjub usaldusväärseks. Kui laps keeldub intervjuust, võiks küsida temalt selgitust ning öelda põhjused, miks on küsitlemine lapsele kasulik.

4.2. Sissejuhatus

Eelkõige tuleb luua turvaline keskkond.

Inimene, kes on pinges või hirmul, ei pruugi käituda ootuspäraselt. Eeskätt lastel väljendub ärevus käitumises, sest nad ei suuda oma emotsioone juhtida. Mõne lapse võib kohtumajja minek ja kohtunikuga kohtumine ajada nii pingesse, et ta ei oska oma tunnetega toime tulla – mõni laps käitub vaenulikult, mõni tõmbub endasse, mõni puhkeb nutma või soovib põgeneda. Väiksemal lapsel võivad ärevusega esineda ka füüsilised sümptomid, nagu kõhuvalu või iiveldus. Laps võib ka jäigastuda, olles võimetu midagi tegema, või vanema külge klammerduda, paludes tal jääda, see ärritab vanemat või tekitab temas süütunnet.

Vanemad üldjuhul teavad, kuidas nende laps võib ärevas olukorras käituda, nii et neil on soovitatav uurida, milleks valmis olla. Üks võimalus lapse ärevust vähendada on ta küsitlemisel toimuvaks ette valmistada, näiteks tutvustada talle toimuvat videosalvestuse kaudu (leitav Youtube'ist). Samuti võib paluda lapsevanemal lapse ette valmistada, kuid kui vanem on ise ärev ja hirmul, võib laps arvata, et kohtunikuga rääkimine ongi hirmus.

Et laps tunneks end küsitlemisruumis turvaliselt, võib enne küsitlemist lasta tal ruumiga tutvuda. Selleks tuleb lapsele anda aega. Mõni laps võib end ebaturvaliselt tundes näiteks laua alla pugeda, mõni olla täiesti vait või ruumist välja joosta. Küsitlejale annab see infot, et turvalisema keskkonna loomisele tuleb rohkem aega pühendada. Küsitlemisruumi tutvustades võib koos lapsega uurida näiteks toas leiduvaid asju, näidata tualettruumi asukohta ja rääkida igapäevastel teemadel. Kindlasti ei tohi lapsega pahandada ega teda korrale kutsuda, kuna see süvendab lapses ärevust veelgi ja koostööst temaga ei tule midagi välja. Kui laps poebki laua alla ja see annab talle kindlama tunde, võib proovida temaga sellel tasandil rääkida, kuni ta rahuneb.

Mõnel lapsel võib kohanemisel olla abi mängust või vestluse juhtimisest mängu kaudu. Mängu osatähtsust lapse küsitlemisel käsitletakse põhjalikumalt peatükis 9 „Alternatiivsed abivahendid laste intervjuerimisel“.

Esimesel kohtumisel (intervjuu struktuuri järgi sissejuhatavas faasis) peaks lapsega alustama vestlust neutraalsetel teemadel, näiteks pärima koolipäeva või hobide kohta. Sellised küsimused aitavad intervjuust tingitud hirmu ja ärevust vähendada ning luua usalduse lapse ja küsitleja vahel. Collins jt (2014) on uurinud Šoti menetlejate arvamusi usalduse loomise kohta küsitlemise sissejuhatavas faasis. Menetlejad töid välja, et usalduse loomine aitab suhtluses täita kolme eesmärki: lapse hindamine (ealised iseärasused, motivatsioon, taust), intervjuu ülesehitamine sellest hinnangust lähtuvalt (lapsest arusaamine, lapse kaasamine, loomulik suhtlus) ning lapse psühholoogilise seisundi muutmine, et saada lapsega parem kontakt (mugav olemine, austus).

Samuti annavad neutraalset teemat puudutavad avatud küsimused lapsele aimu, kuidas küsitlemine käib, ehk võimaldavad harjutada küsimustele vastamist. Küsitleja saab samal ajal infot lapse verbaalse võimekuse ja väljenduslaadi kohta. Kui laps soovib kohe oma lugu rääkima hakata, tuleb tema soovist lähtuda. Kui on plaanis intervjuud lindistada, siis tuleb kohe intervjuu alguses last sellest teavitada, näidata kaamera(te) asukohta ning küsida lapse nõusolekut vestlus lindistada.

Seejärel tuleks küsitlejal ennast lapsele mõistetavas keeles tutvustada, rääkida oma tööülesannetest ning rollist intervjuerijana (näiteks *Mina töötan kohtunikuna ja kohtuniku ülesanne on ..., samuti on minu tööülesanne lastega rääkida, et aidata ...*). Kui küsitlemise juures viibib rohkem inimesi, tuleb lapsele tutvustada kõiki ruumis viibijaid ja nende ülesandeid.

Järgmisena tuleb tutvustada intervjuu eesmärki ja ülesehitust. Lapsele tuleb kinditada, et temaga juhtunust soovitakse kuulda kõike ja mõista, mis täpselt juhtus, ning selgitada, et selleks on tarvis esitada küsimusi. Lastel on tavaliselt küsitlemisest väga ähmane ettekujutus ja see võib panna neid muretsema (näiteks selle üle, et oma asjadest ei tohi võõrastele rääkida või et olukord võib veel hullemaks muutuda). Lapsele tuleb rääkida ka seda, mis temalt saadava teabe tulemusena võib edasi juhtuda.

Sissejuhatavas faasis tuleb rääkida ka intervjuul kehtivatest reeglitest. Last peab teavitama intervjuu kestusest. Intervjuu väiksema lapsega ei kesta üldjuhul üle poole tunni. Teismelise tähelepanu püsib kauem, kuid üle 45 minuti kestev intervjuu ei anna ka tema puhul lisaväärtust.

Lapsele tasub mainida, et temalt oodatakse koostööd selleks, et juhtumit lahendada. Lapsele võiks öelda, et tema antav info on loo lahendamiseks väga oluline. Väiksemate laste puhul on hea mainida ka seda, millist käitumist lapselt oodatakse, näiteks:

On väga oluline, et ma sellest loost õigesti aru saaksin. Selleks on mul tarvis, et sa räägiksid mulle kõigest, mida sa selle loo kohta tead. Mina esitan mõne küsimuse selleks, et sa neile vastaksid ja ma täpselt aru saaksin, mis juhtus.

Lapsele on vaja öelda, et ta räägiks ainult tõtt, seda, mida tegelikult koges või nägi, ega teeks oletusi, kuidas asjad olid või oleksid võinud olla. Samuti tuleb lapsele selgitada, et ta julgeks öelda nii *ma ei tea*, kui ta küsimusele vastust ei tea, kui ka *ma ei mäleta*, kui ta tõesti ei mäleta. Vastasel korral võib ta anda suvalise vastuse, sest eriti väiksematel lastel on tunne, et ükski küsimus ei tohi jääda vastuseta. Sama oluline on last informeerida, et ta julgeks öelda *ma ei saa aru*, kui ta küsimusest aru ei saa, sest lapse verbaalne võimekus ei pruugi olla piisav, et keerulisematest küsimustest aru saada.

Alltoodud tabelis antakse Wilsonile ja Powellile (2001) tuginedes ülevaade intervjuul kehtivate reeglite kohta koos selgitustega.

Reegel	Selgitus
Kui ma ei saanud täpselt aru, mida sa ütlesid, siis ma palun sul seda korrata, kuna ma tahan aru saada kõigest, millest räägid	Kui küsitleja palub lapsel midagi korrata, ei peaks laps tundma, et ütles midagi valesti, vaid mõistma, et küsitleja ei saanud temast täpselt aru. Samuti võiks last julgustada küsitlejat parandama, kui talle näib, et küsitleja on öeldust valesti aru saanud
Tea, et mind ei olnud seal, kui see juhtus. Mida rohkem sa mulle sellest loost räägid, seda paremini ma aru saan. Palun räägi mulle kõigest, mida mäletad, isegi neist asjadest, mille kohta arvad, et need ei ole olulised	Laps üldjuhul ei tea, millist informatsiooni vajatakse või kui palju detaile peaks kirjeldama. Seega tuleb talle selgitada, et ta räägiks kõigest, mis juhtunu kohta meelde tuleb. See eeldab kannatlikkust ka intervjuerijalt, eriti kui laps hakkab end kordama. Last ei tohi peatada, kuna see ajab teda segadusse ja võib kahjustada meenutamisevõimet. Lisaks võivad kordamisel selguda uued detailid. Infot tuleb võimalikult palju täpsustada. Lapsele tuleb seletada, miks on info vajalik

Reegel	Selgitus
<p>Kui mina ütlen midagi, millest sina aru ei saa, või küsin küsimuse, millest sa aru ei saa, siis ütle mulle kohe <i>ma ei saa aru</i>. Ma püüan siis teistmoodi küsida</p>	<p>Ka siis, kui laps ei saa küsimusest aru, püüab ta sellele ikka vastata. Kui laps ei saa esitatud küsimusest aru, tuleks see ümber sõnastada, kuna sel juhul võib laps olla võimeline vastama. Mittemõistmise ulatust võib proovida ka välja selgitada</p> <p><i>Kas sa ei saanud aru kogu küsimusest või ainult mõnest sõnast?</i></p> <p><i>Kas see aitaks, kui ma prooviksin teisiti küsida?</i></p>
<p>Kui sa vastust ei tea või ei mäleta, siis nii ütlegi</p>	<p>Kui eriti just nooremaid lapsi pole informeeritud sellest, et nad võivad vastata <i>ma ei tea</i> või <i>ma ei mäleta</i>, pakuvad nad vastuseid huupi. Lapsega võiks seda enne intervjuud mõne lihtsa küsimusega harjutada, et ta julgeks ka intervjuu ajal sama moodi vastata</p>
<p>Kui sa mõnda asja ei mäleta, on see normaalne, ja ütlegi nii, et ei mäleta. Ära hakka oletama või arvama, lihtsalt räägi sellest, mida sa mäletad</p>	<p>Tihti mäletavad lapsed juhtunud vaid osaliselt ega suuda meenutada kõiki detaile. Välja tuleb selgitada kõik tõesed detailid, mida laps mäletab</p>
<p>Isegi kui sa arvad, et ma tean seda või teist asja sellest loost, räägi palun ikka kõigest</p>	<p>Lastele enamasti ei meeldi infot korrata, kui nad arvavad, et küsitleja peaks seda infot juba teadma</p>
<p>Ma luban, et ma ei saa sinu peale paha-seks, ükskõik mida sa ka ei ütleks</p>	<p>Lapsele tuleb selgitada, et ta võib kõigest rääkida. Vastasel korral võib laps (eriti väärkohtlemise kogemusega laps) jätta intervjuueerijat säästes osa infot rääkimata</p>
<p>Tunne ennast vabalt, kasuta selliseid sõnu, nagu tahad</p>	<p>Eriti väärkoheldud lapsi tuleb julgustada kasutama toimumuga seotud sõnavara, et saada juhtunust selgem ja tõesem pilt. Seetõttu peab küsitleja olema valmis kuulma kõikvõimalikke väljendeid, mida väärkohtleja võib olla kasutanud ja mille tähendust laps ise ei pruugi teada. Intervjuu eesmärk ei ole korrigeerida lapse sõnavara</p>

Reegel	Selgitus
On oluline, et räägiksid asjadest, mis tõesti aset leidsid	Lapsele tuleb rõhutada, et ta räägiks juhtunust ainult tõtt, ning kontrollida paari küsimuse abil, kas laps saab tõe ja vale erinevusest aru

Dickinson jt (2015) uurisid nelja- kuni kahesteistaastaste laste arusaamist intervjuu reeglitest. Reeglid „Ära oletä, vaid ütletä „ma ei tea““ ja „Räägiti tõtt“ olid kergemini arusaadavad kui reeglid „Ütletä mulle, kui sa ei saa küsimusest aru“ ja „Kui ma saan millestki valesti aru, siis küsin küsimuse uuesti“. Reeglite tutvustamine lapsele võttis aega keskmiselt kaks kuni neli minutit. Lapsele esitati pärast reegli tutvustamist kontrollküsimus, et kontrollida tema arusaamist reeglist. Kui laps vastas sellele valesti, korrigeeriti tema vastust. Üle seitsmeaastased lapsed olid suutelised juhtunust järgima. Kuueaastased lapsed olid raskustes reeglita „Ütletä mulle, kui sa ei saa küsimusest aru“. Isegi nelja- ja viieaastaste laste puhul oli vastus *ma ei tea* pärast reeglite tutvustamist tavapära. Kõige raskemaks osutus kinnipidamine reeglist, et menetlejale tuleb öelda, kui küsimusest ei saa aru (eriti nelja- ja viieaastaste laste puhul), ja reeglist, et tuleb tõtt rääkida (nelja-aastaste laste puhul). Seega on küll oluline küsitlemise alguses lastele intervjuu reegleid tutvustada, aga see ei tähenda, et lapsed oskavad neid reegleid küsitlemise jooksul aktiivselt kasutada.

Vaba meenutuse puhul ei ole vaja muretseda ajalimiidi pärast, sest lapsed ei jaga kunagi infot sellisel hulgal, et see ei mahu intervjuu raamidesse. Laps ei tohi meenutades tunda, et teda sunnitakse kiirustama. Sissejuhatava faasi lõpus tuleb lapselt küsida, kas tal endal on küsimusi küsitlejale või intervjuu ülesehituse kohta. Kui lapsel küsimusi ei ole, saab asuda järgmise faasi juurde.

4.3. Vaba meenutus (narratiiv) ehk juhtunu kirjeldus

Iga intervjuu peaks algama avatud küsimustega, mis võimaldavad lapsel rääkida juhtunust vabas vormis. Kohe alguses võib lapselt küsida: „Kas sa tead, miks sa siin oled ja millest sa tulid rääkima?“ Sellise küsimuse peale peaks laps üldjuhul juhtunust rääkima hakkama. On oluline, et laps räägiks kõigest, mida juhtunu kohta mäletab. Küsitleja kasutab selles faasis enamasti vaid avatud küsimusi, julgustab mitteverbaalsete märkide ja n-ö soojendusküsimustega last end avama ning kasutab aktiivse kuulamise tehnikaid (vt ptk 8 „Kuulamine“). Samuti on hea kasutada selliseid toetavaid väljendeid nagu *räägiti mulle sellest rohkem ja tahan sellest täpselt kuulda*. Need aitavad lapsel juttu jätkata.

Vaba meenutuse ehk narratiivi puhul ei ole küsitleja aidanud lapsel juttu konstrueerida. Arvatakse, et just vabas vormis esitatud jutt on kõige tõepärasem, sest seda ei ole küsimuste ega muu sekkumisega mõjutatud (Ceci ja Bruck, 1993). Laps ei pruugi rääkida sündmustest kronoloogilises järjekorras, kuid on vähe tõenäoline, et ta mõtleb vaba narratiivi ajal midagi välja selleks, et küsitlejale meele järele olla. McGough (1994) väidab, et kui lapsel ei ole lastud rääkida oma lugu ja hakatakse kohe esitama spetsiifilisi küsimusi, võib jääda ilma sellest, mida oleks võinud kuulda. Allpool on esitatud mõni näide vaba meenutust toetavatest küsimustest.

Mis siis edasi juhtus?

Mida sa siis tegid/ütlesid?

Ka paari-kolme sõna kordamine lapse jutust stimuleerib teda rohkem rääkima, samuti lapse jutu mingi osa täpsustamine: *Sa rääkisid mulle, et sa ei taha öösiti isa kodus olla. Räägi mulle sellest lähemalt.*

Väga raske on panna lapsi rääkima asjadest, millest nad pigem vaikisid, mida nad soovivad unustada või mille kohta nad on enda arvates juba piisavalt palju informatsiooni jaganud. Lapsel on alati mingi põhjus, kui ta ei taha juhtunust rääkida. Näiteks kui lapsega on midagi juhtunud või ta on olnud mingi intsidendi pealtnägijaks, siis on politsei teda juba küsitlenud. Kui laps on ise juhtunuga seotud, siis on teda küsitlenud ka sotsiaaltöötaja ja/või lastekaitsetöötaja. Kõik last varem küsitlenud spetsialistid võivad olla otsinud võimalikult kiiresti selgust, esitades spetsiifilisi küsimusi, millele saavad lapselt küll vastuseid, kuid palju olulist infot võib jääda rääkimata selle tõttu, et ei osatud küsida. Üks põhjus võib olla ka see, et küsitleja küsitleb last liialt kiirustades, sest lapse jutt võib olla kohtus väga informatiivne.

Juhtunut vastumeelselt meenutavat last võib rääkima motiveerida allpool toodud avatud küsimuste abil.

Sinu ema rääkis, et kui onu Mark tuleb teile külla, lähed sa endast välja. Räägi mulle sellest täpsemalt.

Sinu ema rääkis, et kardad öösiti ja seepärast ei saa magada. Mis sind öösiti hirmutab?

Kui laps räägib vabalt, ei sisaldu tema jutus kuigi palju detaile. Vanemate laste jutt on siiski nooremate jutust detailirikkam. Seega tuleb vaba jutustust toetada julgustavate küsimustega, kuid mitte enne, kui laps on oma narratiivi lõpetanud.

Lapsel tuleb vaba meenutamise ajal lasta ise valida, kuhu ta oma pilgu suunab. Täiskasvanute puhul on tavaline, et meenutamise ajal vaatavad nad kas küsitlejast eemale või panevad silmad kinni (mis on aidanud neil ka paremini meenutada, vt nt

Vredeveldt jt, 2011; Nash jt, 2016). Täiskasvanu võib oodata, et laps hoiaks temaga kogu aeg pilkkontakti, ning tõlgendada selle kadumist huvi- või motivatsioonipudusena (Marchant, 2013). Uuringud on näidanud, et pilgu ärapööramine küsitlajalt võib ka lastel aidata paremini keskenduda ja meenutada (Doherty-Sneddon, 2004), eriti kognitiivselt mahukat töötlust nõudvate küsimuste puhul.

Allpool on esitatud näide lapse jutust intsidendi kohta kooliõues, kus õpetaja seekub minimaalselt lapse narratiivi, toetades vaid lapse eneseväljendust. Õpetaja püüab välja selgitada, kuidas üheteistaastane poiss ründas mänguväljakul üheksa-aastast poissi. Intervjuu toimub üheteistaastase pealtnägijaga.

Õpetaja: *Räägi mulle täpselt, mis juhtus.*

Laps: *See poiss lihtsalt tuli ja virutas Kallele vastu pead. See poiss on psühho.*

Õpetaja: *Ta lihtsalt tuli?*

Laps: *Jah, ma mõtlen, et ta oli selline, kes otsis tüli, öeldes, tead ise, igasugu asju, nagu „ma veel näitan sulle“, ja siis lõi laia kaarega ja seejärel lõi jalaga ja kõike.*

Õpetaja: *Lõi laia kaarega?*

Laps: *Jah, nagu nii (näitab). Ta oli nagu ... seisis üle Kalle ja peksis jalaga ja karjus ta peale.*

Õpetaja: *Ahah (noogutab), ja siis?*

Laps: *Mikk proovis teda eemale tõmmata ja andis talle tema noa tagasi. Mina ei oleks, ma oleks selle enda käes hoidnud, see poiss oli selline psühho ...*

Milliseid küsimusi oleks küsitlaja võinud hakata kohe küsima ning millised oleksid võinud sel juhul olla poisi vastused?

Kui õpetaja oleks hakanud pärast lapse esimest lauset esitama spetsiifilisi küsimusi, ei oleks laps ehk kirjeldanud tüli iseloomu ega seda, mille pärast tüli puhkes.

Teismeliste puhul, kes üldjuhul teavad, miks neid küsitletakse, on avatud küsimuste kasutamine päris efektiivne. Teismeline taipab paremini, millist infot anda, ja oskab paremini end ka väljendada. Nooremad seevastu ootavad täiskasvanult rohkem intervjuu juhtimist. Ka on noorematel lastel raske lodusalt jutustada. Spetsiifilisi küsimusi ei peaks esitama enne, kui ollakse kindel, et lapsel ei ole rohkem midagi lisada.

4.4. Spetsiifiline küsitlemine

Olenevalt lapse jutukusest ja valmisolekust infot anda tuleb mõnda last hakata varem küsimustega toetama. Osa lapsi soovib ise oma lugu rääkida, kuid mõnel on raske end väljendada.

Avatud küsimusi tuleks küsida võimaluse korral kogu intervjuu jooksul, et laps ei tunneks survestamist. Spetsiifilised küsimused on vaid spetsiifilise info saamiseks või täpsustamiseks.

Spetsiifilisi küsimusi esitatakse selleks, et täita lüngad lapse jutus. Need küsimused on detailide täpsustamiseks, samuti lapse jutus esinevate vastuolude selgitamiseks. Küsimused tuleb esitada lühidalt ja lapsele arusaadavalt.

4.5. Teema sulgemine ja kokkuvõte

Küsitleja võtab lapse jutu kokku, andes kuuldust tagasisidet. Iga uue teema puhul tuleks lapselt üle küsida, kas küsitleja on temast õigesti aru saanud. Selles faasis peab küsitleja kindlaks tegema, et on räägitust õigesti aru saanud, ja laskma lapsel vajaduse korral öeldut täpsustada või parandada. Laps peab intervjuu lõpus tundma, et teda on kuulda võetud. Enamikule lastest on oluline, et neid võetaks tõsiselt, olenemata sellest, mida nad ütlesid. See, kuidas laps end pärast intervjuud tunneb, sõltub paljudest teguritest, näiteks:

- intervjuu teemast ja sellest, kui seotud on laps juhtunuga;
- lapse enesetundest ja hirmust selle pärast, mis tunnistuse andmisele võib järgneda;
- intervjuueerija käitumisest küsitluse ajal;
- vanemate või teiste mõjutustest jm.

4.6. Intervjuu lõpetamine

Kui tegemist on väga raske teemaga (näiteks väärkohtlemine), on soovitatav intervjuu lõpetada positiivsema teemaga, et laps saaks lahkuda parema enesetundega.

Laps võib muretseda selle pärast, kas isik, kelle kohta ta tunnistusi andis, läheb vangi. Küsitleja ei tohi sel juhul anda lapsele lubadusi, mida ta ei saa pidada, vaid reageerida juhtunule neutraalselt (näiteks *Aitäh, et sa minuga rääkisid. Nüüd saavad täiskasvanud edasi otsustada, mida teha*). Kui laps niisugust muret ei väljenda, ei ole vaja sellest ka juttu teha.

Võimalik, et pärast intervjuud tuleb lapse vanematele seletada, kuidas last kaitsta ning tema turvalisust tagada. Soovitatav on lapse vanematele rääkida ka sellest, kuidas kohtumenetlus toimub ning mis saab edasi.

Intervjuu lõpus tuleb tänada last koostöö eest ja saata ta ära paari julgustava väljendiga, näiteks Oled väga vapper, et neist teemadest julgesid rääkida!. Lisaks võib

esitada mingi tavapärase küsimuse, mis näitab intervjuu lõppu, näiteks Mida sa nüüd edasi teed, kui siit ära lähed?.

Selline käitumine on oluline ka psühhohariduslikult – küsitleja loob lapsele tunde, et täiskasvanuid saab usaldada ja isegi kui laps küsitlemisel kuriteo detaile ei avaldanud, siis mõni aeg hiljem võib ta seda teha (või korduvate episoodide puhul juba teab, kelle poole pöörduda).

4.7. Intervjuu tulemuslikkuse hindamine

Intervjuu tulemuslikkuse hindamisel tuleb mõelda kuuele üldisele aspektile:

- 1) intervjuu struktuur;
- 2) küsimuste stiil;
- 3) mitteverbaalsed või muud mõjud;
- 4) koostöö küsitleja ja lapse vahel;
- 5) lapse enesetunne pärast intervjuud;
- 6) kogutud informatsiooni usaldusväärsus.

Lapsega tehtava intervjuu edu saab mõõta pigem protsessi, mitte intervjuu tulemuste järgi (ehk kvaliteedi, mitte kvantiteedi järgi). Claire Wilsonist ja Martine Powellist (2001) juhindudes on allpool esitatud loend aspektidest, millele võiks intervjuu tulemuslikkuse hindamisel tähelepanu pöörata.

1. Väline tervik. Tuleb kontrollida, kas lapse jutt ühtib teiste tunnistustega või on lapse jutus vasturääkivaid detaile. Eri tunnistustes võivad faktid olla ajalises nihkes. Jälgida tuleb ka seda, kas laps räägib igal kohtumisel sama juttu (kui on tarvis mitu korda intervjueerida).
2. Sisemine tervik. Tuleb vaadata, kas lapse jutt on loogiline, kontrollida, kas ajaline järjestus, koht, kirjeldatavad detailid jm muutuvad intervjuu jooksul, kui lapsel on palutud kirjeldada juhtumi aspekte või kui on lastud jutustada lugu erinevast lähtepunktist (näiteks kognitiivse intervjuu puhul).
3. Sisulised detailid. Tuleb hinnata, kas neid on järelduste tegemiseks piisavas koguses. Laps võib mõnikord detaile täpselt kirjeldada, teinekord ei ole aga selleks võimeline. Sisuliste detailide vähesus sõltub lapse küpsusest, aga ka sellest, kas laps räägib tõtt. Tuleb tähele panna, kas laps esitab üldisi süüdistusi ja kas süüdistuse sõnastus on eakohane.

Ta vägistab mind.

Ta väärkohtles mind.

Ta tegi mulle haiget.

Sellistel juhtudel tuleks kindlasti ka täpsustada lapse kasutatavaid termineid, näiteks mida laps vägistamise all silmas peab.

Sa ütlesid, et ta vägistab sind. Räägi mulle sellest rohkem, mida ta tegi.

4. Lapse üleelamised ja tunded. Tuleb hinnata, kas need ühilduvad sellega, millest laps räägib, ja kas see jutt on lapsele sobilik. Tuleb jälgida, millisel määral väljendab laps emotsioone, nagu piinlikkust, häbi, viha, depressiivsust ja kurbust. Samuti tuleb vaadata, kas on märgata ebakohast naeru või üliinnukat rääkimisviisi, ning hinnata selle adekvaatsust. Osa lapsi näib oma üleelamiste suhtes tundetu ega reageeri ootuspäraselt, kuna on väsinud kas pidevast eitamisest, tõestamisest, üleelamistest või sama jutu mitmekordsest esitamisest.
5. Lapse mõjutatavus ja reageering küsitlejale teadaolevale infole. Kui on alust eeldada, et last on mõjutatud ning laps pole rääkinud tõtt, siis võib kontrollküsimusi kasutades küsida ülekuulamise lõpus lapse käest mõne küsimuse uuesti. Tähtis on seda teha vahetult enne küsitlemise lõppu, et need küsimused ei mõjutaks varem räägitut. Samuti tuleb lapsele enne selgitada, et uuesti küsimise eesmärk on aru saada, kas küsitaja on lapsest õigesti aru saanud.
6. Põhjused, miks laps ei ole rääkinud kõige kohta tõtt, võivad olla näiteks järgmised:
 - a) laps valetab, et vältida karistust;
 - b) laps võib rääkida valet, kuna eeldab, et intervjuu on mäng, ning mängud sisaldavad fantaasiat;
 - c) laps valetab, et täita kellelegi antud lubadust (näiteks võib laps olulist infot mitte rääkida, kuna vanem on seda palunud või käskinud);
 - d) lapsel on palutud hoida saladust ning väiksemate laste jaoks on vale rääkimine väiksem patt kui saladuse paljastamine (see on ka üks põhjustest, miks on väga raske tuvastada seksuaalset väärkohtlemist);
 - e) teismeline valetab isiklikel eesmärkidel, et näiteks saavutada rühmas tunnustust, olla rühmale lojaalne või vastata ülejäänud rühmaliikmetega sarnaselt;
 - f) laps valetab, et vältida piinlikkust tekitava teema avalikuks tulekut;
 - g) laps valetab, et end emotsionaalselt säästa, näiteks võib häbi tõttu eitada, et temaga on midagi nii halba juhtunud.

Intervjuu tulemuslikkust ning enda tööd küsitajana aitab hinnata arutelu kolleegi või erapooletu spetsialistiga. Arutelul on kaks põhilist eesmärki:

- 1) ennetada tööstressi ja läbipõlemist, mis võib puudutada eeskätt küsitajat, kuid kaudselt ka intervjueeritavaid;
- 2) töö kohta saadava tagasiside abil saab parandada enda küsitlemisoskust.

Stressi võib tekitada igasugune töö inimestega, kuid eriti töö lastega, keda on julmalt koheldud. Stressitaset mõjutavad ka ülekuulatavate hoiakud ja käitumine. Frustratsiooni võib tekitada ka intervjuu ülesehitusest tulenev surve (näiteks aja-piirang), samuti oodatust kesisem tulemus. Tööd aitab paremini analüüsida intervjuu videosalvestus. Selle abil on hea analüüsida ka näiteks lapse mitteverbaalset käitumist ning seda, kas mitteverbaalne sõnum toetab verbaalset sõnumit või vastandub sellele. Kõigil intervjuerimist puudutavatel aruteludel tuleb järgida konfidentsiaalsusreegleid.

4.8. Intervjuerimise vead

Kogenematu küsitleja esitab pärast lühikest enesetutvustust intervjueritavale küll avatud küsimuse, kuid sekkub lapse juttu juba mõne sekundi pärast. Sekkumine juhtumi kirjeldusse, kui ei kuulata ära kogu lugu, takistab intervjueritaval rääkimist ning seetõttu võib suur hulk väärtuslikku infot kaotsi minna. Eelkirjeldatud käitumine häirib jutustaja meenutamisprotsessi, ta muutub ebakindlaks ja hakkab endas kahtlema. Selle tagajärjel püüab laps täita küsitleja ootusi ning vastata võimalikult lühidalt, et mahtuda aega, mille küsitleja on talle kahe küsimuse vahele jätnud.

Vastustesse sekkumine vähendab vastaja motivatsiooni detailide meenutamise nimel pingutada. Ülemäärane sekkumine jätab mulje struktureerimata intervjuust, kus vastaja (eriti ohver või juhtunu tunnistaja) tunneb, et ta on kohustatud leidma kiiresti vastuse igale küsimusele. Selline stiil võib muuta vastaja intervjuul passiivseks.

Kui küsitlejal ei ole piisavalt infot, millele toetuda, võivad olulised küsimused jääda esitamata. Ka võivad küsitleja küsimused tulla sellises järjekorras, mis ei vasta lapse mälestustele sündmuse järjestuse kohta, ning lapses tekib segadus, kas ja mida ta üldse sündmusest mäletab. Meenutuste järjekorra ajab segi ka see, kui küsitleja ei pane vastust üles märkides tähele, mida laps samal ajal edasi räägib. Selle tõttu võib ta esitada küsimuse sündmuse kohta, millest intervjuul on juba räägitud, mistõttu laps peab veel kord samale küsimusele vastama. Samale küsimusele uue vastuse andmine tekitab lapses segadust ja ebakindlust.

Intervjuul saadava valeinfo põhjuseks võivad olla ka valesti formuleeritud küsimused, millest oli juttu ka eespool (näiteks *Sa ei tea ju tema nime. Ega ju?*).

Oskamatu küsitlemine võib luua küsitleja ja vastaja vahele barjääri. Eriti on see tunda laste puhul, kes on oma tunnete ja arvamuste väljendamisel täiskasvanutest siiramad. Laps võib endasse tõmbuda, anda kiirelt suvalisi vastuseid või intervjuu katkestada ning sel juhul on väga raske veenda teda intervjuud jätkama. Halvemal juhul võib oskamatu küsitlemine anda lapsest ohvrile veel kord negatiivse kogemuse, kus ta on tundnud ennast tühise ja alaväärsena.

Oskamatu intervjuerimise puhul on kerged tekkima ka hinnangulised kommentaarid, kui lapse vastused ootustele ei vasta. Samuti võib laps üritada tarvitada enese kaitseks sõnavara, mida oskamatu küsitleja isiklikult võtab, ning kogu intervjuu edaspidine produktiivsus ongi kahjustada saanud. Hinnangulisi kommentaare kiputakse kergesti andma ka siis, kui küsitleja ise tunneb ennast ebakindlalt.

5. KÜSITLEMISTEHNİKAD

Küsitlemise eesmärk on saada võimalikult suur hulk kvaliteetset informatsiooni. Mida üldse tähendab sõna küsimus? „Eesti entsüklopeedia“ selgitus on järgmine: „Küsilause eeldab järgnevat vastuslauset. Küsilause tunnused on küsiintonatsioon, küsisõnad (*kas, kes, kuhu*) või pöörd sõnajärg (*Ootad sa mind?*). Eristatakse üldküsilause, mis nõuab jaatavat või eitavat vastust (*Kas sa lähed koju?*), alternatiivküsilause, mis pakub välja vastusevariandid (*Kas tahad kohvi või teed?*), ja eriküsilause, mis pärib teavet mingi lauseosa kohta (*Millal sa tuled?*).“

Küsimus on seega lause, mis eeldab, et sellele vastatakse. Paljud küsitlemistehnikad lähtuvad mõnest psühholoogiasuunast või on saanud alguse psühhoteeraapia meetodist. Üks selline küsitlusstiil on kognitiivne intervjuu, mida kirjeldatakse põhjalikumalt kuuendas peatükis, NICHD küsitlemistehnikat käsitletakse seitsmendas peatükis ja aktiivse kuulamise tehnikaid kaheksandas peatükis.

Bachmann (2008) esitab neli nõuet, millele vastavad kõik edukad küsitlemistehnikad.

1. Meetod loob eeldused selleks, et küsitleja ja küsitleva vahel kujuneks hea klapp.
2. Küsitleja vajadused ja eesmärgid on formuleeritud kindlalt ja täpselt.
3. Meetod sisaldab avatud küsimusi, mis võimaldavad küsitlaval iseseisvalt ja vabalt midagi meenutada, hinnata, väita või seniräägitule lisada.
4. Meetod võimaldab alternatiivseid uurimishüpoteese vaagida ja läbi töötada.

5.1. Küsimuste tüübid

Küsimused annavad vastamiseks raamid. Need on vahel kitsad, nagu suletud küsimuste puhul, vahel laiemad, nagu avatud küsimuste puhul. Küsimuste teadlik esitamine eeldab teadmist, kuidas vestluspartner neist aru saab ning millist mõju need talle avaldavad, seega teadlikult küsides saab vestluse kulgu kujundada.

Kuna küsimuste eestikeelne terminoloogia on ühtlustamata, on samade mõiste kohta kasutusel erinevad terminid. Näiteks avatud küsimusi nimetatakse ka lahtisteks ja suletuid kinnisteks küsimusteks. Rahvusvahelises kontekstis on suletud küsimust tähistatud ka terminiga spetsiifiline küsimus, ehkki *spetsiifiline küsitlemine* tähendab intervjuu kontekstis eelkõige täpsustavate faktide kogumist (Wilson ja Powell, 2001). Küsimused erinevad üksteisest eelkõige selle poolest, kas neile oodatakse pikemat, kirjeldavat vastust, või piirab küsimus antavat vastust.

5.1.1. Vaba meenutus ja avatud küsimused

Vaba meenutust hõlbustavad lausungid (Lamb jt, 2008) julgustavad last rääkima juhtunust oma sõnadega omas järjekorras. Need võivad olla üldised toetavad lausungid (*Räägi mulle, jutusta*), mis lasevad lapsel rääkida juhtunust täpselt selles järjekorras, nagu tal meeles on, või juhtida vaba meenutust, kui laps on juba midagi maininud (*Sa mainisid autot. Räägi mulle sellest lähemalt*).

Räägi mulle, millest teil juttu oli.

Samuti saab vaba meenutust pikendada, korrates lapse antud vastuse viimast fraasi.

Laps: *Ja siis me jooksimegi minema.*

Küsitaja: *Jooksite minema?*

Laps: *Jah, sest me kartsime nii väga ja ma teadsin üht kohta, kuhu peitu minna.*

Avatud küsimuste eesmärk on saada võimalikult palju informatsiooni olukorra või suhete ning vastaja tunnete ja mõtete kohta. Niisuguse küsitlemise kasu seisneb asjaolus, et intervjuerijal on võimalik saada rohkem sellist infot, mida teised küsimused ei võimalda. Arvestada tuleb aga sellega, et avatud küsimuste esitamine võtab rohkem aega, kuna infot on vaja töödelda ja struktureerida. Samuti võib vastaja teemast kõrvale kalduda.

Avatud küsimused algavad üldjuhul küsisõnadega *millal, milline, kus, miks, mida või kuidas*.

Mida sina sellest olukorrast arvad?

Mida sa sündmuspaigal nägid?

Kuidas sa ennast tundsid?

Millal see juhtus?

Avatud küsimused ei eelda kindlat vastust ja annavad võimaluse vastata pikemalt kui paari sõnaga. Need küsimused annavad võimaluse kirjeldada nii juhtumi sisu kui ka tundeid, aitavad vabastada psühholoogilisest pingest ega piira meenutuse sisu. Need küsimused väljendavad tavaliselt soovi kuulda enamat ja toetavad lapse vaba meenutust ehk narratiivi.

Mida sa siis tegid, kui ...?

Kuidas ta seda ütles?

Küsimusi koostades on soovitatav kasutada lapse enda termineid, isegi siis, kui ta on millegi kirjeldamiseks kasutanud kummalisi väljendeid. Kummalise termini puhul tuleb uurida, mida laps sellega mõtles. Kui lapse väljendit korrigeerida, ei pruugi ta seda mõista või võib solvuda. Seetõttu on otstarbekas toimida järgmises näites esitatud viisil, st esitada lisaks täpsustav küsimus.

Laps: *Ta lõi mulle vastu laternat ja jooksis toast välja.*

Küsitaja: *Räägi mulle sellest lähemalt või Mismoodi see juhtus?*

Alles seejärel võiks asuda välja selgitama sõna latern tähendust, vastasel korral jääb jutt lõomise momendist rääkimata. Sõna tähendust võiks uurida näiteks alltoodud viisil.

Räägi mulle täpsemalt, mis sa selle „laterna“ all mõtled. Minu jaoks on see võõras väljend.

Lapsed võivad kasutada sarnast slängi nagu täiskasvanud. Küsitaja võib slängisõna tähendust teades jätta uurimata, mida laps sellega tegelikult mõtleb, ja teha sellega vea. Släng ei tarvitse olla kõigile ühtviisi mõistetav. Väikesed lapsed ei pruugi slängisõna tähendust teada, ehkki seda kasutavad. Samuti ei pruugi küsitaja mõista teismeliste slängi.

Sa ütlesid, et „see jobu pani käpa enne maha, kui mürgliks läks“. Ma ei ole päris kursis noorte keelega, palun täpsusta, mida sa sellega mõtlesid.

Avatud küsimuste puhul väheneb ka küsitelast lähtuvate mõjutuste risk, eriti kui kasutada küsimuses vaba meenutuse pikendajana lapse enda öeldut:

Kalle, sa ütlesid, et viibisid just õnnetuspaiga läheduses Toompeal. Mis seal juhtus?

Avatud küsimusi saab kasutada ka info täpsustamiseks:

Rääkisid, et kallaletungija oli mees. Palun kirjelda seda meest või Milline see mees oli?

Ettevaatlik tuleks olla *miks*-küsimustega. Lapsel võib olla raske vastata *miks*-küsimustele, kuna need otsivad käitumisele seletust ja nii mõnigi kord võib lapsel olla raske seda anda. Sageli laps ei tea, mis oli tema või teiste käitumise põhjus. Samuti võivad need küsimused kõlada süüdistavalt (*Miks sa seda tegid?*). Kui *miks*-küsimusi lapselt üldse küsida, siis tasuks neid küsida lause sisse peidetuna (*Oskad sa mulle põhjendada, miks sa just nii tegid? Kas sa oled mõelnud, miks see juhtus?*). *Miks*-küsimustele suudab vastata inimene, kes on heade analüütiliste võimetega ning objekti ja subjekti või looga hästi kursis.

Avatud küsimused aitavad vastajal väljendada oma arvamust, hoiakuid, mõtteid ja tundeid ning avatud küsimuste puhul on vastamise võimalused piiramatud (kui küsimuste esitaja neid ei piira). Samuti ei taju avatud küsimuste puhul laps küsitleja võimupositsiooni (mille suhtes on eriti tundlikud teismeeas lapsed). Laps on altim tegema koostööd, kui ta tunneb, et küsitleja ei aseta end temast kõrgemale.

Tuleb meeles pidada, et küsimuse kategoriseerimine on suures osas kahepoolne. Küsija võib küsimust käsitleda ühe kategooria all (nt avatud küsimusena), aga vastaja võib seda mõista teisiti (nt suletud küsimusena). Näiteks küsimusele *Kas sa saad mulle täpsemalt rääkida, mida sa seal nägid?* võib laps vastata *jah* ehk *Saan küll vastata*, käsitledes küsimust suletuna. Küsija ootab aga vastust küsimuse teisele poolele (ehk vastust avatud küsimusele). Üks asjaolu, mis küsimuse tõlgendamist mõjutab, on kahe inimese omavaheline suhe või see, kuidas seda tajutakse. Kui vastaja tajub näiteks võitlust, võimupositsioonil küsitlemist või on kontakt tema jaoks ebapiisav, võib ta avatud küsimust tõlgendada suletuna. Samas kehtib ka vastupidine efekt, kus suletud küsimusele võidakse vastata kui avatule, eriti juhul, kus asjaolud on vastaja jaoks soodsad (näiteks kui suhet tajutakse positiivsena).

Ka uuringutes on leitud, et avatud küsimused (näiteks *Mis juhtus?*) on efektiivsed kolme- kuni nelja-aastaste laste küsitlemisel, kuna need pakuvad konkreetsemaid meenutamiseks vajalikke vihjeid kui vaba meenutus ning suunavad last kesken-duma kindlatele teemadele (Brown ja Lamb, 2015).

Avatud küsimustega saab aidata vastajal välja selgitada oma tundeid, suhtumisi ja hoiakuid, kasutades **afektiivseid küsimusi**.

Mis tunde see sinus tekitas?

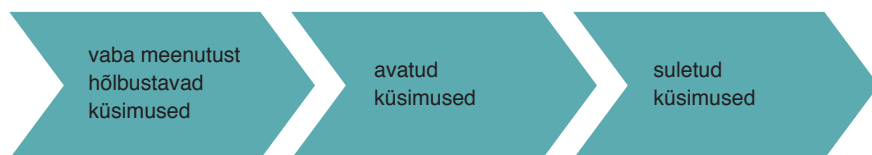
Mis sulle selle juures meeldis?

Mis paneb sind niimoodi arvama?

5.1.2. Suletud küsimused

Laps võib juhtunust rääkida ebatäielikult ning isegi avatud küsimusi kasutades ei pruugi küsitleja neist mõnele vastuseid saada. Suletud küsimuste eesmärk on eelkõige saada teada konkreetseid fakte. Nendest küsimustest on kasu siis, kui intervjuerijal on vaja lühikese aja jooksul saada kindel hulk infot.

Kui juhtunu kohta on küsitud kõigepealt vaba meenutust hõlbustavaid küsimusi ning last suunatud edasi rääkima avatud küsimustega, siis võib olla vaja mõningaid detaile täpsustada (vt joonis 2). Seda võib teha alles jutuks oleva episoodi lõpus, kuna suletud küsimused eeldavad tavaliselt ühe- või paarisõnalisi vastuseid ning seetõttu võib laps mõelda, et nüüd võib lühemalt vastata.

Joonis 2. Küsimuste soovituslik järjekord ülekuulamisel

Suletud küsimuste eesmärk on eelkõige saada konkreetsed vastused vastaja seisukohale. Need küsimused seavad vastusele piirid ja võivad konkreetsuse tõttu kõlada ähvardavalt. Samuti võivad need küsimused konkreetset vastust ootava iseloomu tõttu enam põhjustada valetamist või tahtmatut eksimist. Suletud küsimuste abil saab ohjeldada liiga jutukat vestluskaaslast ja hoida vestlust raamides, küsimusi konkretiseerides. Tähelestatud on ka, et vestluse alustamiseks on suletud küsimused head, kuna neile on kergem vastata, näiteks *Kas leidsid koha kergelt üles?*

Suletud küsimused sunnivad lapse keskenduma kindlale infole ja eeldavad limiteeritud vastust. Põhilised vastusevariandid on suletud küsimuste puhul kas *ei* või *jah*, *õige* või *vale* või on vastajal tarvis valida etteantud vastuste hulgast.

Kas ema oli kodus, kui ...?

Kuna sellistele küsimustele on kergem vastata, ei eelda need nii suurt verbaalset võimekust kui avatud küsimused. Samas võidakse suletud küsimustele anda kergemini ebatäpseid vastuseid, kuna vastus eeldaks enamat informatsiooni, kui vaid *jah* või *ei*, *õige* või *vale*.

Allpool on kirjeldatud strateegiaid, kuidas vähendada vigu suletud küsimustele antavates vastustes.

1. Võimalikult vähe tuleks kasutada kas-küsimusi, sest need eeldavad napisõnalist jah- või ei-vastust. Näiteks kui küsida Kas sulle meeldis see?, saate vastuseks ainult jah või ei. Võimalik, et lapsel pole kindlat seisukohta, kas üldse ei meeldinud või meeldis väga. Selle asemel võiks küsida Mida sina sellest arvasid? või Mis sulle selle juures meeldis ja mis ei meeldinud?. Nende küsimuste vastused annaksid märksa täpsema informatsiooni lapse seisukohast.
2. Iga suletud küsimuse järel võiks esitada avatud küsimuse.

Küsitaja: *Kas sa seejärel lahkusid koolist?*

Laps: *Jah.*

Küsitaja: *Mis edasi sai?*

Järgmises tabelis on esitatud näited, kuidas muuta suletud küsimus avatuks või kuidas laiendada vastamise võimalusi.

Suletud küsimus	Avatud küsimus
<i>Kas sa nägid, mis juhtus?</i>	<i>Kirjelda mulle, mis juhtus. Räägi täpsemalt, mida sa nägid</i>
<i>Kas sa siin õppida saad?</i>	<i>Kuidas sa siin õpid? Millised õppimisvõimalused sul siin on?</i>
<i>Kas sulle meeldivad siinsed kasvatajad?</i>	<i>Mis sulle kasvatajate juures meeldib? Mida te nendega ette võtate? Milliste kasvatajatega sulle meeldib ...? Räägi, mis sulle selle kasvataja juures meeldib</i>
<i>Mis värvi riideid ta kandis?</i>	<i>Millised riided tal seljas olid? Kirjelda mulle, mis tal seljas oli. Mind huvitab kõik, mis sulle meenub tema riiete kohta</i>
<i>Kas sulle meeldib siin?</i>	<i>Mida sa sellest kohast arvad? Kuidas sa ennast siin tunned?</i>
<i>Mida ta ütles?</i>	<i>Millest te rääkisite?</i>

Suletud küsimuste alaliigid

Spetsiifilised ehk faktivastuseid otsivad küsimused

Tavaliselt eeldavad spetsiifilised ehk faktivastuseid otsivad küsimused ühe- või paarisõnalisi vastuseid.

Kes tegi?

Mis kell see toimus?

Sellised küsimused juhivad lapse tähelepanu juhtunu spetsiifilistele aspektidele, mis on vaja täpselt välja selgitada. Täpsustav info aitab välja selgitada fakte, avastada vasturääkivusi ja valesimõistmist.

Kus see täpselt juhtus? või Millises toa osas see juhtus?

Mis sul seljas oli?

Kus oli ema sel hetkel, kui see juhtus?

Spetsiifilised küsimused aitavad välja selgitada ka väljendeid, mida laps kasutab.

Mida sa selle all mõtled, kui ütled, et ta ründas sinu tagumist poolt?

Kuigi spetsiifilised küsimused on kasulikud, tuleb neid kasutada ettevaatlikult. Neile on palju kergem saada valesid vastuseid kui avatud küsimustele (Davies jt, 2000). Spetsiifilised küsimused võivad sisaldada lapse mälu eksitavaid vihjeid. Emotsionaalselt raske sündmuse puhul on mälu lünklik ja laps võib kergesti ajada faktid segi mõne teise sündmusega või pakkuda vastuseid huupi, et küsitleja rahule jääks (Hughes ja Grieve, 1980). Sellest lähtuvalt tuleb lapse vastust spetsiifilisele küsimusele täpsustada kas vaba meenutust hõlbustavate või avatud küsimustega.

Küsitleja: *Kus see täpselt juhtus?*

Laps: *Voodi juures.*

Küsitleja: *Räägi mulle sellest lähemalt.*

Uuringutest on näiteks leitud (Klemfuss jt, 2014), et prokurörid küsisid lastelt rohkem spetsiifilisi (*mis, kes, millal, kuidas*) ja suletud küsimusi (*jah- või ei-vastused*), kaitsjad aga rohkem suletud ja suunavaid küsimusi.

Alternatiiv- ehk valikvastustega küsimused

Üks suletud küsimuste liik on alternatiivküsimused, mida kutsutakse ka valikvastustega küsimusteks. Sellistel küsimustel on valikvastused ette antud.

Kas see juhtus kevadel, talvel või suvel?

Kas ta oli mees või naine?

Alternatiivküsimused algavad enamasti sõnaga kas (*Kas see või teine?*) ja vastamise võimalused on üsna piiratud. Valikvastustega küsimused jätavad lapsele väga vähe vastamisvalikuid ja sobiv variant võib nende hulgast puududa (*Kas ta kandis musta või pruuni mütsi?*). Selliste küsimuste oht peitub asjaolus, et laps võib valida ühe etteantud vastusevariantidest, kuigi tegelikult pole ükski neist õige. Samuti võib laps sellele küsimusele üksnes kinnitavalt vastata (*mhmh*), misjärel peab küsitleja kas oletama, millisele küsimuse osale vastus osutas, või küsimuse uuesti esitama.

Identifitseerimisküsimused

Keda ta sulle kõige rohkem meenutab?

Ütlesid, et tal ei olnud mütsi peas. Mis värvi olid tema juuksed?

Selliseid küsimusi nimetatakse identifitseerimisküsimusteks, kus vastajal tuleb midagi identifitseerida. Sellisele küsimusele saab samuti paluda põhjalikumat vastust, paludes kirjeldada, näiteks *Kirjelda, millised olid tema juuksed.*

Täpsustavad ja sondeerivad küsimused

Täpsustavad küsimused nõuavad intervjuueeritavalt varem antud info põhjalikumat selgitamist.

Täpsusta palun, mida sa sellega silmas pead.

Milliseid inimesi sa täpselt mõtled?

Millega sa seda võrrelda saad?

Millest vähem?

Sondeerivaid küsimusi kasutatakse siis, kui soovitakse süvendatult uurida fakte ja detaile või muuta vastus konkreetsemaks. See on päring, mille abil püütakse kuulnud täpsustada lisainfot küsides.

Kuhu ta siis läks? Mida ta tegi?

Kas tooksid selle kohta mõne näite?

Nii sondeerivate kui ka täpsustavate küsimuste eesmärk on saada põhjalikumat infot. Sondeerivaid ja täpsustavaid küsimusi saab esitada nii suletud kui ka avatud küsimustena, kirjeldust päriaval moel.

5.1.3. Suunavad küsimused

Suunavad küsimused osutavad lapsele vormi või sisuga, milline peaks olema vastus, ja suunavad andma soovitud vastust (või osutavad küsitleja arusaamadele ja teadmiste toimumust). Seega püüab küsija suunava küsimusega mõjutada vastuse sisu. Suunavad küsimused soovitavad kindlat vastust, näiteks *Eks ole, sinu isa tegi sulle haiget?* Seejuures ei pruugi laps olla maininudki, et isa on talle haiget teinud. Seega annavad suunavad küsimused ette osa vastusest (vastus on küsimusse peidetud), mida vastajal on kerge anda, kuid mis ei pruugi peegeldada tegelikust, näiteks *Kas see põgenev auto oli sinine Ford?* Sellisele küsimusele vastab laps jaatavalt ning tegelikult ei ole teada, kas tegemist oli Fordiga või mitte.

Suunavaid küsimusi saab jagada alljärgneval viisil.

1. Lihtne suunav küsimus, kus soovitud vastus sisaldub küsimuse sisus: *Sulle ju meeldib siin olla?*
2. Detailne suunav küsimus, kus vastust mõjutab küsimuse sõnastus: *Kui kiiresti sõitis sinu arvates avarii põhjustanud auto?*
3. Tagamõttega suunav küsimus, kus küsimusele eelneb väide, mis ühes järgneva küsimusega seaks soovimatu vastuse andja ebamugavasse olukorda: *Viisakate inimestena tahame kõik täpselt kohal olla. Homme tuleme kohale 10 minutit varem. Sa ju tuled homme 10 minutit varem?*

Suunavaid küsimusi ei ole intervjuus soovitatav kasutada, kuna aus vastaja saab tõest informatsiooni anda ainult küsitlejat katkestades või talle vastu vaieldes ja see ei ole paljudele, eriti lastele meeldiv. Need on manipuleeriva iseloomuga küsimused.

Kas sa ei läinud siis kohe koju, nagu sa esialgu ütlesid?

Kas sulle on siin keskuses haiget tehtud?

On ju, see oli õige otsus?

Sa oled ju tubli ja aus laps, eks ole?

Suunavate küsimuste puhul määravad eeskätt küsitleja hääletoon, käitumine ja sõnade järjekord selle, millist vastust oodatakse, ja selle, kui hästi vastaja ennast vastates tunneb. Suunavad küsimused võivad intervjuus määrata süüaluse või süüteo enne, kui laps on seda ise maininud: *Kas sa räägid Peetrist, Kallest või oli see ikkagi onu Mark?*. Näiteks ei ole laps väitnud, et see, kes talle midagi tegi, oli onu Mark, kuid ikkagi esitatakse küsimus *Mida onu Mark sulle tegi?*

Arvatakse, et suunavaid küsimusi iseloomustab vaid eripärane struktuur ja see ei mõjuta vastajat. Kui aga näiteks viis küsimust kümnest on esitatud oletatava süüaluse kohta, siis mõjutab see lapse vastuseid kindlasti suurel määral, kuna laps hakkab kahtlema. Sellised küsimused loovad olukorra, kus laps teab, et küsitleja peab seda isikut süüaluseks, ning tahab temalt selle kohta kinnitust saada.

Suunavatest küsimustest soovitakse võimaluse korral hoiduda, et vältida lapse mõjutamist. Suunavate küsimuste esitamisega kaasnevatel ohtudel on pikemalt peatunud ka peatükis 10 „Intervjueerimist raskendavad asjaolud“. Suunavaid küsimusi saab kasutada üldise info (näiteks lihtsate faktide, nagu lapse elukoht) väljaselgitamiseks ning väga tundlikult väärkohtlemise asjaolude käsitlemiseks. Kui väärkohtlemine on selgunud kellegi teise vahendusel, võib intervjuud alustada suunava küsimusega (näiteks *Sinu ema arvab, et keegi on sulle haiget teinud. Sinu ema arvab ju õigesti?*), millele laps vastab üldjuhul jaatavalt. Edasi võib infot uurida sellisel moel, et laps saaks kirjeldada oma sõnadega: *Räägi mulle sellest*.

Küsitleja võib karta, et kui ta ei esita lapsele suunavaid küsimusi, ei pruugi tal õnnestuda väärkoheldud last rääkima panna. Suunavad küsimused võivad abiks olla vaid siis, kui neid kombineerida avatud küsimustega või eelmainitud infopäringuga, kus küsitleja laseb vastust täpsustada, paludes lapsel olukorda oma sõnadega kirjeldada. Küsimuse esitamisel tuleb võimaluse korral korrata sissejuhatavas lauses kasutatud väljendeid, näiteks *Sa rääkisid, et see mees nägi kahtlane välja. Kuidas ta välja nägi?*

Suunava iseloomuga on ka negatiivselt sõnastatud küsimused, mis eeldavad negatiivset vastust, näiteks *Ega sa ju ei näinud, mis tal seljas oli?*. Laps vastab sellele eitavalt isegi siis, kui talle võiks midagi meenuda. See näide sisaldab lisaks suunavale iseloomule ka topelheitust, mis on lastele loogiliselt keerukas ning mida tasub vältida juba seetõttu, et lapse vastus ei ole üheselt selge.

Küsitlemise ajal võib küsitaja siiski tahtmatult eelkirjeldatud küsimusi vahel kasutada, eriti kui tal on juhtunu kohta hüpotees, millele ta loodab saada kinnitust. Tunnistajad, kes ei vali pakutud vastusevariantide hulgast, kuna teavad, et kõik pakutud variandid on valed, on pärast selliste küsimuste esitamist rohkem ärritunud.

5.1.4. Muud küsimusetüübid

Mitmeosalised ehk kompleksküsimused

Kompleksküsimusi (ühise tervikuna esitatud mitu erinevat küsimust) ei ole küsitlemisel soovitatav kasutada. Eriti tuleks neid vältida lapsi küsitledes, kuna laps vastab kas kõige viimasele, kõige meeldejäävamale või kõige lihtsamale küsimusele. Üldjuhul vastab laps kas jah või ei.

Mis sa sellest arvad või mida sa ise selles olukorras ette võtaksid?

On sul sedalaadi olukordi enne ette tulnud või on see esmakordne?

Mis sulle selle toa juures kõige rohkem meeldib, kas see, et saad olla omaette, või see, et see ruum on kenam kui teised, ja millal sa siia sisse kolid või oledki juba kolinud?

Kas nägid teda, oli tal mantel seljas ja kas ta istus või seisis?

Räägi mulle, mida sa mäletad. Mis? Kus? Millal?

Laps ei tea, millisele osale küsimusest ta peab vastama. Sellist laadi küsimused tekitavad segadust, seda enam, et osa küsimustest ei pruugi meelde jääda. Lisaks raskendab mitme küsimuse korraga esitamine meenutamist. See võib segadust tekitada ka küsijas, kes võib oodata vastust esimesele küsimusele, kuid laps vastab tegelikult viimasele.

Samuti on raske vastata küsimusele, milles soovitakse infot korraga mitme isiku või asjaolu kohta (*Millised nad välja nägid?*). See, kui lapsel palutakse kirjeldada kahte või enam inimest, võib teda segadusse ajada. Lisaks ei pruugi ka küsitaja lõpuks aru saada, millist inimest laps parasjagu kirjeldab.

Tsirkulaarsed küsimused

Tsirkulaarsed küsimused on head info klaarimiseks. Seda tüüpi küsimused väljendavad kõige paremini seda, kuidas suhtes tajutakse teist osalist ning omavahelist suhtlust. Tsirkulaarsed küsimused kutsuvad intervjueeritavat selgitama, mida ta kellestki mõtleb ja arvab ning kuidas võib keegi tema arvates mõelda või tunda. Seda liiki küsimused juhivad teiste mõistmise tasandile, kus vastajal palutakse sündmust kirjeldada mõne teise isiku seisukohast. Seega on tsirkulaarseid küsimusi hea esitada eelkõige tsiviilkohtumenetluses, näiteks perevaidluste puhul (vt ka ptk 14 „Vanemast võõrandumise sündroomiga lapse küsitlemine“).

Kui sinu isa oleks praegu siin, siis mida arvad, kuidas tema sooviks sellele küsimusele vastata?

Mida sinu ema võiks öelda, kui avaldad soovi rohkem isaga kohtuda?

Tsirkulaarseid küsimusi on hea küsida ka õigusrikkuja ja ohvri lepitamise situatsioonis, kus õigusrikkuja pannakse küsimusega ohvri olukorda.

Sa rääkisid, et vihastasid Miku peale ja seepärast lõhkusid tema ratta. Mikk töötas terve suve selleks, et see ratas osta. Kui sa paneksid ennast praegu Miku olukorda, siis kuidas sa ennast tunneksid?

Kuna tsirkulaarsed küsimused eeldavad teatud kognitiivset võimekust, saab parema tulemuse, kui neid esitada lastele alates teismeeast.

Fokuseeritud küsimused

Fokuseeritud küsimused aitavad vastajal keskenduda olulisele ja püsida vestlusteemas. Neid on hea kasutada keerukate, mitmetahuliste kaasuste puhul, kui intervjuu kipub laiali valguma. Avatud küsimused soodustavad küll avatud vastuseid, kuid vastus võib sel juhul sisaldada palju erinevat informatsiooni. Fokuseeritud küsimusega on võimalik keskenduda mingile konkreetsele aspektile.

Sa rääkisid just sellest, kuidas Tuleme selle juurde tagasi. Ütle palun, mis siis juhtus, kui see mees ...

Hüpoteetilised küsimused

Hüpoteetilised küsimused on avatud küsimused, millega hangitakse informatsiooni hüpoteetilise olukorra kohta. Need küsimused eeldavad samuti arenenud kognitiivseid võimeid ja seega sobib neid esitada alles teismelistele. Hüpoteetilisi küsimusi nimetatakse mõnel juhul ka projektiivseteks küsimusteks. Selline küsitlemine annab vastajale võimaluse spekuloida, mis oleks võinud juhtuda või mis võiks juhtuda järgmisena.

Oletame, et sa lähed isa juurde elama. Oled sa mõelnud, kuidas sa siis kooli saad?

Hüpoteetilised küsimused võivad aidata vastajal probleemile lahendusi leida, kuid informatsioon, mida sel viisil hangitakse, on suhteliselt subjektiivne. Nende küsimustega võib proovile panna näiteks lapse oskused, selle, kui loogiliselt ja selgelt ta mõtleb ning mida mingist hüpoteetilisest olukorrast arvab. Sellised küsimused annavad aimu ka lapse moraali arengust ja suhtumisest teise inimesse. Hüpoteetilised küsimused võivad anda vastuse ka sellele, kas laps on võimeline oma tegude eest vastutama. Samuti võib nende abil välja selgitada, kas laps näeb põhjuse ja tagajärje seost.

Kui sa ei oleks olnud sel hetkel seal, kuidas oleks see olukord siis lahenenud?

Mida teeksid, kui ...?

Kui mina oleksin olnud seal sinu asemel, siis kuidas sa küsiksid praegu minu käest selle olukorra kohta ...?

Mis sa arvad, mis oleks võinud juhtuda ...?

Sa tekitasid kehavigastusi, see laps on haiglas. Kas sa oled mõelnud, mis oleks juhtunud siis, kui sa ...?

Kuidas sinu arvates oleks võinud see olukord laheneda?

Provotseerivad küsimused

Provotseerivad küsimused võivad olla nii provokatiivse iseloomuga kui ka ahvatleda last esitama kas varjatud või seni teadvustamata informatsiooni. Need aitavad uurida lapse arusaamist näiteks oodatavast tulemusest või eesmärgist. Provotseerivaid küsimusi sobib samuti küsida alates teismeeast.

Milline tulemus oleks sinu jaoks olnud parim?

Millist informatsiooni sa veel vajasid, enne kui ...?

Mis sundis sind niimoodi käituma?

Sedalaadi küsimused peaksid andma võimaluse kontrollida ka vastuste objektiivsust.

Parem millest?

Mille järgi sa tead, et see läks halvasti?

Konfrontatsioon

Konfrontatsiooni ehk vastandumise eesmärk on sundida vastajat tuvastama probleemi, tundeid või käitumist, eriti kui vastaja ei vasta küsimusele konkreetselt, hämab või osutab vastupanu. See meetod aitab vastajal saada teadlikuks oma vastupanust, võimaldab lõpetada manipulatsiooni või teemast kõrvalekaldumise ning sunnib keskenduma olulistele teemadele ja intervjuuprotsessile tervikuna.

Konfrontatsioon võib aga esile kutsuda emotsionaalseid reaktsioone (näiteks solvumist, trotsi või eitamist), mistõttu vastaja võib intervjuu lõpus vajada enam toetust.

*Ma näen, et miski häirib sind, tahad sa sellest rääkida?
Kas ma saan õigesti aru, et see teema on sulle ebameeldiv?
Mulle tundub, et sa ei ole oma vastuses väga kindel.
Mida ma sinu vastusest järel dama peaksin?*

5.2. Küsimuste kordamine

5.2.1. Kordus- ja kontrollküsimused

Kordusküsimusi on oluline esitada siis, kui on vaja saada vastusele kinnitust. Neid kasutatakse ka vastust kontrollivate küsimustena, mistõttu nimetatakse neid mõnel pool ka kontrollküsimusteks.

Eristatakse nelja tüüpi olukordi, kus tekib vajadus küsimust korrata.

1. Küsitleja tahab lapse vastust täpsustada.
2. Küsitlejal on lapse vastus ununenud.
3. Küsitlejale tundub, et laps ei saanud küsimusest aru.
4. Küsitlejal on vaja kontrollida vastuse usaldusväärsust.

Kui küsitlejal on tarvis küsimust korrata, on soovitatav muuta sõnastust. Ei ole mõtet küsimust samal moel korrata, kui laps ei saanud juba esimesel korral küsimuse mõttest aru.

Wilson ja Powell (2001) toovad näite, kus arst püüab selgust saada seitsmeaastase lapse kehavigastuste tekkimise põhjustes. Laps oli kukkunud oma uhiuue rattaga, mille ema oli talle ostnud. Kui ema sai teada, et poiss uue rattaga kukkus ning see katki läks, vihastas ta ning peksis poissi, tekitades talle kehavigastusi.

*Arst: Sa mainisid, et ema sai väga pahaseks, kui sinu ratas läks katki, ja ta lõi sind. Kas need armid sinu rinnakorvil tekkisid siis, kui sa kukkusid, või siis, kui ema sind lõi?
Laps: Jah.*

Arst: Ma püüan uuesti küsida. Kuidas sa said need armid siia? (Osutab armidele lapse rinnakorvil.)

Ilmselt ei ole seitsmeaastasel lapsel aimu, mis on rinnakorv. Küsimus *Kas sinu ema löögid siia tegid sulle need armid?* oleks seevastu liiga suunav.

Lapsi küsitledes tuleb küsimuste ümbersõnastamisel kasutada võimaluse korral lihtlauseid.

Kui täpsustamiseks on vaja küsimus uuesti esitada, tuleks lapsele selgitada, miks on vaja uuesti küsida. Vastasel korral võib laps arvata, et andis esimesel korral vale vastuse, ning teisel korral vastates muudab oma vastust.

Ma ei mäleta sinu eelmist vastust, aga tahaksin selle loo kohta täpselt teada. Kas sa ütleksid palun uuesti ...?

Kuna kordusküsimus on kontrolliva iseloomuga, võib laps tunda, et teda ei usaldata. Kordusküsimust samas vormis küsides võib isegi täiskasvanu tunda, et küsitleja ei usu tema vastust. Kui last on vaja intervjuerida rohkem kui üks kord, tuleb seda talle öelda. Andrews ja Lamb (2014) on uurinud küsimuste kordamise mõju kolmekuni kaheiteistaastaste laste vastusele, eriti seda, miks ja kuidas küsimusi korrati ning kuidas lapsed küsimustele vastasid. Nad leidsid, et lapse vanuse kasvades vähenes korduvate küsimuste arv. Korduvaid küsimusi küsiti põhiliselt info täpsustamiseks (53%), aga ka lapse eelnevate vastuste kontrollimiseks (24%) ning ilma selge põhjusega (20%). Enamikul juhtudest kordasid lapsed varasemat või selgitasid seda rohkem lahti, 11% juhtudel aga andsid eelnevale vastukäivat infot (eriti kui tegemist oli suunavalt küsitud infoga). Seega peaks korratava küsimuse esitama avatud küsimusena ja lapsele peaks selgitama, miks selline küsimus küsitakse.

Arvatakse, et korduvad intervjuud on lapsele rasked või mõjuvad talle halvasti. Kui tegemist on professionaalse küsitlejaga, kes arvestab lapse vajadustega ning küsitleb teda eakohasel viisil, ei ole korduval küsitlemisel nii negatiivset efekti (Martin ja Thomson, 1994).

Kui last on vaja küsitleda rohkem kui üks kord, tuleb talle selgitada, miks seda on vaja uuesti teha. Igasugune lapse mõjutamine või kallutamine eelneval intervjuul avaldab mõju lapse meenutustele järgneval intervjuul – juba seepärast peab intervjuu olema tehtud professionaalselt (Ceci ja Bruck, 1995). Kui laps ei ole suutnud närvilisuse tõttu vastata juba mitmele järjestikusele küsimusele, peaks küsitleja minema kergemate küsimuste juurde, hetkeks teemat vahetama või vaheaja tegema. Vastasel korral hakkab laps huupi vastuseid pakkuma, sest soovib intervjuu kiiresti lõpetada.

Kontrollküsimusena võib kasutada ka suunavat küsimust, et uurida lapse mõjutatavust. Järgmises näites uurib küsitleja suunava küsimusega, kas laps parandab teda või mitte, kui laps on enne rääkinud oma nelja-aastasest õest.

Sa läksid sinna oma kuueaastase õega. Eks ole?

Samas tuleb meeles pidada, et kui üldse, siis tuleks selliseid küsimusi küsida võimalikult ülekuulamise lõpus, kuna need võivad lapse mälestust mõjutada. Jack jt (2014) on leidnud, et kui tunnistaja peab sündmust teist korda meenutama, siis võib ta meenutada detaile, milles ta väga kindel ei ole ja mille jättis esmakordsel meenutamisel mainimata (Ma arvan, et ...). Seetõttu väheneb täpsus.

Seega, kui last küsitletakse oskuslikult rohkem kui üks kord, võib uue küsitlemisega saada korrektsemaid vastuseid, kuna laps on juba kogenum ja teab, mida temalt intervjuu käigus oodatakse (Poole ja White, 1995). Teisalt on oht selles, et kuigi detailide hulk lapse vastustes kasvab, väheneb nende täpsus. Seetõttu on soovitatav küsitleda last juhtunu asjus üks kord ning ainult äärmisel vajadusel teha intervjuu teist korda.

5.3. Millega veel lapsi küsitledes arvestada?

5.3.1. Küsimuste kontseptsioon

Laps ei pruugi küsimusest aru saada sama moodi, nagu küsitaja on seda mõelnud, sest ta tõlgendab seda oma kognitiivsetest võimetest ja elukogemusest lähtudes.

A. Küsitaja: *Kus sa elad?*

Laps: *Majas.*

B. Küsitaja: *Kas ta nägi sind?*

Laps: *Jah.* (Kuna laps nägi ise kõnealust isikut, mõtleb ta, et see isik pidi ka teda nägema.)

5.3.2. Küsimuste sõnastamise viis

Eriti nooremate laste puhul on küsimuse sõnavalik ja lauseehitus väga oluline. Küsitaja võib arvata, et kuna laps teab kõiki küsimuses kasutatud sõnu, saab ta ka küsimusest aru. Tegelikult ei pruugi laps küsimusest aru saada. Järgmises näites on kümneaastasele lapsele esitatud saladuse hoidmise kohta küsimus, millest ta aru ei saa.

Kas sinu ema on kunagi öelnud, et kui keegi küsib sinult selle kohta, nagu mina praegu, siis sa ütled, et sa ei tohi seda mulle öelda?

Nii keerulist lauseehitust ei mõista lapsed kaheteist- või kolmeteistkümne aasta vanuseni. Mitterõõmismist saab vältida lihtsate ja lühikeste küsimustega. Lühike

lause ongi tavaliselt lihtne ning lühikesed ja lihtsad küsimused, kus on välditud allpool nimetatud komistuskive, on kõigile mõistetavad.

- Välditakse kummalisi fraase, kus on kasutatud minevikuvorme või eitust (*oleks ju võinud olla; on ju, sa ei tahtnud ju seda*). Eriti koolieelikutele ja algklassiõpilastele võib jääda arusaamatuks näiteks lause, kus väidetakse, et minevikus oleks võinud midagi juhtuda.
- Asesõnade kasutamine muudab küsimuse lapsele raskesti mõistetavaks ja ta ei pruugi aru saada, kellest või millest on parajasti juttu. Asesõnu sisaldavad küsimused võivad olla lapse jaoks justkui mäluproov, kus tuleb taibata, kellega küsimus algab ja kellega lõpeb. Lapsel on lihtsam, kui kasutada pärisnimesid.
- Põimlaused panevad samuti lapse mälu proovile. Lapsel on raske jälgida pikka keerulist lauset ning ta loobub vastamast või vastab vaid sellele osale küsimusest, mis talle meelde jäi.

Kui sa läksid tagasi koju, siis kas märkasid, kas su isa oli selleks ajaks juba tööle läinud või oli ta veel kodus?

- Küsimuse vorm tingib vastuse. Näiteks konkreetset küsimused (mis?, kes?, kus?) on mõistetavad juba kolmeaastastele. Seevastu küsimused, mis algavad küsisõnaga *miks* või *kuidas*, võivad olla rasked igas vanuses lapsele. Saywitzi (1995) väitel ei pruugi laps olla võimeline vastama *miks*-, *kuidas*- ja *millal*-küsimustele enne kuuendat kuni kaheksandat eluaastat, kuna need on abstraktsema sisuga ja selles eas laste mõtlemine ei ole veel vajalikul määral arenenud. Samuti on *miks*- ja *kuidas*-küsimustel varjatult süüdistav iseloom. Näiteks võib lapsele jääda mulje, nagu temal oleks selle looga pistmist, kui küsida *Kuidas see juhtus?*. Ettevaatlik tuleks olla *miks*-küsimuste esitamisel igas eas lastele. Eriti tundlikud on *miks*-küsimuste suhtes teismelised. *Miks*-küsimus ei ole ründava iseloomuga, kui küsimus peita lause sisse: *Mida sina arvad, miks see juhtus?*. Sellises küsimuses küsitakse lapse arvamust ning see eeldab paremat koostööd.
- Küsimuste esitamisel on olulised ka küsitleja hääletoon ja muud vestlust toetavad mitteverbaalsed signaalid. Mitteverbaalset suhtlust on käsitletud peatükis 8.2.

5.4. Eestis tehtud uuringud laste küsitluse kohta

Laste ülekuulamise temaatika kohta on Eestis tehtud hulk uuringuid. Saskia Kask (2011) on uurinud kriminaalmenetluse seadustiku 1. septembril 2011. a jõustunud muudatusi ning leidnud, et need on kooskõlas Euroopa Nõukogu Ministrite Komitee poolt heakskiidetud Euroopa Nõukogu deklaratsiooniga laste kaitsmisest füüsilise ja seksuaalvägivalla eest ning arvestavad Euroopa Inimõiguste Kohtu praktikaga. Kase sõnul olid lapskannatanute ja -tunnistajate õigusi ja huve tagavad erikohtlemise võimalused üldjoontes olemas ka kriminaalmenetluse seadustiku varasemas redaktsioonis, iseasi kas neid alati kasutati, kuna seadus ei nõudnud seda otse-sõnu ning praktika erines Eestis piirkonniti.

Eesti uurijate küsitlusstiile analüüsid on leitud (Kask, 2012a), et menetlejad kasutasid sagedamini nende arvates efektiivseid tehnikaid, nagu usalduse loomine tunnistajaga ning viimase võimaluse andmine meenutamiseks enne ülekuulamise lõppu, samuti küsitluse eesmärkide tutvustamist ning soovitusi rääkida oma sõnadega kõike, mis juhtunust meelde tuleb. Küsimuseliikide kategoriseerimisel oldi täpsemad selgituste ja peegelduste puhul; avatud ja suletud küsimuste kategoriseerimine oli raskem ning vaba meenutust hõlbustavate ja suunavate küsimuste kategoriseerimine kõige ebatäpsem.

On uuritud ka ülekuulamiste videosalvestuste protokolle. Thal (2009) analüüsis 25 lastega videosalvestatud intervjuud aastatest 2005 kuni 2008 Lõuna politseiprefektuuri piirkonnast. Ta leidis, et ülekuulamistel on menetluslikke norme tihti rikutud – näiteks ei olnud last informeeritud sellest, et oma lähedase vastu ei pea ütlusi andma, ning lastele oli antud lubadusi, mis ei pruukinud kehtida. Thal tõi välja, et ülekuulamise kvaliteet sõltus paljuski küsitluse oskustest. Näiteks tuvastati märke ülekuulamise vähesest ettevalmistamisest, mis ilmnisid hooletusena – juures viibivaid isikuid unustati lapsele tutvustada, ülekuulamise eesmärki tutvustati ebaselgelt ning õigusi ja kohustusi pinnapealselt. Vahel oli last küsitletud ka enne videosalvestatud intervjuud, mis võis lõppeda nii tunnistuse kordamisega kui ka keeldumisega ütluste andmisest.

Kask (2009; vt ka Kask 2012b) uuris ülekuulamiste videosalvestiste protokolle aastatel 2007–2008 laste vastu toimepandud seksuaalkuritegudes jõustunud süüdimõistvates kohtuotsustes. Kokku töötas ta läbi 41 protokollit nii Harju kui ka Tartu maakohu piirkonnast. Analüüsitud juhtumites oli ülekuulatud laste keskmine vanus 9 aastat 10 kuud, intervjuueeritute vanus jäi vahemikku 4–14 aastat, 13 last olid poisid ja 28 tüdrukud. Intervjuu keskmine pikkus oli 29 minutit. Protokollide analüüsimisel selgus, et keskmiselt küsiti ühes intervjuus lapse käest 246 küsimust (kõige vähem 44 ja kõige rohkem 841 küsimust). Kolmel neljandikul juhtudel küsiti ühes lausungis lapse käest üks küsimus ning neljandikul juhtudel rohkem kui üks

küsimus korraga. Maksimaalselt küsiti lapse käest ülekuulamisel kuus küsimust üksteise järel. Seega võib tõdeda, et enamik esitatud küsimustest polnud topeltküsimused.

Lapselt esimesena küsitud küsimustest oli enamik kas avatud (30,5%), suletud (30,1%) või täpsustavad (26,4%); vaba meenutust hõlbustavaid küsimusi (laseb lapsel pikemalt ja oma sõnadega rääkida, näiteks *Räägi lähemalt ...*) esines vähe (1%). Nagu eespool mainitud, võimaldavad avatud küsimused lapsel pikemalt ja detailsemalt rääkida (Orbach ja Lamb, 1999), samal ajal kui lapse vaba meenutuse keelamine ja intervjuu algusjärgus paljude suletud küsimuste esitamine mõjub tunnistuse kvaliteedile negatiivselt. Positiivse aspektina ilmnes, et otseselt suunavaid küsimusi esitati lastele suhteliselt vähe. Analüüsist selgus, et valikvastustega küsimuste osakaal oli samuti väike. Seejuures valiti veidi enam kui kolmandikul juhtudest (60 korral, 36%) vastuseks esimene pakutud variant ja ligi kahel kolmandikul juhtudel (108 korral, 64%) teisena pakutud variant. Seega tuleb laste küsitlemisel meeles pidada, et lapsed kipuvad tõenäolisemalt valima küsimusele vastates viimasena pakutud variandi, mistõttu tuleb valikküsimuste esitamisel olla ettevaatlik, kuna ebatäpse info hulk võib suurened. Seetõttu tuleb lapse küsitlemisel pidevalt üle korrata, et kui ta konkreetset detaili ei mäleta, siis tuleb alati vastata *ma ei mäleta* või *ma ei tea*. Sellega välditakse olukorda, kus laps hakkab valesti vastama. Analüüsides sõnade arvu küsimustes, selgus, et keskmiselt oli esimesena esitatud küsimus lühem (6,12 sõna) kui teise või kolmandana esitatud küsimus (vastavalt 7,46 ja 7,42 sõna). Sellest saab järeldada, et mida rohkem küsimusi küsida, seda pikemaks võivad need minna ning see võib raskendada lapsel küsimuse jälgimist. Hinnates sõnade arvu eri tüüpi küsimustes, leiti, et mõnd tüüpi küsimus on teistest pikem. Näiteks vaba meenutust hõlbustav küsimus on avatud, suletud või suunavast küsimusest sageli pikem.

Analüüsi tulemused näitasid, et küsimuse tüüp mõjutab vastuse pikkust. Näiteks vabalt meenutades vastas laps pikemalt kui valikvariantidega või suunavatele küsimustele vastates. Ka suletud küsimustele vastati pikalt. Üks võimalik põhjus võib seisneda selles, et kui esitati korraga mitu küsimust, siis sageli võis suletud küsimus olla esitatud viimasena (*Mis siis edasi juhtus? Kas ta lükkas sind?*). Eelneva näite puhul teisena esitatud küsimus piirab tunduvalt lapse vastust ja võib uurija soovitud vastusevariandi lapsele ette anda. Kui korraga piirduda ainult ühe küsimusega (*Mis siis edasi juhtus?*), on lapsel võimalik sündmusi meenutada oma sõnadega ja endale sobivas järjekorras.

Kui võrrelda keskmist sõnade arvu lapse vastuses (4,28) ja uurija küsimuses (6,12), siis nähtub, et küsimus võib olla vastusest pikem. Kui laps vastab küsimusele lühidalt, siis võib see osutada asjaolule, et ta ei jõua pikki küsimusi kognitiivselt töödelda ja annab seetõttu lühikese vastuse. Seega peaks järgima reeglit, et

lapsele esitatud küsimus ei või olla tema vastusest tunduvalt pikem ning küsimuse pikkuse ja tüübi valikul tuleb arvestada ka lapse vanuse ja arengutasemega. Leiti ka seda, et vanuse kasvades suureneb sõnade hulk laste vastustes.

Kui lapsed jaotati vanuse järgi tinglikult kolme rühma, selgus, et keskmine sõnade arv nelja- kuni seitsmeaastaste vastustes oli 2,58 sõna, kaheksa- kuni üheteistaastaste vastustes 5,37 sõna ja kaheteist- kuni neljateistaastaste vastustes 6,89 sõna. Sarnaseid tulemusi on saadud ka välisriikides, näiteks Norras tehtud sarnase rõhuasetusega uuringus leiti, et kui laps vastas küsimusele keskmisest pikemalt, siis oli kurjategija süüdimõistmise tõenäosus suurem kui lühema vastuse korral (Myklebust ja Björklund, 2009).

Samuti on uuritud alaealiste vastu toime pandud kuritegude uurijatele mõeldud koolituste mõju küsitlеме kvaliteedile (Kask, 2014; vt ka Kask, 2015). Kokku analüüsiti alaealistega tehtud kümne videoülekuulamise transkriptsiooni. Ülekuulamis- olid tehtud aastatel 2011–2014. Analüüsitud juhtumite puhul oli ülekuulatud laste keskmine vanus kümme aastat, vanuse varieeruvus viis kuni seitseteist aastat; viis last olid poisid ja viis tüdrukud. Ülekuulamise keskmine pikkus oli 42 minutit (15–94 minutit).

Keskmiselt küsiti ühel ülekuulamisel lapse käest 292 küsimust. 93% juhtudel küsiti lapse käest üks küsimus korraga, 7% juhtudel oli küsimuste arv ühes lausungis kaks kuni viis. Võrreldes Kase (2009) uuringu tulemustega oli mitmeosaliste küsi- muste arv väiksem, kuid lausungeid on küsitluses rohkem (see tuleneb küsitluse pikemast keskmisest kestusest). Vaba ja juhitud meenutuse ning avatud küsimuste osakaal küsitlemisel oli jäänud samale tasemele; märgatavalt oli vähenenud suletud küsimuste osakaal ning kasvanud täpsustamise ja peegeldamise osakaal. Leiti ka, et küsimusetüüpide ulatus on suur, mis näitab suuri erinevusi menetlejate kaupa – eriväljaõppe (14-päevane koolitus lapse arengu, küsitlеме ja menetlus- like eripärade kohta) saanud uurijad kasutasid teiste uurijatega võrreldes rohkem avatud küsimusi, täpsustamist ja peegeldamist ning vähem suletud ja suunavaid küsimusi.

Kokkuvõttes olid uuringutulemused sarnased varasema uuringuga (Kask, 2009; Kask, 2012b), kus samuti vaba ja juhitud meenutus aitasid lastel meenutada roh- kem infot kui suunavad küsimused. Laps vastas eriväljaõppe saanud uurija lausungile statistiliselt märksa pikemalt kui eriväljaõppeta uurija lausungile – seega tuleks lapse ülekuulajana eelistada eriväljaõppe saanud uurijat. Et ülekuulamise kvaliteet sõltub küsitlеме oskustest, tuleb menetlejatele anda nende tegevuse kohta pidevat individuaalset tagasisidet (Kask, 2014).

Uuringutes on küsitud ka laste arvamust ülekuulamise kohta (Kask, 2009). Alaealiste tunnistajate ja kannatanutega tehti poolstruktureeritud intervjuud, mille käigus uuriti, mida lapsed mäletavad ülekuulamisest, kuidas nad ülekuulamisel toimunud tajusid ning millised on nende soovitusel menetlejatele. Uuringus osalemiseks saadi nõusolek kaheteistkümnelt lapselt, neist üheksa olid poisid ja kolm tüdrukud. Intervjuus osalenud laste keskmine vanus oli 13 aastat 4 kuud (kõigi vanus jäi vahemikku 12–15 aastat). Intervjueeritud alaealistel oli politseiga kokkupuuteid valdavalt väärteomenetluse valdkonnas, näiteks oldi tunnistajaks alkoholiseaduse või tubakaseaduse rikkumistele. Mõnel juhul olid alaealised tunnistajaks või kannatanuks ka kehalise väärkohtlemise juhtumites. Kolm last olid politseiga kokku puutunud rohkem kui üks kord, seda nii tunnistaja kui ka kahtlustatavana. Siinkohal tuleb meeles pidada, et seksuaalselt või füüsiliselt väärkoheldud lapse kogemused võivad märkimisväärselt erineda nende laste kogemustest, kes on olnud alkoholiseaduse või tubakaseaduse rikkumise tunnistajad. Küsimusele *Mis politseinikuga rääkides meelde jäi?* vastas mitu last, et kuna see juhtus ammu, siis nad enam palju ei mäleta. Detailsemalt oldi valmis rääkima sellest, miks neid politseisse kutsuti ja mis oli täpselt juhtunud, aga vestlust politseinikuga nii meelsasti ei meenutatud. See võis tuleneda ka asjaolust, et lapse tähelepanu oli politseinikuga vestlemise ajal suunatud pigem juhtumi meenutamisele, mitte küsitlemisel toimunu meeldejätmisele.

Lastele jäi ülekuulamisest meelde, et neilt küsiti samu küsimusi mitu korda. Menetlejate korduva küsimise eesmärk oli tõenäoliselt teada saada, mis täpselt oli toimunud, lastele tundus see aga häiriv. Lastes tekitas samade küsimuste korduv esitamine tunde, et nende antud selgitusi ja tunnistusi ei usuta. Põhjus võib siinkohal peituda ka igapäevaelus, kuna näiteks koolis küsib õpetaja sama küsimust teist korda siis, kui lapse esimene vastus on vale.

Ühelt poolt peaks 12–15-aastastel lastel olema noorematest paremad kognitiivsed võimed, et korduvate küsimuste negatiivse mõjuga toime tulla. Teisalt viitab laste arvamus sellele, et kui uurija küsib mitu korda sama küsimust sõnastust või vaatenurka muutmata, siis võib ka nii vana laps oma vastust muuta.

Mõnele lapsele tundus küsitlemine karm. Samuti ütles mitu last, et neil tekkis hirm selle ees, et neid ei usuta. Samas tulenes see pigem politseiniku autoriteedist ja juhtunust, mitte niivõrd sellest, et politseinik käitus viisil, nagu laste arvates ei oleks pidanud käituma. Seega ilmnes, et kui lapsel pole varem politseiga kokkupuudet olnud, siis hirm tundmatuse ees võib lapse ärevust suurendada. Seega peab küsitlemisel silmas pidama, et oluline on lapse hirmu ja ärevust vähendada, näiteks lapsega rääkima asudes kas või paari lausega edasist tegevust tutvustada. Selle kohta, mida politseinik võiks lastega rääkides teistmoodi teha, väga palju arvamusi ei avaldatud. Mainiti, et igal juhul peaks politseinik rääkima rahulikult. Sama

kinnitavad ka ülekuulamisstrateegiate uuringud, kus on leitud, et inimesed jälgivad rääkides paratamatult üksteise mitteverbaalset käitumist ja kohandavad enda käitumise selle järgi (Fisher ja Geiselman, 1992). Lapsed ja neile mõjuvad suhtlemisstrateegiad on väga erinevad. Ühelt poolt mainiti näiteks, et politseinik peabki kuri olema, et laps tõtt räägiks, teisalt aga rõhutasid lapsed, et politseinik võiks olla sõbralikum ja rohkem seletada, mis edasi juhtuma hakkab.

6. KOGNITIIVNE INTERVJUU LAPSE KÜSITLEMISE TEHNIKANA

Järgnevas kahes peatükis (peatükkides 6 ja 7) tuleb juttu struktureeritud küsitlismetoditest, nagu kognitiivne intervjuu ja NICHD küsitlismetod. Seksuaalselt (ja ka füüsiliselt) väärkoheldud alla neljateistaastase lapse küsitlemisel on soovitatav järgida NICHD küsitlismetodi juhiseid. Kui alaealine (või ka täiskasvanu) on mõne muu kuriteoliigi tunnistajaks, siis saab tema ülekuulamise meetodina kasutada ka kognitiivset intervjuud, mis on eelkõige välja töötatud koostööalt täiskasvanud tunnistaja ülekuulamiseks.

Kognitiivne intervjuu on menetleja ja tunnistaja koostööl põhinev küsitlismetod, mille põhimõtted on välja töötanud Ronald Fisher ja Edward Geiselman 1984. aastal USA-s, et aidata menetlejal juhendada tunnistajaid sellisel viisil, et nad meenutaksid rohkem ja täpsemat infot. Kognitiivses intervjuus suurendatakse mälu põhiste ütluste hulka ja tõeväärtust, tuginedes mälu psühholoogia seaduspärasuste tundmaõppimisele. Meetod tugineb episoodilise mälu põhjal meenutuste esiletoomisele, kujutluse kaasamisele, konteksti oskuslikule kasutamisele, erinevate mudelite kasutamisele, küsitleva kaasamõtlemisele ning meenutamisstrateegiatega varieerimisele. Kognitiivse intervjuu meetodi hilisemas käsitluses (Fisher ja Geiselman, 1992; ingl *enhanced cognitive interview*) rõhutavad autorid tunnistajaga usalduse tekitamise ja efektiivse suhtluse olulisust ning tutvustavad neid hõlbustavaid strateegiaid.

Kognitiivse intervjuu korral annab küsitleja intervjuueeritavale mälu psühholoogia põhimõtteid arvestavaid juhiseid, mida võib meenutamise hõlbustamiseks proovida ühe intervjuu jooksul või varieerida sõltuvalt info hulgast. Neli põhilist juhust on alljärgnevad.

1. Räägi kõigest, mis meenub.
2. Taasta juhtunu kontekst.
3. Meenuta juhtunut erinevas järjekorras.
4. Muuda meenutades perspektiivi.

1. Räägi kõigest, mis meenub. Intervjueeritaval palutakse rääkida absoluutselt kõigest, mida ta mäletab.

Sa nägid pealt, mis juhtus Räägi mulle kõigest, mida nägid, isegi asjadest, mida võid ise ebaoluliseks pidada, ja asjadest, mida sa täielikult ei mäleta. Räägi rahu-likult kõigest, mis sulle juhtunuga seoses pähe tuleb. Sa võid alustada sealt, kust soovid. Võta mõtlemiseks aega ja räägi omas tempos.

Intervjueeritav võib arvata, et teab, mis on oluline, ning rääkida vaid sellest, kuid osa infot võib niimoodi kaduma minna. Samuti võib osa vastajaist mõelda, et küsit- leja aeg on piiratud, ning teha valiku, millest rääkida ja millest mitte. Osa tunnistajatest võib ka mõelda, et küsitlajal on selle loo kohta nagunii juba info olemas, ning jätta valikuliselt osa detaile rääkimata (Fisher jt, 1992).

Tunnistajat julgustatakse ja juhendatakse meenutama ka osalist informatsiooni, juhul kui kõik detailid ei meenu. Kui tunnistajale ei tule meelde kas kogu sõna või number, siis palutakse tal öelda kas või mõni üksik meenunud number või täht sellest kombinatsioonist. Kognitiivse intervjuu puhul võetakse arvesse inimese pii- ratud võimet oma mälu kasutada, mis tähendab, et meenutamise ajal ei segata talle vahele. Kasutatakse ka suunatud kujutlemist, kus küsitlajal palutakse näi- teks sulgeda silmad ja kujutleda meenutatavat sündmust uuesti ning püüda vas- tata avatud küsimustele. Samuti on oluline tunnustada tunnistaja individuaalsust, st mitte küsitleda kõiki tunnistajaid täpselt ühel ja samal viisil, vaid kohandada küsit- lemistehnikaid tunnistaja vanuse ja võimetega.

Tavaliselt on intervjuus suurem roll küsitlajal, kuid kognitiivse intervjuu puhul rõhu- tatakse, et küsitleja peab esitama avatud küsimusi ja julgustama tunnistajat vabalt meenutama. Tunnistaja võib avaldada sündmuse kohta küll ebatäielikku infot, ent tema meenutused sisaldavad ikkagi palju detaile. Küsitleja ülesanne on teha need detailid tunnistajale kättesaadavaks. Tunnistaja võib arvata, et talle teada olev info pole tähtis, ega pruugi olla harjunud sündmuse detailselt kirjeldama. Kognitiivse intervjuu puhul tuleb tunnistajale rõhutada, et ta räägiks ära kõik, mis meelde tuleb, ja paluda tal mitte otsustada enne ütlemist, mis on oluline ja mis mitte.

2. Taasta juhtunu kontekst. Siin rõhutatakse, et tuleb uuesti konstrueerida esi- algne sündmuse kontekst. Selle aluseks on Tulvingu ja Thomsoni (1973) kodeeri- mise spetsiifilisuse printsiip, mille järgi on meenuva stiimuli efektiivsus suurem sel juhul, kui esineb kattumine salvestatud info ja meelde tuletava stiimuli vahel (mee- nutamine on efektiivsem juhul, kui see toimub samades tingimustes ja samade stiimulite mõjul, nagu juhtunu mälu salvestati).

Igapäevane näide selle printsiibi kohta on olukord, kus elutoas tuleb mõte, et köögist oleks vaja tuua rätik, ja kööki jõudes enam ei meenu, mille järele on tuldud. Tagasi elutuppa minnes (ehk samasse konteksti naastes) võib see aga uuesti meelde tulla ja püsida nüüd meeles kuni kööki jõudmiseni.

Kognitiivses intervjuus rekonstrueerib intervjuueeritav oma mõtetes kuritöö toimumise füüsilise ja personaalse konteksti, mis aitab tal asjaolusid ja tundeid paremini meenutada. Tunnistajal palutakse minna mõtetes tagasi hetke, kui sündmus aset leidis, ja püüda meenutada enda füsioloogilist ja emotsionaalset seisundit tol hetkel.

Kujuta ennast tagasi sellesse olukorda, kus sa nägid pealt röövimist. Milline see ... välja nägi? Mõttele sellele, kus sina seal olid. Kuidas sa ennast tundsid sel hetkel? Mida sa kuulsid? Räägi kõigest, mida sa selle kohta mäletad.

Hea oleks jätta iga küsimuse järele paus meenutuspildi loomiseks. Küsimused ei tohi mingil juhul olla suunavad, kuna eeldatakse tegeliku olukorra meenutamist.

Roos af Hjelmsäter jt (2015) on uurinud konteksti taasloomise seost lõhnadega. Nad tegid 106 lapsega (keskmine vanus 11 aastat) katse, kus sündmuse ajal oli ruumis vaniljelõhn. Hilisema meenutamise ajal kas nädal või kuus kuud pärast sündmust sai mõni laps sündmust meenutada, haistes samuti vaniljelõhna. Vasutupidiselt täiskasvanutele, kelle puhul on lõhna kasutamine mõjunud meenutamise abistajana positiivselt (Magnusson jt, 2014), ei ilmnenud laste puhul meenutamist abistavat efekti.

3. Meenuta juhtunut erinevas järjekorras. Sündmuse juurde tullakse palju kordi tagasi (meenutuse varieerimine) ja palutakse alustada meenutamist näiteks sündmuse keskelt või lõpust, mitte ainult alati algusest. Sellise meetodi aluseks on Boweri mitmese jälje teooria (1967), mille järgi eksisteerib inimese mälus assotsiatsioonide võrgustik ja on hulk võimalusi, kuidas sealt eri stiimulite abil infot meelde tuletada. Meenutuse täpsuse ja põhjalikkuse huvides tuleb intervjuueeritavat mitmel eri viisil aidata. Kui üks meenutamismetoodia ei anna soovitud tulemust, siis ei pruugi see tähendada, et inimene ei mäleta. Otsitav info võib mälus siiski olemas olla, aga sellist strateegiat kasutades lihtsalt ei meenu. Siinkohal on oluline tunnistajale üle korrata, et ta hoiduks valeütlustest ja räägiks ainult seda, mida ta tõesti mäletab. Kui intervjuueeritav on juhtunud vabas vormis meenutanud, peaks paluma tal meenutada seda lugu teistsuguses järjekorras, näiteks lõpust alguseni või kõige paremini meelde jäänud sündmusest kas alguse või lõpu poole.

Me proovime nüüd midagi sellist, mis aitab mõnikord inimestel rohkemat meenutada. Seekord palun sul rääkida kõigest sellest uuesti, kuid räägi sellest sündmusest tagurpidi. See ei ole nii keeruline, nagu tundub, kuna mina aitan küsimustega.

Mis oli kõige viimane asi, mida mäletad sellest juhtumist?

(Intervjueeritava jutt.)

Mis juhtus just vahetult enne seda?

(Intervjueeritava jutt.)

Ja enne seda?

Kui inimesel palutakse juhtunut meenutada, on tema mälu mõjutatud teadmistest, mis tavaliselt sellistes olukordades juhtub. Kui juhiseid muuta, siis paneb see intervjueeritava olukorda meenutama teise vaatenurga alt ning talle võib meenuda, mis päriselt juhtus. Uuringud näitavad (Geiselman ja Callot, 1990), et kui tunnistajal paluti rääkida sündmusest õiges järjekorras ja seejärel tagurpidi või muul mõtlemist koormaval moel, suutis ta meenutada märksa enam detaile kui tunnistaja, kellel paluti kaks korda järjest meenutada juhtunut õiges järjekorras ja kes kordas teisel korral peaaegu identselt esimesel korral räägitut.

4. Muuda meenutades perspektiivi. Inimesel on kalduvus rääkida juhtunust enda perspektiivist (Fisher ja Geiselman, 1992). Perspektiivi muutmine paneb intervjueeritava meenutama juhtunut teise, samuti juhtunu tunnistajaks olnud isiku vaatepunktist.

Proovime veel üht tehnikat, mis võib samuti aidata meenutada. Ma palun mitte oletada või arvata, vaid rääkida ainult sellest, mis tegelikult juhtus, ent seekord nõnda, nagu seda nägi see inimene, kes samuti juhtunu juures viibis ja kõike pealt nägi.

Selle tehnika katsetamiseks tegid Anderson ja Pichert (1978) uuringu, milles osales kaks poisterühma. Mõlema rühma poisid lugesid sama lugu majja sissetungimisest. Ühe rühma poisid pidid seda lugema nõnda, nagu oleksid nad röövlid, ja teise rühma poisid nõnda, nagu oleksid nad selle maja ostjad. Seejärel paluti mõlemal rühmal kirjeldada võimalikult detailselt selle maja sisustust. Järgmiseks vahetati rollid ning sama lugu loeti teisest perspektiivist – need, kes enne olid röövlid, lugesid lugu maja ostjana ja vastupidi. Uurimistulemustest järeldus, et olukorda erinevast perspektiivist nähes ja hinnates saadi pisut erinevat informatsiooni, kuna pandi tähele eri detaile.

Kognitiivne intervjuu on mõeldud eeskätt täiskasvanute küsitlemiseks, kuna eeldab häid kognitiivseid võimeid. Uuringud on tõestanud, et niisugune intervjuu on tavalisest küsitlemisest efektiivsem. Kognitiivne intervjuu ei tekita valemälestusi (Sharman ja Powell, 2013) ja vähendab suunava küsitlemise mõjusid (Geiselman jt, 1986; Memon jt, 2010; Milne ja Bull, 2003). Täpse info hulk võib suurened kuni 40%, võrreldes tavalise mittestruktureeritud küsitlusega (Fisher jt, 1989). Kognitiivse intervjuu uuendatud versioon (Fisher jt, 1987) andis tulemuseks 45% rohkem infot kui vanem versioon, kusjuures räägitu täpsus ei vähenenud. Kõh-

nkeni jt (1999) metaanalüüs näitas samuti, et kognitiivse intervjuu puhul esines tunnistustes 34% rohkem infot, ent seejuures vähenes edastatu täpsus vaid 2%. Sarnane tulemus (ilmneb rohkem täpseid detaile ja vähesel määral kasvab ebatäpsete detailide hulk) on saadud hilisema meta-analüüsiga (Memon jt, 2010). Holliday (2003) on oma uurimustes leidnud, et vaba meenutus suurendas info hulka 27% ja rohkem laekus isiku, objekti ja tegevuse kohta käivat teavet. Kognitiivset intervjuud on hakatud kasutama ka väljaspool traditsioonilist Lääne kultuuriruumi, näiteks Brasiilias (Stein ja Memon, 2006).

Kognitiivne intervjuu peaks olema jõukohane neljateist- ja viieteistaastasele lapsele, kuid see sõltub paljuski tema küpsusest. Uuringutega on kindlaks tehtud, et vaba meenutusega, kus lapsel lastakse intervjuu alguses rääkida juhtunust vabas vormis kõike, mida ta teab, annab vanem laps nooremast rohkem infot. Arvatakse (Milne ja Bull, 1999), et nooremad lapsed mäletavad vähem ja seega on nad tunnistajatena vähem kompetentsed. 1990ndatel tehtud uuringud aga näitavad, et kui nooremate laste puhul kasutada tehnikaid õigesti, on nad võimelised rohkem meenutama. Saywitz jt (1992) leidsid, et kognitiivne intervjuu aitas juba kaheksa- kuni üheteistaastaste laste puhul suurendada korrektsete meenutuste osakaalu 32%. Samas ei ole noorematel lastel veel hästi arenenud kognitiivseid võimeid, mistõttu on neil seda tehnikat raske spontaanselt kasutada. Seega peaks nooremaid lapsi pidevalt juhendama. Laste küsitlemisel suurendas kognitiivne intervjuu võrreldes tavalise struktureerimata küsitlusega nii info kvantiteeti kui ka kvaliteeti (Bull, 1998; vt ka Milne ja Bull, 1999; Larsson jt; McCauley ja Fisher, 1995). Samuti on kognitiivse intervjuu puhul väiksem oht, et küsimustega suunatakse vastuseid.

Kognitiivne intervjuu pole efektiivne kõigi tunnistajate puhul. Uuringud on näidanud (näiteks Maras ja Bowler, 2010; Maras ja Bowler, 2014), et autismispektrihäiretega täiskasvanutel pole kognitiivse intervjuu kasutamine aidanud efektiivsemalt meenutada, kuna neil esineb episoodilise mälu häireid. Kognitiivse intervjuu tehnikana tuntud konteksti taasloomine ujutab nende infotöötlusvõimekuse üle, kuna neil on niigi raske tarbetut infot välja filtreerida. Autismispektrihäiretega laste puhul on leitud, et joonistamine on konteksti taasesitamise ajal aidanud neil meenutamise täpsust suurendada (Mattison jt, 2015).

Kui laste küsitlemisel kasutada kognitiivset intervjuud, tuleb arvestada sellega, et perspektiivi ja juhtunu järjekorra muutmine on alla üheksa-aastastele lastele raske, mistõttu võiks neid strateegiaid kas vältida või kasutada äärmise ettevaatlikkusega. Holliday ja Albon (2004) leidsid, et kaheksa-aastased lapsed mainisid modifitseeritud kognitiivses intervjuus rohkem detaile isiku, objekti, tegevuse ja koha kohta kui nelja-aastased lapsed. Ka teistes uurimustes on jõutud järeldusele, et vanemate laste puhul on kognitiivne intervjuu efektiivsem kui nooremate laste puhul (Saywitz jt, 1992). Lisaks on leitud, et modifitseeritud kognitiivne intervjuu (kust on eemal-

datud perspektiivi muutmise osa) on sama efektiivne kui algupärane kognitiivne intervjuu (Davis jt, 2005; Holliday, 2003). Teise kognitiivse intervjuu versiooni on välja pakkunud Davis jt (2005). Nad on eemaldanud peale perspektiivi muutmise ka järjekorra muutmise ning pakkunud nende asemel välja juhise sündmust veel kord kronoloogilises järjestuses meenutada. Selline muutus ei vähendanud täpsust võrreldes tavapärase kognitiivse intervjuuga.

6.1. Kognitiivse intervjuu faasid (Milne, 2004 põhjal)

- Sissejuhatus
- Vaba meenutus
- Vaba meenutuse täpsustamine
- Teistkordne meenutamine
- Lõpetamine

6.1.1. Sissejuhatus

Intervjuu sissejuhatus sarnaneb teiste küsitluste sissejuhatuselga, ent selles räägitakse, mida kognitiivne intervjuu endast kujutab: millist laadi küsimusi esitatakse ning mida lapselt oodatakse. Et anda lapsele aimu, kuidas vestlus välja näeb, tuleks tal paluda jutustada mõnest tuttavast sündmusest (kirjeldada kas või mõnda mängu). Seejärel tuleb näidata üles oma huvi, mille eesmärk on anda lapsele mõista, et temalt oodatakse võimalikult palju infot, kuna küsitleja ei tea juhtunust midagi.

Tervitamine ja tutvustamine

Küsitlemise algus määrab suuresti ära selle, kui hästi küsitlemine kulgeb. Seetõttu on äärmiselt vajalik luua lapsega usalduslik suhe. Kuna küsitleja on lapsele sageli võõras, võib laps tunda end ebamugavalt. Et vähendada pinget ja suurendada turvatunnet, tuleb ennast õigesti tutvustada. See annab eelduse usaldusliku suhte loomiseks ja aitab tekitada lapses tunnet, et ta on küsitlejaga võrdne. See aitab omakorda hankida küsitlemisel rohkem infot.

Sellisel juhul tunneb laps, et tema jutt on tähtis, ning keskendub rohkem meenutamisele. Võib juhtuda, et lapsel on olnud minevikus küsitlemisega halbu kogemusi või on tal teadmatusest tingitud eelarvamused. Sõbralik tutvustamine aitab küsitlitava negatiivset hoiakut muuta.

Minu nimi on ... Mis sinu nimi on?

Kui küsitaja kannab vormirietust, võib negatiivse eelarvamuse ületamine võtta rohkem aega. Seega tuleb kaaluda ka riietuse valikut, oluline on luua soodne esmamulje. Vormiriietus võib raskendada usaldusliku suhte loomist küsitlertavaga, seda eriti nooremate laste puhul.

Usalduse tekitamine

Usalduslik suhe loob parema võimaluse hankida küsitlemise käigus rohkem ja kvaliteetsemat informatsiooni. Usaldus mõjutab väga otseselt kogu küsitlemist. Eriti tuleb usalduslik suhe kasuks siis, kui tegemist on väga isikliku infoga, näiteks füüsilise või seksuaalne vägivald. Laps võib olla enne küsitlemist ning küsitlemise alguses ärevuses. Selleks, et meenutamine oleks võimalikult efektiivne, tuleb ärevust vähendada. Seetõttu tuleb luua rahulik õhkkond, kus laps tunneks end kindlalt ja turvaliselt. Hea viis seda saavutada on esitada alustuseks mõni neutraalne küsimus, mis pole ülekuulamise põhiteemaga seotud ja millele saab anda positiivse vastuse, kuna nii kujuneb positiivne suhtumine kogu küsitlemisse.

Kuidas sa täna siia jõudsid? Mida sulle meeldib teha? Millised koduloomad sul on?

Samuti võib küsitaja rääkida midagi iseendast, kuna selline enese avamine annab ka lapsele julgust ennast avada, mis on küsitlemist silmas pidades väga oluline. Enese avamine aitab luua usalduslikumat suhet, kuna laps saab nii küsitaja kohta rohkem informatsiooni. Kui nii lapsel kui ka küsitlertal on kodus näiteks lemmikloom, siis on see kokkupuutepunkt, mis annab võimaluse mõlema jaoks tuttavale teemal rääkida.

Siinkohal on oluline avatud küsimuste suur roll, näiteks lapse julgustamine kirjeldama hiljuti toimunud tuttavat sündmust (koolivaheaeg, sünnipäev). Kirjeldust saatvad täpsustavad küsimused (*Ma pole seal käinud. Räägi mulle sellest lähemalt või See tundub vahva mäng. Räägi täpsemalt, kuidas seda mängida*) on kasulikud kahel põhjusel. Esiteks aitavad need suurendada ja säilitada usaldust ning teiseks valmistavad last ette vastama detailsetele küsimustele. Seega võimaldab usalduse tekitamise faas lapsele tutvustada, millist tüüpi küsimusi talle intervjuul esitada hakatakse.

Samuti tuleb pöörata tähelepanu keelekasutusele, kuna laste oskus ennast väljendada on erinev. Oskuslik küsitaja oskab oma keelekasutust jälgida ning seda lapse omaga ühildada (st kasutada samu sõnu, mida lapski kasutab).

Laps: ... ja siis katsus ta veel mind pepust ka.

Küsitlertja: Kust ta sind sealt tagumikust puudutas?

Selles näites on laps kasutanud inimese kehaosa kohta oma sõna, aga küsitleja on selle n-õ oma keelde tõlkinud, parem oleks kasutada lapse terminit.

Selles faasis saab küsitleja hinnata lapse suhtlusoskust, mis tuleb kasuks hea kontakti loomisel. Samuti aitab see luua interaktiivset küsitlismudelit, mille puhul on tunnistajal või kannatanul küsitlemise käigus suurem roll, sest just tema oli toimumuga vahetult seotud.

Suhtlusoskuse kindlakstegemiseks tuleb analüüsida lapse vastuseid avatud küsimustele: näiteks üle lugeda, mitut sõna laps lauses keskmiselt kasutab, ja seda arvu küsimuste esitamisel arvestada (küsimused ei tohiks olla palju pikemad kui lapse vastused).

Veel üks usalduse tekitamise alustala on empaatia. Küsitleja peaks välja näitama seda, et mõistab lapse olukorda, näiteks ebamugavustunnet, mis kaasneb vajadusega kõigest detailselt rääkida. Küsitleja peaks lubama intervjuu alguses lapsel väljendada tundeid, mida küsitlemine tekitab.

Ma saan aru, et sul on sellest ebamugav rääkida.

Niimoodi saab küsitleja minna küsitlemise järgmisse faasi, milleks on küsitlemise eesmärkide tutvustamine. Samas tuleb silmas pidada, et usalduse tekitamist tuleb jätkata seni, kuni laps on rahunenud.

Uuringutest on välja tulnud (Teoh ja Lamb, 2013), et viie- kuni viieteistaastaste laste küsitlisel rääkisid menetlejad küll pikemalt, kuid olid nooremate laste suhtes vähem toetavad kui vanemate laste suhtes. Küsimuse sõnade hulk oli negatiivselt seotud informatsiooni hulgaga – mida pikemad olid küsitleja lausungid, seda lühemalt laps vastas. Samas ei sõltunud küsitleja autoriteetne maneer ülekuulamisel lapse vanusest. Teadlased järeldasid, et küsitleja peaks olema lapse suhtes järjepidevalt toetav, aga seejuures mitte rääkima liiga palju.

Küsitlemise tegurid

Kuna küsitlisel osalemine võib olla lapsele esmakordne kogemus, siis on väga tähtis talle tutvustada, mida temalt oodatakse. Inimesed kardavad tundmatut ja küsitlemisprotsessi kirjeldamine aitab seda hirmu vähendada. Seetõttu tuleks teises küsitlemisfaasis puudutada allpool loetletud aspekte.

Lapsele tuleb selgitada küsitlemise põhjust, mis teeb sündmuse fookusesse seadmise kergemaks. Samas ei tohi siinkohal anda tagasisidet juhtunu olemuse kohta, sest see võib tunnistajat suunata. Lapsele aitab tema rolli selgitada näiteks küsimus *Kas sa tead, mispärast sa täna siin oled?*

Küsitleja peab selgitama ka küsitlemise struktuuri.

Palun sul rääkida nii täpselt kui võimalik, mida sa juhtunu kohta mäletad. Küsin sinu käest küsimusi, kui mulle jäi midagi arusaamatuks. Siis ongi meie jutuaamine lõppenud.

Kui on plaanis teha küsitlemise käigus märkmeid, siis tuleb sellest lapsele teada anda. Seejärel tuleb kontrollida, kas laps sai kõigest aru ning kas tal on küsitlemisprotsessi kohta küsimusi. Lähtuvalt Eesti kriminaalmenetluse seadustikust tuleks siin last informeerida ka sellest, et oma lähedaste vastu ütlusi andma ei pea, ning tegema eakohaselt kindlaks, kas laps saab aru, et peab rääkima tõtt (ehk tõe ja vale eristamine).

Fokuseeritud meenutamine

Põhjalik meenutamine nõuab keskendumist ning küsitleja peaks last selles aitama. Palju oleneb küsitlemise keskkonnast (ei tohiks olla müra ega muid häirivaid asjaolusid). Kui on palju segajaid, siis on lapsel raske olulist infot detailselt meenutada. Lapse tähelepanu tuleks juhtida sellele, et tema ülesanne vajab keskendumist.

Pinguta nii palju, kui suudad. Mõtle peale.

Laps peaks tundma, et tal on meenutamiseks aega, et ta ei pea vastama küsimustele kiirustades. Kui aeg on piiratud (Räägi kõhku!), siis võib ta kõnelda lühidalt ning lühikesed vastused on sageli ka vähem detailsed.

Räägi kõigest

Lapsele tuleb sõnaselgelt öelda, et temalt vajatakse väga detailset infot. Juhis „Räägi kõigest“ kutsub last üles rääkima kõigest, mis tal meelde tuleb, isegi sellest, mis pole talle oluline või täielikult meeles.

Räägi mulle kõigest, mida sa mäletad. Räägi ka nendest asjadest, millest sa mäletad ainult natukene.

See tehnika on efektiivne mitmel põhjusel. Tunnistaja võib arvata, et küsitleja juba teab sündmusest, mille kohta küsimusi esitatakse. Selle tulemusena ei pruugi laps mainida asju, mida ta peab ebaoluliseks või ilmselgeks. Mõnel juhul võib selle tõttu jääda oluline info teada saamata. Seega on juhised „Räägi kõigest“ vajalik, rõhutamaks lapsele, et ta räägiks kõigest, kaasa arvatud sellest, mille ta muidu jätkaks enda teada.

Lapsed võivad jätta rääkimata asju, mida täielikult ei mäleta. Sel juhul tuleb neile üle korrata, et ka info, mis pole täielik, on siiski oluline juhtunust täpsema ülevaate saamiseks (näiteks üks tunnistaja võib teada üht auto numbrimärgi numbrit ja teine teist).

Sündmus võib olla mällu salvestunud erineva detailsusastmega, alates väga üldisest kuni väga detailseni. See, kuidas laps sündmust mäletab, sõltub mitmest asjast. Kui küsitleja ei anna teada, et soovib saada üksikasjalikku infot, siis laps räägibki juhtunust üldisel tasandil. Kui öelda lapsele, et rääkida tuleb kõigest, võib saada detailsema tunnistuse. Meenutus võib olla valikuline, kui isik tunneb end mingi info suhtes ebakindlalt. Uuringud enesekindluse ja ütluste täpsuse seose kohta osutavad, et see seos on nõrk (Wise ja Safer, 2004). Seega on oluline julgustada last rääkima ka sellest, mida ta täpselt ei mäleta. Samas tuleb rõhutada, et rääkida tohib ainult seda, mis juhtus, mitte oletada ega välja mõelda.

Kontrolli ülekanne

Küsitletav ootab tavaliselt seda, et küsitleja juhiks küsitlemist. Lapsel võib olla arusaam, et küsitamine on väga autoritaarne ning valitseb pigem suur küsimuste tulv kui vabas vormis oma sõnadega meenutamine. Vanemad lapsed on niisugusest eelarvamusest üldjuhul mõjutatud. See pole aga kognitiivse intervjuu stiil. Siin on küsitleja pigem vahendaja või abistaja. Küsitleja aitab tunnistajal meenutada, et koguda võimalikult palju infot. Tuleb meeles pidada, et just tunnistaja on see, kes on sündmuses osalenud. Seega on küsitlemisel tähtsaim isik küsitav (st laps), mitte küsitleja. Selleks, et aidata lapsel võimalikult hästi infot meelde tuletada, peab küsitleja kontrolli talle üle andma. Seda peab küsitamise alguses ka lapsele ütleva.

Ma polnud pangas, seega ma ei tea, mis juhtus. Sina oled see, kes seal oli ning toimunut mäletab. Räägi mulle kõigest, mida sa juhtunu kohta mäletad.

See juhis on väga oluline ka põhjusel, et tavaelus ei vajata tihti üksikasjalikku infot. Kui näiteks küsida äsja puhkusest naasnud kolleegilt, kas ta veetis mõnusalt aega, siis ta vastab enamasti üpris lühidalt (lühidalt vastamine on ka sotsiaalsete normide kohane, sest üldiselt ei jõua küsija tunde kestvat kokkuvõtet puhkusest ära kuulata). Sellise küsimuse esitamine on tavaliselt viisakusväljendus, sest ollakse ära õppinud, et üldises suhtlemises pole detailid olulised ja võivad isegi ebaviisakad näida.

Ülekuulamisel on aga just üksikasjad need, mida vajatakse, ja seetõttu peabki küsitav võimalikult täpselt meenutama. Seetõttu tuleb paluda, et küsitav räägiks võimalikult detailselt, sest ilma selleta ei pruugi ta nii toimida, kuna arvab, et üksikasjad pole olulised ning küsitleja võib pidada nendest rääkimist ebaviisakaks.

Kokkuvõtlikult

- Fikseeri ülekuulamise aeg ja koht.
- Tutvusta lapsele ennast ja teisi ruumis viibijaid (spetsialist, tõlk).
- Kui ülekuulamist videosalvestatakse, siis juhi sellele lapse tähelepanu ja küsi nõusolekut.

- Loo lapsega usalduslik suhe, nt rääkides neutraalsel teemal.
- Selgita lapsele, mis toimuma hakkab. Tutvusta ülekuulamise reegleid. Kontrolli, kas laps saab aru, et tuleb rääkida tõtt (tõe ja vale eristamine). Vajaduse korral teavita last, et ta ei pea oma lähedaste vastu ütlusi andma, ja edasta muu seadusest lähtuv info.

6.1.2. Vaba meenutus

Vaba meenutus on faas, milles salvestatakse vabalt räägitud jutt. Eesmärk on hankida vaba vestluse vormis võimalikult palju infot, muu hulgas järgmises faasis küsimuste esitamiseks.

Konteksti mentaalne taasesitamine

See juhis põhineb uurimustel, mis on näidanud, et kontekstil on mälu suure mõju. Vahel on toimunud kergem meelde tuletada, kui viibida samas kohas või kontekstis, kus sündmus aset leidis ja mällu salvestus. See aitab seletada, miks minevikust tuleb palju asju meelde, kui külastada kohti, kus ollakse varem olnud (näiteks vana koolimaja). Konteksti, kus kodeerimine toimus, peetakse üheks kõige võimsamaks meeldetulemise allikaks. On leitud, et sündmuse füüsilise konteksti rekonstrueerimine aitab märksa paremini asju meelde tuletada. Näiteks ühes uuringus (Godden ja Baddeley, 1975) pidid katseisikud õppima ära 20 sõna kas maa peal või kuue meetri sügavusel vee all. Hiljem pidid nad meenutama õpitud sõnu samuti kas maa peal või vee all. Leiti, et need, kes õppisid sõnu vee all, meenutasid vees rohkem kui maa peal ning vastupidi. Lisaks välisele kontekstile on oluline ka see, milline oli sündmuse toimumise hetkel inimese sisemine kontekst, meeleolu. Näiteks inimene, kes tundis end mingis olukorras hästi, tuletab selle kohta meelde rohkem detaile, kui ta on heas tujus. Meenutamine õnnestub paremini, kui inimene on meenutamise ajal sarnases olukorras kui info kodeerimise ajal (aeg, koht, mõtted, fantaasiad, tunded).

Konteksti füüsiline taasesitamine (viia küsitletav tagasi sündmuskohale) ei pruugi olla iga kord võimalik ega ka soovitatav. Kui kuritegu pandi toime küsitlemisele ajaliselt väga lähedal, siis võib juurdlus alles käia ning sündmuskohale ei ole võimalik pooleli olevate menetlustoimingute tõttu minna. Samuti võib osa kuritegude puhul (seksuaalse väärkohtlemise juhtumid) sündmuskoha taaskülastamine tunnistajat traumeerida ning suurenenud ärevus võib hakata meenutamist häirima. Sündmuse füüsiline kontekst võib samuti olla juba muutunud, näiteks ilm, inimesed ja asjad võivad olla erinevad ning see ei pruugi küsitletavale rohkem üksikasju meelde tuletada. Samuti võib sündmuskohale minek olla kalliskas ja aega võtta, eriti kui küsitlemist soovitakse välistingimustes ka lindistada.

Uuringud on näidanud, et nii füüsilise kui ka sisemise konteksti mentaalne (st oma mõtetes) taasesitamine võib olla sama efektiivne kui tunnistaja sündmuskohale viimine. Küsitletav rekonstrueerib sel juhul sündmuse konteksti oma mõtetes. Igasugune keskkonna aspekt, milles sündmus sai kodeeritud, võib olla kontekstuaalne meeldetuletamise abivahend.

Kujutle end tagasi samasse paika, kus sa seda rünnakut nägid. Kujuta ette, et oled seal X kohas. Mõttele, kus sa olid. Kuidas sa sel hetkel end tundsid? Mida sa kuulsid? Mida sa tajusid? Mis lõhna sa tundsid? Kes seal olid? Räägi mulle nüüd kõigest, mida sa selle kohta mäletad.

Sellise juhise täitmine võib võtta aega. Iga lause vahele tuleb jätta paus, et laps saaks rahulikult mõelda. Küsimused ei tohi olla sisendavalt esitatud ning peaksid olema edasi antud aeglaselt kõneldes. Kui laps soovib, siis võib ta silmad sulgeda, et paremini meelde tuletada. Teine võimalus on näiteks vaadata tühja kohta seinal. Samuti on laste puhul selles faasis abiks joonistamine. Laps võib joonistada oma käega korteri plaani ja siis kirjeldada, kus keegi asetseb ja mis toimus. See aitab konteksti meelde tuletada ja ka küsitlemise faasis küsitlemisele keskenduda ning küsitluse struktuuri ohjes hoida.

Kohtunik teeb kohtulikul uurimisel alla neljateistaastasele tunnistajale ettepaneku öelda kohtule kõik, mida ta kriminaalasja kohta teab. Vaba meenutust hõlbustavaid küsimusi esitades saab kohtunik valida lähtuvalt lapse vanusest ja arengutasemest, kuidas seda lapsele öelda.

Räägi mulle kõigest, mis sul [käsitletava sündmuse] kohta meeles on.

Vaba meenutuse hõlbustamine

Kui laps on edukalt loonud sündmuse mentaalse konteksti, siis peaks küsitaja soodustama vaba meenutust selle kohta, mida laps mäletab, kasutades avatud küsimusi. Vaba meenutus on inimese oma sõnadega edasi antud kirjeldus just sellises ajalises ja ruumilises järjestuses, nagu talle parajasti pähe tuleb.

See faas aitab küsitajal luua plaani hilisemate küsimuste küsimiseks, kuna vaba meenutus aitab näha, mida ja kui palju laps sündmusest mäletab (näiteks mil moel laps hoiab infot toimunud sündmusest oma mälus). Selles faasis on lühimärkmete tegemine soovituslik, et kirja panna põhilised teemad, millel laps peatub. Kui küsitaja paneb selles faasis kirja liiga palju, võib see tunnistajat segada ja vaba meenutuse voogu vähendada. Kui küsitaja aeglustab last meenutuste edasiandmisel, üritades kogu kuuldot kirja panna, võib ka see meenutamist pidurdada ja oluline info võib minna kaduma.

Pea meeles, et mina polnud seal. Räägi mulle kõigest, mis juhtus, isegi väikestest asjadest.

Selles faasis ei tohi tunnistajat segada ega esitada suletud või spetsiifilisi küsimusi.

Küsitlaja efektiivne käitumine

Mitteverbaalne käitumine küsitlemise ajal on sama oluline kui suuliselt antavad juhised. Alljärgnevalt tuuakse välja mõni oluline juhtnõu, kuidas olla efektiivne küsitlaja.

Kehahoiak. Suhtlemine on kõige edukam siis, kui mõlemad kas seisavad või istuvad. Kui üks seisab ja teine istub, näitab see autoriteedi võimu ega mõju usalduslikule suhtlusele hästi. Nurk, mille all inimesed üksteise suhtes istuvad, on samuti oluline, kandes varjatud infot suhtumise ja staatuse kohta. On leitud, et koostöö sujub kõige paremini siis, kui toolid või muu istumiseks mõeldud mööbel on teineteise suhtes 90–130-kraadise nurga all, st üksteise poole ollakse pisut küljega. See annab küsitletavale võimaluse nii hoida silmsidet kui ka vaadata mujale. Vastakuti istumisel seda valikuvõimalust ei teki. Seega võib ka toolide asetusel ruumis olla küsitlemisele märkimisväärne mõju. Kui küsitlaja istub rahulikult ega vastanda end tunnistajale, ei kasuta järske liigutusi ning räägib rahulikult, siis soodustab küsitluse õhkkond meenutamist. Kehakeele peegeldamine aitab lapsega head suhet luua ja säilitada. Kui kaks inimest suhtlevad, siis peagi ühildavad nad ka oma käitumise, vaadates, mida teine teeb – **sünkroonsuse printsiip**. Küsitlaja saab seda ära kasutada, et mõjutada küsitletava käitumist, andes selleks eeskujuga. Kui küsitlaja käitub rahulikult, siis mõjutab see ka last sedasama tegema. Lapsele tuleb näidata, millist käitumist temalt oodatakse.

Küsitlaja peab julgustama last rääkima temale omasel viisil, kuna kiire kõneviis (mis võib tuleneda ärevusest) raskendab nii kuulamist ja märkmete tegemist kui ka meenutamist.

Aktiivne kuulamine (vt ka ptk 8 „Kuulamine“). Küsitlemise ajal peaks küsitlaja oma käitumisega julgustama last rääkima, näiteks andma lapse jutule tagasisidet, ent mitte esitama suunavaid küsimusi. Üks võimalus on kasutada **kajana kordamist**, mis tähendab seda, et küsitlaja kordab küsimuse vormis lapse sõnadega tema lauset või mõtet.

Laps: *Mees lõi teda mitu korda.*

Küsitlaja: *Mitu korda?*

Täpsustamine on sarnane tehnika – sõna või fraas, millest küsija täpselt aru ei saanud, võetakse lapse jutust välja ja küsitakse üle. Tuleb silmas pidada, et sõna-

del on inimestele erinev tähendus. Täpsustamine aitab valesi arusaamist vältida ning demonstreerib aktiivset kuulamist. Aktiivne kuulamine tähendab ka küsitleja jaoks keskendumisvõime säilitamist.

Kokkuvõtete tegemine on mitmel põhjusel oluline. See ei näita mitte ainult aktiivset kuulamist, vaid laseb küsitlejal saada selgust, kas ta saab ikka lapse jutust aru, ning aitab küsitlejal infot edasiseks kasutamiseks säilitada. Silmside innustab teist inimest rääkima ning aitab hoida head sidet. Naeratamine ja teise inimese poole nõjatumine on samuti käitumine, mis aitab head suhet luua ja küsitlemise vältel säilitada.

Pausid ja katkestamised. Küsitleja peab andma lapsele aega oma vastuse peale mõelda ja seetõttu lubama pause, et laps saaks küsimuste üle järele mõelda. Pausid lapse jutus on täiesti loomulikud. Kõigepealt võib laps oodata tagasisidet oma ütluste kohta. Ta võib kaalutleda, kas on juba öelnud küllalt või peab veel meenutama. Paus võib tulla ka juhul, kui laps üritab juhtunud enda mõtetes järjekorda panna või informatsiooni meenutada. Iga katkestamine selliste pauside ajal võib vähendada järgneva info hulka ja täpsust.

Küsitleja peaks olema nende pauside ajal vaik või mitteverbaalselt näitama, et ta on lapse jutust huvitatud ning ootab, et ta jätkaks. Selline mitteverbaalne käitumuslik tagasiside ei tohi olla kvalitatiivne, sest see võib anda lapsele teadmise, et seda tüüpi infot vajataksegi. Küsitleja võib kiita last üldisel viisil ja küsitlemise osade vahepeal. Samuti ei tohiks küsitleja välja näidata suurt üllatust või hämmeldust lapse jutu suhtes, kuna laps võib seda tõlgendada viitena sellele, et parasjagu meelde tuletatav info võib olla vale. Kui last meenutamisel korduvalt segatakse, siis õpib ta selgeks, et iga vastuse jaoks on piiratud aeg, ja vastab seetõttu lühidalt. Küsitleja peaks väljendama sõbralikkust, toetust ja kannatlikkust lapse suhtes olemata sellest, kui hästi või halvasti tal meenutamine läheb.

Kokkuvõtlikult

- Vii laps mõtteis tagasi sündmuse asetleidmise hetke.
- Julgusta last rääkima kõigest, mis talle sündmuse kohta meenub.

Lapsega rääkides

- Räägi aeglaselt, kasuta lühikesi lauseid ning jäta lausete vahele pause.
- Tee kokkuvõtteid lapse vastustest.
- Kasuta kajana kordamist.
- Kasuta täpsustamist.
- Kasuta silmsidet.
- Ära sega lapse jutule vahele.
- Kui laps väsis, võimalda pause.
- Näita huvi toimuva vastu; ära anna kvalitatiivset tagasisidet (õige, hästi).

6.1.3. Vaba meenutuse täpsustamine

Küsitleja kasutab eelmises faasis kogutud infot. Küsitlemist alustatakse avatud küsimusega, mille täpsustamiseks esitatakse suletud küsimusi. Seejärel laiendatakse vestlust taas avatud küsimusega.

Enne küsimuste esitamist

Enne küsitlema asumist on otstarbekas lapsele üle korrata, mida temalt selles küsitlemise faasis oodatakse. Lapsele tuleb selgitada, et talle esitatakse küsimusi vaba meenutuse faasis räägitu kohta. Samuti on kasulik üle korrata põhimõtte „Räägi kõigest“ ning see, et laps vastaks ma ei tea või ma ei mäleta, kui ta mingit fakti tõesti ei tea. Tuleb meeles pidada, et käsitletavas küsitlemise osas peaksid küsimused olema seotud ainult sellega, mida laps on varem rääkinud.

Nüüd ma küsin sinu käest mõningaid asju selle kohta, mida sa oled mulle juba rääkinud. Kui sa mõnda asja ei tea, siis ütlegi „ma ei tea“. Räägi mulle jätkuvalt kõigest, mida mäletad.

Avatud küsimused (vt ka ptk 5 „Küsitlemistehnikad“) soodustavad küsitleva vastuseid ja on parimad küsimused tõendite ja kvaliteetse info kogumiseks. Küsitlemisel võiks kasutada peamiselt selliseid küsimusi. Avatud küsimused võimaldavad lapsel anda avatud ja piiramata vastuseid ning vähendavad riski, et küsitleja avaldab oma vaateid toimunu kohta. Avatud küsimustega saab kvaliteedilt samasuguseid vastuseid nagu vaba meenutusega, mis on kõige täpsem meenutamise vorm.

Täna hommikul nägid sa pealt ühte sündmust. Räägi mulle, mida sa selle kohta mäletad.

Samuti saab avatud küsimusi kasutada vaba meenutuse täpsustamiseks.

Sa ütlesid, et kurjategija oli mees. Milline ta välja nägi?

Küsitleja käitumine on väga oluline ja avaldab kohest efekti ka küsitlemisele, st järgmisele vastusele. Laps õpib, mida temalt selles olukorras oodatakse, ja muudab siis sellele vastavalt oma käitumist. Kui küsitlemist alustatakse suletud küsimustega, mis ei luba lapsel anda pikemaid vastuseid, siis ootab laps seda tüüpi küsimusi kogu küsitlemise vältel. Selle tõttu annab ta lühikesi vastuseid, isegi kui küsitleja esitab hiljem avatud küsimusi ja toonitab, et rääkida võib pikemalt. See on oluline põhjus, miks avatud küsimused peaksid eelnema suletud küsimustele.

Küsimuste sõnastamine

Küsitaja peab täpselt jälgima, millisest keelekasutusest tunnistaja aru saab, ja vältima eeskätt keerukaid konstruktsioone (*Mida see relvaga mees tegi sel ajal, kui tema partner röövis raha?*).

Küsimused peaksid olema lühikesed ja võimalikult lihtsalt sõnastatud. Kui küsitaja soovib tunnistaja vaba meenutusena antud infot täpsustada, siis tuleb küsimust formuleerides kasutada täpselt samu sõnu, nagu kasutas ka tunnistaja.

Sa ütlesid, et see mees nägi kummaline välja. Milline ta välja nägi?

Negatiivset sõnastust tuleks vältida, kuna see suunab ka negatiivselt vastama.

Sa ei näinud tema juuksevärvi. Või nägid?

Samuti tuleks vältida erialaterminite ja slängisõnade kasutamist, kuna see võib vähendada lapse enesekindlust ning ta võib vastata keerulisele küsimusele jaatavalt, kuna ei taha näida rumal.

Kui on vaja küsimust korrata, siis ei tohiks seda teha sõna-sõnalt, sest see võib tekitada lapses tunde, et esimene vastus polnud õige, mistõttu võib ta oma vastust muuta. Kui küsimusele ei vastata või vastus on ebaselge, siis tuleks küsimus ümber sõnastada, mitte sama küsimust samas sõnastuses uuesti küsida. Kui laps pole suutnud mitmele järjestikusele küsimusele vastata, peaks küsitaja juhtima jutu korraks lihtsamale teemale, et lapse enesekindlust taastada.

Kui laps annab vastuolulisi vastuseid, siis tuleb tõe väljaselgitamisel olla sõbralik, mitte ähvardav. Vastuolud tuleb lahendada küsitlemise lõppjärgus ning kindlasti enne lõpetamist, kuna vastuolulised vastused võivad viidata sellele, et küsitaja on saanud tunnistajast valesti aru, mitte tingimata sellele, et intervjuueeritav valetab.

Tunnistajaga arvestav küsitamine

Küsitlemisfaasis peaks küsitaja jagama lapse jutu alateemadeks või episoodideks ja iga episoodi lähemalt uurima.

Sa mainisid üht meest. Püüa luua mõttes temast selge pilt. Millal sa nägid teda kõige paremini? Mõttele sellele, milline ta välja nägi. Mis tal seljas oli? Mida sa haistsid? Mida kuulsid? Räägi mulle nüüd kõigest, mis sa temast mäletad.

See tehnika on sarnane konteksti mentaalse taasesitamisega. Seda kasutatakse selleks, et tunnistaja looks oma kujutluses pildi mingist sündmuse detailist (konteksti taasesitamine väiksemates mõõtmetes). Sellise spetsiifilise pildi loomine

hakkab peale psühholoogilisest ja keskkonnakontekstist, mis on väga eriomane ja osutab sageli mingile osale sündmusest, näiteks hetkele, kui kurjategija sisenes panka. Kui esimene aspekt, mida tunnistaja oma vabas meenutuses mainis, oli kurjategija isik, siis nüüd tuleks küsida järgmist:

Sa mainisid üht meest. Püüa luua oma mõttes temast selge pilt. Räägi mulle nüüd kõigest, mis sa temast mäletad.

Iga episoodi tuleks süsteemselt uurida, kuni laps ei lisa enam uut informatsiooni. Küsitleja võib teha lühikokkuvõtte sellest, mida on öeldud iga episoodi või alateema kohta. Vältida tuleks hüppamist ühelt teemalt teisele ja jälle algusesse tagasi, kuna see väsitab last ning lühendab tema vastuseid. Hea küsitleja väldib suure hulga varem valmismõeldud ja sõnastatud küsimuste küsimist. Küsimuste suund peaks lähtuma sellest, mida laps räägib. Eelkirjeldatu all mõeldaksegi tunnistajaga arvestavat küsitlemist.

Iga tunnistaja säilitab mälus leiduvat informatsiooni talle omasel viisil. Meenutamise hõlbustamiseks peaksid ka küsimused põhinema sellel järjekorral, mida tunnistaja on seni oma meenutustes kasutanud, mitte küsitlejal ega tema protokollil. Küsitleja ülesanne on saada tunnistajalt toimunu kohta vaba meenutuse abil informatsiooni ja planeerida ka küsimused sellele vastavalt. Tavaliselt tekitab küsimus tunnistajale olulise mentaalse kujundi, mida kasutades ta püüab küsitavat informatsiooni meenutada. Kui tunnistajalt näiteks küsida, kuidas ta kirjeldaks kurjategijat, siis see toob kõigepealt tunnistaja silme ette kurjategija pildi.

Kui järgmine küsimus on selle sama pildi kohta (*Mis tal seljas oli?*), siis ta jätkab sama pildi kasutamist. Kui järgmine küsimus on aga auto kohta, mida kurjategija kasutas (*Millega kurjategija lahkus?*), siis jäetakse esimene kujutuspilt kõrvale ja aktiveeritakse uus pilt. Iga uue pildi aktiveerimine segab mälust otsingut ja nõuab palju energiat. Kui küsimustega hüpatakse ühelt teemalt teisele, siis väheneb meenutatava info täpsus ja hulk drastiliselt. Seega on oluline üks teema ammendada enne teise kujutuspildi aktiveerimist. Küsimused peavad käima selle kohta, mida tunnistaja parajasti räägib.

Kokkuvõtlikult

- Täpsusta lapse öeldut rääkimise järjekorras.
- Alusta avatud küsimustest ning liigu vajaduse korral edasi täpsustavate küsimuste juurde.
- Eralda võimalikud episoodid ja täpsusta juhtunud ühe episoodi kaupa.

6.1.4. Teistkordne meenutamine

Selles faasis jälgitakse, kuidas allkirjeldatud võtted mõjutavad uue info kogumist. Lapsel palutakse rääkida oma jutt tagurpidi, st alustada viimasest hetkest, mida ta mäletab, ning liikuda sealt eelnenud sündmusi järjest meenutades tagasi alguseni.

Räägi mulle kõige viimasest hetkest, mida sa sellest loost mäletad. Seejärel hakka jutuga vanemast uuema poole liikudes järjest rääkima kõigest kuni hetkeni, mil sündmused arenema hakkasid. Mina aitan sind küsimustega.

Selline tehnika paneb lapse meenutamismõime proovile ja info, mis enne jäi kahe silma vahele või ununes, peaks nüüd meelde tulema. Vanemate laste puhul võib paluda rääkida lugu ka keskpäigast alustades ning liikudes kas alguse või lõpu poole.

Räägime veel sellest hetkest, kui Kuidas see täpselt oli? Mis seejärel juhtus?

Mida rohkem tunnistaja üritab mingit episoodi juhtunust meelde tuletada, seda rohkem infot talle ka meenub. Seepärast tuleks last julgustada oma mälu pingutama, sest tihti loobutakse pärast esimest katset edasi meenutamast.

Üht ja sama strateegiat kasutades ei pruugi tunnistajal uut infot meelde tulla. Seega peaks kasutama erinevaid meenutamist hõlbustavaid strateegiaid, nagu pööratud järjestuses meenutamine või perspektiivi muutmine. Tuleb rõhutada, et strateegiate eesmärk on koguda võimalikult palju informatsiooni, mitte kontrollida, kas tunnistaja valetab või mitte. Neid strateegiaid ei sobi kasutada alla üheksa-aastaste laste puhul ning nende mõistmise ja kasutamiseks võib olla raskusi ka teismelistel.

Meenutamist võib hõlbustada ka **eri meelte kasutamine**. Tavaliselt keskendutakse sellele, mida inimene nägi, aga see, mida kuuldi, puudutati ja haisteti, jäetakse tihtilugu kõrvale. Seega võib oluline info ütlustest puududa. Meeltele keskendudes võib kasutada ka joonistusi või plaane, mis ei aita mitte ainult konteksti meenutada, vaid nii küsitlejal kui ka küsitletaval orienteeruda (inimeste ja objektide vahel).

Meenutamine erinevas ajalises järjestuses

Kui laps on toimunust juba rääkinud (vabas meenutuses) endale sobivas järjekorras, siis võiks küsitleja julgustada teda meenutama sama sündmust teistsuguses järjekorras, näiteks lõpust alguseni või liikudes pidevalt ajas edasi-tagasi kõige paremini meeles oleva üksikasja ümber.

Nüüd proovime üht võtet, mis mõnikord aitab rohkem meenutada. Palun sul nüüd rääkida kõigest, mis toimus, aga tagant ettepoole. See pole üldse nii raske, nagu

võib tunduda. Mis on viimane asi, mida sa mäletad? (Küsitletava vastus.) Mis juhtus enne seda? (Küsitletava vastus.) Mis juhtus enne seda? (Küsitaja jätkab sel viisil küsimuste esitamist, kuni jõutakse algusesse tagasi.)

Mälu on konstruktiivne ja kui palutakse midagi meelde tuletada, siis mõjutab meenutamist hulk tegureid, näiteks varasemad teadmised, ootused ja skeemid (näiteks see, mis tavaliselt juhtub röövimiste käigus või reedeõhtuti tantsutrennis olles). Kui sündmust meenutatakse, siis räägitakse sellest ajalises järgnevuses. Sel moel meenutades kasutatakse palju skeeme (teadmisi selle kohta, mis tavaliselt sellises olukorras juhtub). Seetõttu järgib meenus väga täpselt skeemi, vorme ja juhiseid, aga ei meenutata sellist infot, mis on skeemiga vastuolus (mis oli erinevat võrreldes tavapärasega). Meenutamise järjekorra muutmine aitab seda seost lõhkuda ja keskenduda meenutades rohkem toimunule, ilma et olemasolevad skeemid seda segaksid. Seetõttu võib kirjeldatud tehnika abil selguda uut infot, kuna juhise muutmise võib panna tunnistajat sündmust teise nurga alt meenutama.

Perspektiivi muutmise tehnika

Tunnistajad räägivad toimunust tavaliselt enda perspektiivist lähtudes. Perspektiivi muutmise tehnika puhul palutakse tunnistajal meenutada toimunut teise kohalviibinud isiku silme läbi. Seda tehnikat kasutades peab olema ettevaatlik, sest tunnistajad võivad juhiseist valesti aru saada ning leida, et teise inimese vaatenurgast lähtudes võib ka fantaseerida (Fisher ja Geiselman, 1992). Samuti ei tohiks seda kasutada füüsilise ja seksuaalse rünnaku ohvrite puhul, st olukorras, kus tekib oht kannatanut traumeerida.

Nüüd proovime veel ühte tehnikat, mis võib aidata rohkem meenutada. Seda tehnikat kasutades räägi ainult sellest, mida sa mäletad, ära tee oletusi. Räägi mulle sellest sündmusest veel, aga seekord silme läbi (kes kohal viibis / nägi juhtunut pealt).

Seega peaks tunnistajale sõnaselgelt ütleva, et oletada ei ole selles faasis lubatud. Samuti peab selgitama, et tunnistaja võib meenutada ainult neid üksikasju, mida ta ise on selles olukorras viibides tajunud.

Mälu ergutid

On olemas veel üks vahend, kuidas meenutamist hõlbustada – mälu ergutid. Neid kasutatakse, et aidata meelde tuletada detaile, mis on seotud inimeste (nimed, näod, hääled, riided, välimus) ja asjadega (sõidukid, relvad, numbrite järjestus).

Nimed

Nimed võivad halvasti meenuda. Et aidata neid paremini meenutada, võib küsitleja paluda tunnistajal mõelda allpool loetletud aspektidele.

- Nime sagedus – kas inimese nimi oli tavaline või kuidagi eriline. Kui nimi oli eriline, siis kas on meeles, mis selles nimes erilisena tundus.
- Nime pikkus – kas nimi oli pikk või lühike, mõnele inimesele jääb näiteks hästi meelde silpide arv ja ka see, kas tegemist oli liitnimega.
- Nime algustäht – selle tehnika puhul soovitatakse hakata tunnistajale tähestikku ette lugema, kuna see võib aidata luua seoseid meenutatava nime algustähga ning nimi võib meelde tulla. Äratundmine (keegi ütleb ette tähestikku ja see tekitab seoseid) on tunnistajale kergem kui aktiivne meenutamine (püüdis meelde tuletada, mis tähga algas isiku nimi). Esitähetehnika on osutunud kahel kolmandikul juhtudest efektiivseks ning see aitab ka näiteks autode numbrimärke meelde tuletada.

Inimeste kirjeldamine

Laps ei pruugi mõista, et küsitleja vajab väga täpset isikukirjeldust, ja võib selle asemel keskenduda toimunu kirjeldamisele. Sellest tulenevalt võivad isikukirjeldused olla lühikesed ja ebatäielikud. Lapsel võib olla inimeste kirjeldamisega raskusi. Kui kirjeldatavast isikust on olemas kujutusplilt, tuleb see visuaalne info tõlkida verbaalseks. See on raske ja nõuab nii keskendumist kui ka küsitleja abi. Probleem peitub selles, et inimeste, eriti nende näo kirjeldamiseks vajalik sõnavara on lapsel piiratud. Sellistel juhtudel võib kasutada allpool loetletud võtteid.

Füüsiline välimus

Isiku välimusest rääkides võib küsida, kas ta meenutas lapsele kedagi. Kui meenutas, siis tuleb kindlasti täpsustada, miks laps nii arvas, sest sellest saab väärtuslikke seoseid. Üleküsimine on oluline, sest laps võib seoseid moodustada täiskasvanust erinevalt ja lapse mõttekäik ei pruugi täiskasvanule esialgu loogiline tunduda.

Riietus

Riietuse puhul võib küsida, kas see meenutas lapsele kellegi riietust ja mille poolt. Samuti võib küsida, milline oli nähtud isiku riietuse üldmulje (puhtad või räpased riided, firmamärgid jne).

Kõne ja vestlus

Ka siin võib küsida, kas isiku hääl meenutas lapsele kellegi häält ja mille poolt. Näiteks tõi üks uurija välja, et lapsele ei jäänud inimene väga hästi meelde, aga ta sarnanes näitlejaga, kes mängib ühes Eesti teleseriaalis. Selle näitlejakuju abil suutis laps paremini meelde tuletada, milline see isik välja nägi ja mille poolt ta erines näitlejast.

Küsitlemine info kohta, mida laps pole veel maininud

Kui lapsele avaldatakse infot, mille kohta ta ei ole ise ütlnud, tuleb meeles pidada, et uut infot võib anda alles küsitlemise lõpus, et mitte tema tunnistust mõjutada.

Uue info andmisel tuleb meeles pidada allpool loetletud aspekte. Esiteks võivad kõik tunnistajad alluda suunamisele. Teiseks võib suunavate küsimustega saadud infol olla kohtumenetluses väike tõenduslik väärtus. Kolmandaks tuleb suunavate küsimustega saadud teavet kohe avatud küsimustega kontrollida.

Kokkuvõtlikult

- Alusta avatud küsimustest ning kui vaja, liigu edasi täpsustavate küsimuste juurde.
- Vajaduse korral
 - o kasuta meenutamist erinevas järjekorras;
 - o kasuta vaatenurga muutmise võtet;
 - o kasuta nime, numbrit vms meenutamiseks mälu erguteid;
 - o küsi lapse käest küsimusi nende teemade kohta, mida ta pole varem vaba meenutuse ja täpsustamise käigus maininud.

6.1.5. Lõpetamine

Küsitluse lõpus peaks küsitleja lapse öeldu kokku võtma, kasutades lapse enda sõnu. See on mitmeti kasulik. Esiteks aitab see küsitlejal kontrollida, kas ta sai lapse jutust õigesti aru. Teiseks võib see küsitletavale veel midagi meelde tuua. Seejuures on oluline küsitletavale enne kokkuvõtte tegemise algust öelda, et kui talle veel midagi meenub, siis ta võib kokkuvõtte tegemisele vahele segada. Kolmandaks, kui küsitlemisega on seotud ka teine küsitleja, siis peaks juhtküsitleja kontrollima, et midagi poleks kahe silma vahele jäetud. Küsitlemise lõpuks peaks lapsele jääma positiivne tunne, eriti siis, kui on meenutatud emotsionaalselt raskeid olukordi. Siin faasis peaks küsitleja pöörduma neutraalsemate teemade juurde sarnaselt usalduse tekitamise faasiga.

Küsitleja peaks last tänama pingutuse ja koostöö eest. Samuti peaks ta küsima, kas lapsel on mingeid küsimusi või kommentaare küsitlemise kohta, andma kontaktisiku nime ja telefoninumbri. On loomulik, et tunnistajad mõtleavad küsitlemise käigu üle hiljem järele ning seejuures võib meenuda infot, mida saab kontaktisikule helistades edasi anda. On oluline, et lapsele jääks küsitlemisest positiivne kogemus, kuna võib-olla tuleb teda veel küsitleda. Lisaks aitab see vähendada küsitlemisega seotud eelarvamusi, kuna kindlasti räägivad paljud lapsed küsitlemisest hiljem oma perele ja sõpradele.

Kokkuvõtlikult

- Tee juhtunust kokkuvõtte, kasutades lapse enda sõnu. Kontrolli, kas oled lapse jutust õigesti aru saanud. Kokkuvõtte võib lapsel aidata veel mõnda detaili meelde tuletada.
- Tunnusta last tema üldise pingutuse eest küsitlemisel.
- Küsi, kas lapsel on ülekuulamise kohta küsimusi.
- Anna lapsele teada, kuidas vajaduse korral saab sinuga veel kontakti võtta; eriti juhul, kui midagi peaks veel meenuma.
- Enne ülekuulamise lõpetamist vii jutt neutraalsele teemale.

7. NICHD KÜSITLEMISMEETOD LASTE ÜLEKUULAMISE TEHNIKANA

Ameerika Ühendriikide riiklik lapse tervise ja inimarengu instituut (National Institute of Child Health and Human Development, NICHD) on välja töötanud seksuaalselt väärkoheldud laste küsitlemise meetodi (ingl *NICHD protocol*; Orbach jt, 2000). See hõlmab juurdluse jaoks olulise küsitluse kõiki faase ja annab teadusuuringute tulemused edasi praktiliste juhtnööridena, aidates küsitlemisel saada seksuaalselt väärkoheldud lastelt võimalikult täielikku ja täpset infot juhtunu kohta. Võrreldes kognitiivse intervjuuga on NICHD küsitlemismeetod lapsepärasem ning rõhutab rohkem vajadust laps küsitlemiseks ette valmistada.

NICHD küsitlemismeetodi puhul järgitakse järgmisi põhimõtteid (Lamb jt, 2008): toetava õhkkonna loomisega julgustatakse vaba meenutust, intervjuueerija kohandab intervjuu lapse arenguliste eripäraga (vähendatakse keelelist keerukust ja välditakse lapse katkestamist) ning laps kui informatsiooni esitaja valmistatakse küsitlemiseks ette (reeglid küsitlemise ajal käitumiseks, last juhitakse meenutama, kasutades eri liiki küsimusi). Küsitlejatele õpetatakse, kuidas võimalikult palju kasutada vaba meenutust hõlbustavaid ning avatud ja täpsustavaid küsimusi. Suletud küsimusi soovitatakse kasutada alles siis, kui eelnevad küsimused pole olnud efektiivsed (ning pigem intervjuu lõpus) ja/või kui muidu lapsest aru ei saada (näiteks väga väikeste või erivajadusega laste puhul). Ka suunavaid küsimusi ei soovitata intervjuul kasutada. Meenutamist hõlbustavate küsimustega (osutamine inimestele, kohtadele või sündmustele, mida laps on varem maininud, näiteks *Sa mainisid autot. Räägi mulle sellest lähemalt*) ja täpsustavate küsimustega (näiteks *Sa mainisid autot. Mis värvi see auto oli?*) innustavad uurijad lapsi veel rohkem meenutama.

NICHD küsitlemismeetod koosneb sissejuhatavast faasist, kus küsitleja tutvustab lapsele ennast ja küsitlemise reegleid. Samuti veendub küsitleja selles, kas laps saab aru tõe ja vale erinevusest. Järgmisena räägitakse neutraalsel teemal, et tekitada lapses usaldus. Pärast seda uuritakse lähemalt üht lapsega juhtunud neutraalset sündmust (näiteks sünnipäeva) samal viisil, kuidas hiljem on plaanis last küsitlema hakata (episoodilise mälu treening). Seejärel suunatakse laps küsitlemise tuuma juurde ning kui ta saab aru, millise sündmuse kohta küsitleja infot soovib, hakatakse uurima küsitlemise põhjuseks olevat sündmust alguses vaba

meenutust hõlbustavate ja avatud küsimuste ning hiljem täpsustavate küsimustega. Küsitlemismeetodis pööratakse erilist tähelepanu infole, mille kohta laps ise ütlusi ei anna (kuid mis on küsitlejale teada) ning mis lapsele kohe meelde ei tule. Küsitlemismeetod käsitleb ka infot, mida laps on endaga juhtunud teistele rääkinud, kuna sündmuse kõige esimesed meenutused võivad sisaldada detaile, mille laps on küsitlemise ajaks unustanud. Viimase faasina viiakse jutt jälle neutraalsele teemale ning intervjuu lõpetatakse.

NICHD küsitlemismeetodi efektiivsust laste küsitlemisel on mitu korda teaduslikult tõestatud (Brown ja Lamb, 2015; vt ka La Rooy jt, 2015; La Rooy jt, 2016). Näiteks nelja- kuni kolmeteistaastaste seksuaalselt väärkoheldud laste küsitlemisel suurenes avatud küsimuste hulk 50%ni tavapärase 10–20% asemel (Orbach jt, 2000). Võrreldes mittestruktureeritud intervjuus antud vastustega laekus avatud küsimuste peale rohkem ning suunavate ja suletud küsimuste peale vähem infot (Sternberg jt, 2001). NICHD küsitlemismeetodit kasutades küsisid uurijad ligi kolm korda rohkem avatud küsimusi ning 50% võrra vähem valikvastustega ja suunavaid küsimusi (Lamb jt, 2007).

Earhart jt (2014) on uurinud, kuivõrd hästi järgisid reaalselt ülekuulatud nelja- kuni kolmeteistaastased lapsed juhist „Ära olet, vaid ütle „ma ei tea““. Leiti, et see, kui lapsi julgustati ütleva *ma ei tea*, ei mõjutanud neid ülekuulamise ajal niimoodi ütleva võrreldes nende lastega, kellele sellist juhist ei antud. 30% juhtudel ignoreerisid menetlejad lapse *ei tea*-vastust ning küsitlesid teema kohta edasi, kasutades riskantsemaid küsimusi, millele lapsed omakorda vastasid 81% juhtudel, kuigi varem olid selle kohta öelnud *ei tea*. Oletusele, et suurem *ei tea*-vastuste hulk on seotud tõrksusega juhtunu meenutamise vastu, ei leitud aga tõestust.

Pipe jt (2013) on uurinud süüdistuse esitamist ja süüdimõistvaid otsuseid kolme- kuni neljateistaastaste laste vastu toime pandud kuritegude puhul nii juhtudel, kui ülekuulamisel kasutati NICHD küsitlemismeetodit, kui ka juhtudel, kui ei kasutatud. Leiti, et küsitlemismeetodi kasutamise korral esines rohkem süüdimõistvaid otsuseid (53% vs. 42%). Kõige nooremate lastega (vanus 2,8–4 aastat) toime pandud kuritegudes esitati süüdistatavale süüdistus 31%-l juhtumitest; viie- kuni kuueaastaste laste puhul 48%-l juhtumitest (1,96 korda rohkem võrreldes kõige noorema vanuserühmaga), seitsme- kuni üheksa-aastaste puhul 55%-l juhtumitest (2,7 korda rohkem võrreldes kõige noorema vanuserühmaga) ja kümne- kuni kolmeteistaastaste puhul 51%-l juhtumitest (2,4 korda rohkem võrreldes kõige noorema vanuserühmaga).

NICHD küsitlemismeetod rõhutab ka ülekuulamise videosalvestamise olulisust. Ülekuulamise videosalvestamine aitab paremini kaitsta lapse huve, näiteks vähendab vajadust teda mitu korda küsitleda, mis ühelt poolt traumeerib last (ta peab kor-

duvalt meenutama negatiivseid sündmusi) ja teisalt vähendab lapse antud ütluste täpsust (Marin jt, 1979). Samuti aitab see vähendada menetleja töömälu koormust ülekuulamise ajal – kui ülekuulamist video- või audiosalvestatakse, ei pea menetleja küsitlemise ajal lapse juttu üles kirjutama ja saab keskenduda ülekuulamisele. Kui hiljem tekib lapse ütlustes vastuolusid, siis saab salvestuselt üle vaadata või kuulata, mida menetleja küsis ja ülekuulata vastas.

7.1. NICHD küsitlemismeetodi faasid

Selles alapeatükis tutvustatakse NICHD küsitlemismeetodi faase Lambi jt (2008) küsitlemisjuhendi põhjal. Lähtuvalt lapse vanusest ja arengutasemest võib küsitlaja öeldavat lapsele kergemini arusaadavaks ja/või eakohasemaks muuta.

7.1.1. Sissejuhatus

Sissejuhatavas osas tuleb ennast ja küsitlemise käiku tutvustada.

Tere, minu nimi on ... ja ma olen [amet, näiteks politseinik]. Täna on [kuupäev] ja kell on Küsitlen [lapse nimi] [asukoht]. Üks osa minu tööst on lastega rääkida asjadest, mis nendega on juhtunud. Ma olen kohanud palju lapsi, kes on mulle rääkinud, mis nendega on juhtunud.

Kui küsitlemine videosalvestatakse, siis tuleb ka seda lapsele öelda ning selleks lapse luba küsida.

Nagu sa näed, on meil siin videokaamera. See lindistab meie vestlust, nii et ma saan vajaduse korral meelde tuletada seda, mida sa siin täna räägid. Lindistamine aitab mul sind kuulata, ilma et peaksin kõike üles kirjutama. Kas sulle sobib see, et ma meie vestlust lindistan?

Tähtis on, et laps mõistaks tõe ja vale rääkimise erinevust. Seda tuleks ka lähemalt kontrollida, näiteks noorema lapse puhul värve kasutades.

Enne kui alustame, soovin ma kindlaks teha, kas sa mõistad, mis on tõde ja mis vale. Kui ma ütlen, et mu saapad on punased, kas see on tõde või vale?

Kui laps jääb tõe ja vale eristamisel hätta, siis tuleb uurijal seda uue küsimusega kontrollida. Näiteks kui laps vastab saabaste värvi kohta esitatud küsimusele valesti, võib jätkata järgmiselt:

See ei ole tõde, kuna mu saapad on ... värvi. Aga kui ma ütlen, et istun toolil, kas see on tõde või vale?

Kui laps vastab õigesti, siis saab jätkata järgmises näites esitatud viisil.

See on tõde, sest ma tõesti istun toolil. Ma näen, et sa saad aru, mida tõe rääkimine tähendab. On väga tähtis, et sa räägiksid täna mulle ainult tõtt. Räägi mulle ainult nendest asjadest, mis sinuga on tõesti juhtunud.

Edasi tuleb lapsele korrata mõningaid küsitlemise reegleid, jättes seejuures iga lause vahele väikese pausi, et laps jõuaks jälgida ning küsitleja saaks lapse mitte-verbaalse reaktsiooni põhjal järeldada, kas laps sai öeldust aru või mitte. Kui laps hakkab juhtunust juba rääkima, siis ei tasu teda katkestada, vaid kuulata lapse vaba meenus ära ning tutvustada reegleid enne küsitlemise juurde asumist.

Kui ma küsin küsimuse, millest sa ei saa aru, siis ütlegi mulle: „Ma ei saanud aru.“ Kui ma ei saa sinust aru, siis ma palun sul seletada, mida sa mõtlesid. Kui ma küsin küsimuse ja sa ei tea vastust, siis lihtsalt ütlegi: „Ma ei tea.“

Reegli mõistmist võib kontrollida ka näite abil.

Kui ma küsiksin sinu käest, mis mu koera nimi on, mis sa vastaksid?

Kui laps hakkab sellele küsimusele vastuseks oletama, siis tuleb talle selgitada, et vastates ei tohi oletada.

Ei, sa ei tea seda. Kui sa ei tea vastust, siis ära olet, ütle parem, et sa ei tea.

Oluline on ka teada anda, et laps võib küsitlejat parandada.

Kui ma ütlen asju, millest ma olen valesti aru saanud, siis paranda mind. Kui ma näiteks ütlen, et sa oled kaheaastane, mis sa siis ütleksid?

Kui laps ei paranda küsitlejat, siis tuleb talle parandamise võimalust edasi selgitada.

Mis sa ütleksid, kui ma teeksin vea ja ajaksin sinu vanuse segi?

Kui laps vastab õigesti, siis saab talle kinnitada, et ta on oma õigusest aru saanud.

See on õige. Nüüd sa tead, et sa võid mind parandada, kui ma teen vea või ütlen midagi, mis pole õige.

Lähtuvalt Eesti kriminaalmenetluse seadustikust tuleks last ka informeerida, et oma lähedaste vastu ütlusi andma ei pea.

7.1.2. Usalduse tekitamine

Selles faasis on oluline tekitada lapses usaldus menetleja vastu.

Ma soovin sind paremini tundma õppida. Räägi mulle asjadest, mida sulle meeldib teha.

Kui laps nimetab mõne tegevuse, siis tuleb paluda tal sellest täpsemalt rääkida.

Räägi mulle lähemalt oma jalgpallitrennidest.

Kui laps ei vasta või vastab väga lühidalt, siis tuleb oma soov veel kord esitada.

Mida te veel trennides teete?

7.1.3. Episoodilise mälu treening: eriline sündmus

Et harjutada last põhjalikult vastama, võib vestelda mõnest sündmusest, mida laps on viimati kogunud, uurides seda peaaegu sama põhjalikult nagu hiljem seksuaalse väärkohtlemise juhtumit. Selle sündmuse – esimene koolipäev, sünnipäev, tähtpäev vms – võiks välja valida juba enne intervjuu toimumist. Kui aga väärkohtlemine toimus mõnel erilisel päeval, siis tuleb valida põhjalikumaks käsitlemiseks mõni muu sündmus.

Ma soovin nüüd rohkem teada saada sinust ja asjadest, mida sa teed. Mõni päev/ nädal tagasi oli su sünnipäev. Räägi mulle kõigest, mis su sünnipäeval juhtus.

Sündmuse kohta info saamiseks võib kasutada näiteks allpool loetletud küsimusi.

Mõttele tagasi sellele sündmusele ja räägi mulle kõigest, mis juhtus, alates sellest, kui sa üles tõusid, kuni [sündmuse lõpuni].

Mis siis edasi sai?

Räägi mulle kõigest, mis juhtus pärast [sündmust, millest laps räägib] kuni selle ajani, kui sa magama läksid.

Räägi mulle rohkem [tegevusest, mida laps on maininud].

Sa ütlesid, et [tegevus, mida laps on maininud]. Räägi mulle veel sellest.

Kui laps annab sündmusest napi kirjelduse, siis tuleb talle selgitada, et ta peaks vastama nii põhjalikult, kui suudab, ning paluda võimalikult täpselt kirjeldada küsitlemisele eelnenud päeva.

On väga oluline, et sa räägiksid mulle kõigest, mida sa mäletad sinuga juhtunud sündmuste kohta. Sa võid rääkida mulle nii headest kui ka halbade asjadest. Räägi mulle kõigest, mis juhtus eile alates sellest ajast, kui sa üles tõusid, kuni magamaminekuni.

Kui lapse antud kirjeldus ei ole detailne, siis tuleb esitada sama küsimus kas eilse päeva või intervjuu toimumise päeva kohta ning paluda lapsel kirjeldada kõike seda, mis on toimunud kas eelmisel või samal päeval enne küsitlusele jõudmist.

7.1.4. Küsitlemine: üleminek intervjuu tuuma juurde

Selles faasis hakatakse last suunama intervjuu tuuma juurde.

Nüüd, kus ma tunnen sind natuke paremini, tahan ma sinuga rääkida põhjusest, miks sa täna siin oled.

Kui laps hakkab kohe sündmusest rääkima, tuleb ta ära kuulata, ja siis minna edasi sündmuste uurimise juurde. Kui laps ei saa aru, millisest sündmusest intervjuerija soovib rääkida, tuleb talle selgitada, mille kohta ütlusi oodatakse. Selleks võib kasutada allpool loetletud võimalusi.

Ma saan aru, et sinuga juhtus midagi. Räägi mulle kõigest, mida sa mäletad, algusest lõpuni.

Nagu ma sulle ütlesin, on mu töö rääkida lastega asjadest, mis on nendega juhtunud. On väga oluline, et sa räägiksid mulle, miks sa oled täna siin. Räägi mulle, miks sa arvad, et [isik, kes lapse politseisse tõi] sind täna siia tõi.

Ma kuulsin, et sa rääkisid [millal ja kus arsti, õpetaja, sotsiaaltöötajaga]. Räägi mulle, millest te rääkisite.

Ma näen/kuulsin, et sul on [sinikad vms] [kus kohas]. Räägi mulle, kust sa need said.

Kas keegi on sind tüüdanud?

Kas sinuga juhtus midagi [sündmuskoht või sündmuse toimumise aeg]?

Kas keegi on teinud sinuga midagi sellist, mis pole õige?

Kui laps ei saa jätkuvalt aru, millise teema kohta uurija soovib teada saada, siis võib minna täpsemaks, aga mitte esitada lapsele suunavaid küsimusi.

Kas keegi [lühike kokkuvõtte kahtlustusest või juhtunust, mainimata nimesid või detaile]? [Kas keegi lõi sind? Kas keegi katsus su nokut?]

Sinu [õpetaja, arst, naaber, lapsevanem] ütles mulle, et keegi katsus su nokut [või näitas mulle pilti, mille sa joonistasid], ja ma tahan välja selgitada, kas sinuga juhtus midagi sellist. Kas keegi [lühike kokkuvõtte kahtlustusest või juhtunust, mainimata nimesid või detaile]? [Kas keegi lõi sind? Kas keegi katsus su nokut?]

Kui laps ei saa aru või ei räägi, siis tuleks teha kas puhkepaus ja pärast seda proovida uuesti või lõpetada küsitlemine selleks korraks (vt intervjuu sulgemine).

7.1.5. Sündmus(t)e uurimine

Vaba meenus ja avatud küsimused

Kui laps on hakanud juhtunust rääkima, siis tuleb tal kõigepealt lasta juhtunust oma sõnadega rääkida (narratiivi ehk vaba meenususe võimaldamine) ning alles seejärel asuda öeldut täpsustama. Täpsustades tuleks võimalikult palju kasutada avatud küsimusi. Näiteks korrata lapse sõnu ning lasta tal selgitada.

Räägi mulle sellest lähemalt. Mis siis edasi juhtus?

Samuti võib kasutada allpool esitatud väljendusviise.

Mõttele tagasi sellele [päevale/ööle] ja räägi mulle kõigest, mis juhtus alates [aeg natuke enne episoodi] kuni [lapse kirjeldatud episoodini].

Räägi mulle lähemalt [inimese, objekti, tegevuse kohta, mida laps on maininud].

Sa mainisid [inimest, objekti, tegevust], räägi mulle sellest lähemalt.

Kui küsitlejale jääb mõni detail ebaselgeks, tuleb paluda, et laps oma ütlusi korraks.

Sa oled mulle palju rääkinud. Ma olen siiski natuke segaduses. Selleks, et sinust õigesti aru saada, palun alusta uuesti algusest ja räägi mulle [kuidas kõik algas, mis täpselt juhtus, kuidas see lõppes].

Täpsustavad küsimused lapse meenutatud info kohta

Kui pärast avatud küsimustele vastamist on osa olulisi üksikasju puudu või ebaselged, tuleb kasutada täpsustavaid küsimusi. Oluline on täpsustavad ja avatud küsimused seostada. Teisisõnu, lapse tähelepanu tuleb kõigepealt juhtida detailile ja seejärel esitada täpsustav küsimus.

Sa mainisid [inimest, objekti, tegevust]. (Järgneb täpsustav küsimus.)

Allpool on toodud näited, kuidas esitada täpsustavat küsimust.

*Sa mainisid, et olite poes. Kus te täpselt olite? (Paus.) Räägi mulle sellest poest.
Sa mainisid naabrit. Kas sa tead tema nime? (Paus.) Räägi mulle sellest naabrist.
Sa ütlesid, et üks sinu klassikaaslane nägi seda. Mis ta nimi on? (Paus.) Räägi mulle, mis tema seal tegi.
Sa mainisid, et vaatasid telekat. Kus sa telekat vaatasid?
Sa ütlesid enne, et isa pööratas sulle. Räägi mulle täpsemalt, mida ta tegi.
Sa ütlesid enne, et su onu näppis sind. Mida ta täpselt tegi?*

Episoodide eristamine

Mitme episoodi esinemise korral tuleb need üksteisest eristada.

Kas seda juhtus üks kord või mitu korda?

Kõiki episoodide tuleb ühtviisi detailselt uurida, alustades sellest episoodist, mis on lapsel kõige paremini meeles (tavaliselt liigutakse viimasest episoodist esimeseni).

*Räägi mulle lähemalt viimasest/esimesest korrast, kui see juhtus. Mis siis juhtus?
Räägi mulle sellest lähemalt.*

Kui laps on andnud pika vastuse ja küsitlejal tekib kahtlus, kas ta on kogu vastusest õigesti aru saanud, tuleb saadud info täpsustamiseks üle korrata.

Nüüd ma tahan olla kindel, et ma sain sinust õigesti aru, ja kontrollida, kas on veel midagi, mida ma peaksin küsima.

Korda seda osa nii mitu korda kui mitut episoodi laps on maininud. Kui laps on kirjeldanud ainult kaht episoodi, küsi kõigepealt viimase ja siis esimese episoodi kohta.

7.1.6. Puhkepaus

Puhkepaus on oluline selleks, et üle vaadata info, mida laps on selleks hetkeks meenutanud. Siin saab uurija otsustada, millised teemad on käsitletud ja mille kohta on veel info saamata.

Nüüd ma tahan olla kindel, et ma sain sinust õigesti aru, ja kontrollida, kas peaksin veel midagi küsima. Nüüd ma lihtsalt mõtlen, mida sa mulle ütlesid / vaatan oma märkmeid.

Pärast pausi täpsusta puudu olevaid detaile, kasutades jätkuvalt avatud ja otseseid küsimusi. Mine tagasi avatud küsimuste juurde (*Räägi mulle rohkem ...*) pärast iga otsese küsimuse küsimist. Kui huvipakkuvad teemad on käsitletud, siis mine edasi järgmise peatüki juurde.

7.1.7. Info, mille kohta laps pole ütlushi andnud

Järgmisi küsimusi tuleb esitada ainult siis, kui muid info hankimise viise on juba kasutatud, ent siiski on tunne, et mõni oluline detail on puudu. Täpsustav küsimus tuleb kõigepealt esitada koos vaba meenutust hõlbustava lausungiga (*Räägi mulle sellest lähemalt*).

Kui sa rääkisid mulle [episoodist, mille aeg või asukoht on teada], siis sa mainisid [isikut, objekti, tegevust]. Kas see oli ...? Räägi mulle sellest lähemalt.

Allpool on toodud näiteid selle kohta, milliseid küsimusi sellisel juhul võiks esitada.

Sa rääkisid mulle, et olid keldris, ja ütlesid, et ta võttis oma püksid maha.

Kas midagi juhtus ka sinu riietega?

Sa ütlesid, et ta puudutas sind. Kas ta puudutas ka sinu riideid?

Kas ta puudutas sind riiete alt?

Sa ütlesid, et mänguväljakul juhtus midagi. Kas keegi nägi, mis juhtus?

Sa ütlesid, et seal võsa vahel juhtus midagi. Kas sa tead, mis juhtus?

7.1.8. Kui osa infot lapsele kohe ei meenu

Kui on teada, et laps on sellest sündmusest juba kellegagi rääkinud, võiks meenutamise hõlbustamiseks pöörduda tema poole allpool esitatud näidetes kirjeldatud viisil.

Ma kuulsin, et sa rääkisid [kellega, kus]. Räägi mulle, millest te rääkisite.

*Ma kuulsin, et sa ütlesid, et [kokkuvõte öeldust, üksikasjad on välja jäetud].
Räägi mulle sellest lähemalt.*

Ma kuulsin, et keegi nägi [mida]. Räägi mulle sellest lähemalt.

Kas midagi on sinuga juhtunud [aeg/koht]? Räägi mulle sellest lähemalt.

Ma näen/kuulsin, et sul on sinikad [asukoht]. Räägi mulle nendest sinikatest.

Kas keegi [kokkuvõte sündmusest kahtlustatavat nimetamata, kui laps pole teda varem maininud]?

7.1.9. Info teistele rääkimise kohta

Vahel on oluline teada saada, kellele laps on juhtunust rääkinud. Näiteks Malloy jt (2013) leidsid oma uuringus, et viie- kuni kolmeteistaastased seksuaalselt väärkoheldud lapsed rääkisid juhtunust kõigepealt oma ema või eakaaslastega. Selle täpsustamiseks võib esitada allpool loetletud küsimusi.

Kas keegi veel teab, mis juhtus?

Ma tahan aru saada, kuidas teised said teada [viimasest episoodist].

Kes oli esimene inimene peale sinu ja [kahtlustatava nimi], kes sellest [juhtunust] teada sai?

Räägi mulle lähemalt, kuidas [esimene isik, keda laps mainis] sinuga juhtunust teada sai.

Kas veel keegi teab [episoodist]?

7.1.10. Intervjuu sulgemine

Küsitlemine tuleb lõpetada nii, et lapsele jääks kogu protsessist positiivne tunne. Selleks tuleb teemat vahetada ja lõpetuseks taas neutraalsetest asjadest rääkida.

Sa oled täna rääkinud mulle hulga asju ja ma tänan sind abi eest.

Kas on küsimusi, mida sina minult tahad küsida?

*Kui sa tahad minuga veel rääkida, siis võid mulle alati helistada sellel numbril.
(Küsituleja annab lapsele oma visiitkaardi.)*

7.1.11. Neutraalne teema

Intervjuu lõpeta neutraalse teemaga. Jälgi, et laps oleks rahunenud, enne kui intervjuu lõpetad.

Mis sa täna teed pärast siit lahkumist? (Küsitaja räägib lapsega veel paar minutit.)

7.2. NICHD küsitlismeetodi revideeritud versioon (NICHD-R)

NICHD küsitlismeetod on mõeldud eelkõige koostööaldiste laste jaoks ning sobib vähem neile, kes meenutavad juhtunut vastumeelselt (Hershkowitz jt, 2014). Näiteks ei ole lapsed eriti varmad ütlusi andma, kui kuriteo on toime pannud nende vanemad; sellisel juhul võib üle 50% lapsi juhtunut eitada (Hershkowitz jt, 2005). See trend ilmneb iseäranis juhul, kui kahtlustatav on mees ning ta on kahtlustatav seksuaalses ärakasutamises. Seksuaalselt ärakasutatud laps ei ole tihti motiveeritud meenutama juhtunut, kui teda on küsitatud väga formaalselt (Hershkowitz jt, 2005).

Juhtunu meenutamise tõenäosust mõjutavad paljud tegurid, näiteks lapse ja kahtlustatava(te) suhe. Seksuaalselt ärakasutatud laps võib karta nii süüdistatavat (hirm vägivalla ees), negatiivseid tundeid kui ka juriidilisi tagajärgi, mille tema tunnistus võib kahtlustatavale kaasa tuua (vt Ahern jt, 2014). Ahern jt (2014) on refererinud laboriuuringute tulemusi, mis on näidanud, et lapse toetamine mittesuu-naval moel suurendab lapse ütluste täpsust ja vastupanu suunavatele küsimustele ning vähendab lapse mõjutatavust. Uuringud on näidanud, et laps on edukalt kaasatud küsitlisesse juhtudel, kui ta on jaganud isiklikult olulist infot küsitlismeetode valimise faasis ja kui küsitaja julgustab teda rääkima. Küsitaja toetav suhtumine suurendab samuti tõenäosust, et laps räägib juhtunut (Hershkowitz jt, 2006). Lastesse, kes vastasid menetleja küsimustele vastumeelselt, suhtusid küsitajad vähem toetavalt kui lastesse, kes olid küsitlismeetode suhtes neutraalselt häälestatud. Kokkuvõttes suurendas see laste vastupanu küsitluse ajal, mitte ei parandanud koostööd (Hershkowitz jt, 2006).

Uuritud on ka küsitajate ja laste suhtlust küsitlismeetode käigus (Hershkowitz jt, 2007; Hershkowitz jt, 2006; Katz jt, 2012; Orbach jt, 2007) ning leitud, et vastumeelselt meenutavad lapsed väldivad usalduse tekitamist küsitajaga ning näitavad seda välja nii verbaalselt kui ka mitteverbaalselt juba enne intervjuu tuuma juurde jõudmist. Hershkowitz jt (2006) on toonud välja, et küsitajad ei reageeri sellistele lastele kuigi tõhusalt, näiteks toetamise asemel avaldavad neile survet; viivad jutu ebamugavatele teemadele enne, kui laps tunneb end turvaliselt, ning esitavad ärakasutamise võimaliku toimumise täpsustamiseks pigem vahelesegavaid kui ava-

tud küsimusi. Sellest lähtuvalt on soovitatud mitte asuda asjaolude täpsustamise juurde enne, kui laps tunneb end mugavalt ja koostööalt, ning pöörata suuremat tähelepanu usalduse tekitamisele ja lapse toetamisele.

Kuna viimasel aastakümnel on tehtud uuringuid ka selliste lastega, kellega on raskem kontakti saada ning kes meenutavad juhtunut vastumeelselt (Hershkowitz jt, 2007; Hershkowitz jt, 2006; Orbach jt, 2007), on tehtud muudatusi ka NICHD küsitlismeesotodis. Selle revideeritud versiooni ehk NICHD-Ri efektiivsuse uurimisel on leitud, et selle kasutamisel paranes usalduse tekitamine ja lapse toetamine küsitlemisel võrreldes tavapärase NICHD küsitlismeesotodiga, kuid suunavate küsimuste arv ei kasvanud (Hershkowitz jt, 2014). Kahtlustatavale süüdistuse esitamise määr tõusis 50%-lt 60%-le.

Ahern jt (2014) toovad välja, et NICHD-Ri küsitlismeesotodit kasutades olid küsitlised lapse suhtes rohkem toetavad kui standardset NICHD küsitlismeesotodit kasutades, aga isegi siis ei pakkunud nad lapsele piisaval määral toetust, kui laps ilmutas meenutamisel vastumeelsust. Laste vastupanu osutavatele lausungitele ei reageerinud küsitlised NICHD-Ri küsitlismeesotodit kasutades toetavalt, kuigi toetuse osakaal on selle meesotodi puhul suurem kui tavalise NICHD meesotodi puhul. Kuigi küsitlised koolitamine NICHD-Ri asjus avaldas nende käitumisele teatavat mõju (toetust avaldati üldiselt rohkem), ei olnud see mõju spetsiifiline (lapse lausungile reageeriti valikuliselt). Kui vastupanule järgnes NICHD-Ri küsitlismeesotodi kohaselt toetav kommentaar, siis osutas laps edasise käitumisega vähem vastupanu kui siis, kui toetavat kommentaari ei järgnenud.

Nagu eespool mainitud, ei pruugi isegi tõsise kahtluse korral lapsed juhtunust rääkida. Siiski on jätkuvalt asjakohane luua lapsega usalduslik suhe teda suunamata (Ahern jt, 2014). Nad toovad välja, et kui selles, et vastumeelselt meenutavat last ei toetata, avaldub küsitlised frustratsioon, siis võiksid menetlejate koolitusprogrammid hõlmata ka lõdvestusvõtete, vaheaegade ja toetavate fraaside (*See on okei, sul läheb hästi*) kasutamist. Kokkuvõttes võib NICHD küsitlismeesotodi muutmine selliselt, et episoodilise mälu treeningus kasutatakse pigem tundeküllast kui neutraalset sündmust, suurendada usaldust ja parandada lapse ja küsitlised koostööd. See võib suurendada lapse kindlustunnet rääkida teistest tugevaid tundeid tekitanud olukordadest, nagu võimalik ärakasutamine, kuna laps on kogunud enesekindlust, et häirivat infot meenutada (Ahern ja Lyon, 2013).

7.2.1. NICHD-Ri küsitlismeesotod

Selles alapeatükis tutvustatakse NICHD-Ri küsitlismeesotodi erijooni, lähtudes Hershkowitzi jt (2014) käsitlusest. Võrreldes esialgse NICHD küsitlismeesotodiga on NICHD-Ris tehtud hulk muudatusi. Selleks, et soodustada usalduse teket ja

koostööd lapsega, on usalduse tekitamise faas toodud ettepoole reeglite ja ootuste selgitamisest ning on lisatud juhtnööre usalduse tekitamise ja säilitamise kohta. Seda on tehtud eelkõige seetõttu, et standardses NICHD küsitlismeesetis on usalduse tekitamise faas suunatud rohkem kognitiivsetele teguritele, mis on seotud laste meenutamisstrateegiatega, kui sotsio-emoosionaalsetele teguritele, mis on seotud lapse vähese motiveeritusega juhtunut meenutada (Hershkowitz jt, 2015). Küsitlajaid julgustatakse usalduse tekitamise faasis küsima vaba meenutust hõlbustavaid küsimusi hiljutiste kogemuste ja lapsele oluliste sündmuste kohta. Lisaks sellele julgustatakse küsitlajaid

- kasutama rohkem lapse nime (*Jüri, mul on hea meel sinuga täna kohtuda*),
- väljendama hoolimist (*Kuidas sul läheb?*),
- tundma huvi lapse kogemuste vastu (*Ma tõesti tahan teada, mis sinuga on juhtunud*),
- peegeldama lapse tundeid (*Sa ütlesid, et olid kurb*),
- aktsepteerima neid tundeid (*Ah nii, Ma saan aru*),
- uurima neid edasi (*Räägi mulle rohkem sellest tundest*),
- küsima lapselt rohkem infot isiklikult tähtsa teema kohta, kasutades vaba meenutust hõlbustavaid küsimusi.

Need suunised julgustavad last verbaalselt ja mitteverbaalselt (lapse poole nõjatumine, naeratamine, pilkkontakti võtmine) kogetud sündmusi kirjeldama nii intervjuu ettevalmistusfaasis (neutraalne sündmus) kui ka küsitlemise tuuma juurde jõudes. Last tuleb pingutuse eest tänada ja tunnustada ning anda positiivset tagasisidet (*Aitäh, et sa mulle sellest rääkisid või Sa aitasid mul sinuga juhtunust aru saada*), kuid mitte anda tagasisidet vastuse detailide kohta. Menetlejal soovitakse väljendada empaatiat lapse tunnete suhtes, näiteks selle suhtes, et küsitlemine võib olla lapsele raske, aga mitte minevikusündmuste suhtes (*Ma tean, et meie jutuajamine oli pikk / mõni muu raskus, mille laps on välja toonud või Ma näen, et sa oled väsinud / sul on sellest raske rääkida*). Olulisel kohal on

- vaba eneseväljenduse soodustamine (*Siin sa võid rääkida kõigest, mis sinuga on juhtunud või Sa võid öelda halbu/roppe sõnu*),
- laste raskuste üldistamine (*Paljudel lastel on saladusi, millest nad ei räägi. Kui sul on saladus, siis sa võid mind usaldada ja jagada oma saladust*),
- abi pakkumine (*[Lapse nimi], kui sul on raske sellest rääkida, siis kuidas ma saaksin seda sinu jaoks kergemaks teha? või Kui sul on raske rääkida, siis võib-olla on sellest kergem hoopis kirjutada?*),
- lapse julgustamine võimaluste piires (*Ma ei räägi sellest teistele lastele*),
- optimismi väljendamine raskuste suhtes (*[Lapse nimi], palun selgita seda lähemalt. Ma usun, et sa saad sellega hakkama*).

Kui laps on rääkinud ära kasutamisest, aga on siiski tõeses teatud detailide meenu-
tamisel, siis võib kinnitada enda usaldusväärsust (*Sa võid mind usaldada ja rää-
kida, mis sinuga on juhtunud*), julgustada (*On tõesti oluline, et sa sellest räägiksid*)
ja vähendada lapse vastutust juhtunu eest (*Kui keegi teeb lapsele haiget, siis see
pole lapse süü*).

8. KUULAMINE

Kuulamine on üks pingelisemaid vaimseid tegevusi, kus kogu tähelepanu tuleb keskendada vestluspartneri jälgimisele, et teda mõista ja vajaduse korral toetada. Kui vestluskaaslast ei kuulata, võib tema jutt jääda arusaamatuks või võidakse seda valesti tõlgendada. Intervjueerimise üks olulisemaid komponente ongi aktiivne kuulamine.

Kuulamise liigitus

- Arusaav kuulamine – keskendutakse infole ja selle mõistmisele (näiteks loengutes ja intervjuude puhul, kui on vaja aru saada informatsiooni mõttest).
- Hindav kuulamine – kuuldule antakse hinnang (hinnatakse kuuldu loogilisust, faktide usaldusväärsust ja järelduste usutavust).
- Väärtustav kuulamine – kuuldava nautimine (näiteks luule, etenduse, kontserdi vm kuulamine).
- Salvestav kuulamine – püütakse kuuldu mälus talletada (loengutel).
- Empaatiline kuulamine – rääkija tunnete ja vajaduste mõistmine ning toetuse pakkumine (eeldus on positiivne hoiak ja oskus märgata mitteverbaalseid signaale).
- Aktiivne kuulamine – kõneleja mõtteid ja tundeid püütakse mõista. Eeldab tähelepanelikku kuulamist ning küsitleja aktiivset osalemist vestluse toetamisel.

Empaatiline ja aktiivne kuulamine on olemuselt väga sarnased kuulamisliigid. Mõlemad eeldavad vestluspartneri jutust võimalikult täpset arusaamist ja mitteverbaalsete märkide lugemise oskust, kuid nende eesmärgipüstitus on pisut erinev. Kui empaatilise kuulamise eesmärk on pigem pakkuda toetust ja seeläbi aidata vestluspartneril end paremini väljendada, siis aktiivse kuulamise eesmärk on saada võimalikult palju infot, toetades vestluspartnerit aktiivse kuulamise tehnikate abil.

Vestluses osalemise aktiivsuse järgi võib kuulamise jagada nii passiivseks kui ka aktiivseks. Allpool on kirjeldatud, kuidas eristada passiivset vestluses osalemist aktiivsest ehk vestlust arendavast ja soodustavast positsioonist.

Passiivne kuulamine

Ignoreerimine	Kõneleja juttu eiratakse täielikult. Keskendutakse ainult oma mõtetele ja arendatakse oma teemat, sõltumata sellest, mida vestluskaaslane ütleb
Kuulamise teesklemine	Miimika, kehaasendi ja häälsustega püütakse kõnelejale jätta muljet, et kuulatakse, tegelikult rändavad mõtted oma rada
Valikuline kuulamine	Keskendutakse üksikutele sõnadele või väljenditele, jättes kõrvale konteksti või jutu sisu kui terviku

Aktiivne kuulamine

Tähelepanelik kuulamine – keskendumine sõnadele	Jälgitakse keskendunult kõneleja juttu, püütakse aru saada selle sisust ja seostest. Peegeldatakse kuuldot, tehakse vahekokkuvõtteid, vajaduse korral esitatakse täpsustavaid küsimusi. Kõneleja juttu toetatakse nii verbaalselt kui ka mitteverbaalselt
Empaatiline kuulamine – keskendumine sisule ja tunnete	Püütakse mõista kõneleja emotsionaalset olukorda ja seda sõnades väljendada (<i>Ma näen, et miski selles jutus pahandas sind. Kas sa tahad sellest rääkida?</i>). Küsimuses puudutatakse nii jutu sisu kui ka kõneleja tundeid. Kui kõneleja tunneb, et teda on mõistetud, on tal kergem oma mõtteid avaldada. Vastupidisel juhul võib vestlus jääda poolikuks

Tuntumad aktiivse kuulamise tehnikad

Tähelepanu pööramine vestluspartnerile ja orienteeritus omavahelisele suhtlusele, toetudes nii verbaalsetele väljenditele (*jah, ah nii, mmmm*) kui ka mitteverbaalsetele märkidele (näiteks vestluspartneri poole pööramine, tähelepanu väljendamine, pilkkontakt). Tähelepanu suunamine vestluspartnerile annab talle tunde, et tema jutt pakub kuulajale huvi ning seda võetakse tõsiselt. Lapsed teevad üldjuhul väga head koostööd, kui nad tajuvad, et nende juttu võetakse tõsiselt.

Ukseavajad on lühikesed julgustavad laused, mis aitavad vestluspartneril oma mõtet jätkata või sellest põhjalikumalt rääkida, nende eesmärk on jätta n-ö uks avatuks vastusele või vestluse jätkule.

Tahaksin sellest lähemalt kuulda.

Räägi sellest veel.

Mis sul veel selle kohta öelda on?

Julgustajad (*Jah, ja mis siis edasi sai? Jätka ...*, *Ma kuulan ...*, *Ja siis ...*) annavad vestluspartnerile samuti aimu, et tema juttu kuulatakse tähelepanelikult, ning julgustavad juttu jätkama.

Pausid on aktiivse kuulamise üks koostisosa. Pausi peetakse, st vaikitakse, kui vestluspartner mõtteid kogub.

Kaja kasutatakse suhtluspartneri abistamiseks siis, kui ta on oma jutuga takerdunud ja on tunda, et tema mõte on pooleli jäänud. Kui vestluspartner ütleb näiteks *Ma olen viimasel ajal nii närvis*, millele järgneb paus, ja on näha, et tal on raske sellest edasi rääkida, siis saab teda toetada kajaga *Oled närvis...* või *Ütlesid, et viimasel ajal...*

Peegeldav kuulamine on aktiivse kuulamise üks põhitehnikatest.

See koosneb mitmest komponendist:

- ümbersõnastamine;
- tunnete peegeldamine ja sisu ümbersõnastamine;
- täpsustamine;
- vahekokkuvõtted.

Peegeldus on ütlus, milles kuulaja (või intervjuuerija) taasesitab vestluspartneri (või intervjueeritava) sõnumi. Igal peegeldamistehnikal (taasesitusviisil) on oma funktsioon. Peegeldava kuulamise üldine eesmärk on vestluse edendamine, info selgitamine ja mõistmise väljendamine.

Peegeldava kuulamise tehnika

1. **Ümbersõnastamise** (ehk sisu peegeldamise) ülesanne on kuulnud teiste sõnadega väljendada. Näiteks intervjuuerija taasesitab oma sõnadega intervjueeritava väite tuuma, asetades rõhu faktilisele materjalile (aga ka mõtetele, ideedele või kirjeldustele). Ümbersõnastust võib alustada näiteks järgmiselt:

Kui ma sinust õigesti aru sain, siis ... (küsitleja kordab sõnumi tuuma ja jääb kinnitust või vestluse jätku ootama)

Sa ütlesid, et ...

Paranda mind, kui ma eksin, aga sain aru, et ...

Kas ma sain õigesti aru, et ...

Ümbersõnastuses kasutatakse üldjuhul vestluspartneri sõnavara ega lisata uusi mõisteid, kuna need võivad segadust tekitada.

Ümbersõnastamist kasutatakse põhiliselt öeldu mõtte selgitamiseks, kuid sellel on veel mitu funktsiooni:

- saada rohkem informatsiooni, kui vestluspartner ehk kavatses anda;
- eristada olulist ebaolulisest ja seada seega teemale raamid;
- mõista öeldu tähendust ja vältida valesti tõlgendamist;
- kontrollida arusaamist (kas küsija ja vastaja saavad asjast ühte meele aru);
- võimaldada vestluspartneril kuulda, mida ta ütles, ning vajaduse korral seda parandada;
- luua selgust vestluspartneri mõtetes ja viidata vasturääkivustele;
- alandada pinget ja tõrjuda agressiooni (ümbersõnastamine väljendab mõistmist).

2. Tunnete peegeldamist kasutatakse siis, kui näib, et kõneleja tunded muutuvad vestluse ajal. Tunnete väljendus peegeldub eelkõige vestluspartneri (intervjuueeritava) käitumises, mida mõjutab emotsioon. Seega tuleks ümbersõnastamisel peegeldada eelkõige emotsiooni, mitte sõnu.

Sind vaadates jääb mulje, et oled mures ...

Sa näid üllatunud.

Kas sinuga on kõik korras?

Mulle tundub, et sa ...

Tunnete peegeldamine näitab mõistmist. Kui vestluspartneri tunded vestluse ajal muutuvad ja sellele ei pöörata tähelepanu, võivad need hakata häirima intervjuu edasist kulgu.

Tunnete sisu ümbersõnastamine on partneri jutu sisu kokkuvõte, mis peegeldab sisuga seostuvaid tundeid. Näiteks laps, keda ei lubatud hilja õhtul õue naabrilapsel mängima, ütleb emale: „Sa oled vastik, Pillel küll lubatakse mängima!“ Ema võib lapse sõnad ümber sõnastada järgmiselt: „Ma saan aru, et sa oled vihane, kuna soovid Pillega veel mängida, aga kell on juba palju ja sul on tarvis ...“ Kui ema solvuks sõna vastik peale, keskendukski vestlus sellele sõnale. Tunde ümbersõnastamine annab võimaluse häirivast tundest rääkida ning seostada seda käitumisega.

3. Täpsustamine aitab infot üle korrata ning selgitada ebatäpsusi.

Kas saaksid palun korrata, mida sa sellega mõtlesid?

Nii, ütlesid, et ta vajas sinu luba selleks, et ...

Kuidas see kõlas?

4. **Vahekokkuvõtteid** kasutatakse ka info täpsustamiseks, kui infot tuleb rohkem. See tehnika võimaldab intervjueeritaval oma sõnu täpsustada, kui kokkuvõttest selgub, et temast on valesti aru saadud. Vahekokkuvõtte võiks teha pärast iga suuremat teemat – see aitab teema sulgeda ja seega vestlust paremini struktureerida. Lisaks võimaldab see pidurdada liiga jutukat vestluspartnerit, sest pärast kokkuvõtet saab võtta käsile uue teema.

Nii, me rääkisime sellest, kuidas sa hommikul kooli minnes nägid , siis sa läksid üle tee ..., koolis läks sul kõik tavaliselt. Sain ma õigesti aru? Räägi mulle nüüd sellest, kui sa koolist hakkasid koju minema, siis ...

8.1. Kuulamistõkked

Pikka aega kuulata on raske, eriti väsinuna või siis, kui intervjueeritav räägib monotoonse häälega. Sellistel puhkudel lülituvad automaatselt sisse kuulamistõkked, mis takistavad vestluse arengut ja vähendavad tähelepanuvõimet. Kuulamistõkete kasutamine on isikuti erinev ning tõkkeid võib jagada selle järgi, kas tegemist on lihtsalt ebakvaliteetse või hälbiva kuulamisega või lähtub kuulamine kuulajakeskusest ehk kuulaja kannab mingit suhtumist vestluspartnerisse või tema sõnumisse või annab ta vestluspartneri sõnumile mingi tähenduse või hinnangu enne, kui see on jõudnud oma mõtte lõpetada.

Allpool on toodud näited kuulamistõkete kohta tavalistes vestlussituatsioonides (Berens, 2011).

Vastuseks või küsimuseks valmistumine – kogu tähelepanu läheb mõttele, kuidas võimalikult hästi vastata või milline küsimus järgmisena esitada (näiteks mõtleb küsija juba järgmise küsimuse peale).

Mõtete lugemine – vestluspartneri jutule ei pöörata suurt tähelepanu, vaid üritatakse aimata, mida ta tegelikult mõtleb (*Ta võib mõelda, kas ma küsin ikka asjalikke küsimusi*).

Vastuhakk domineerimiskatsele – kui kuulajale tundub, et vestluspartner püüab teda oma kõrgema positsiooni, tarkuse või sõnaosavusega üle trumbata, jätab ta domineerija n-õ karistamiseks tähelepanuta (ignoreerib sõnumit), väljendades sellega oma üleolekut. See kuulamistõke on iseloomulik eriti teismeeas lastele.

Sõelumine – keskendutakse vaid huvipakkuvale ja meeldivale osale sõnumist ning ülejäänud lastakse kõrvust mööda. Kuulaja tähelepanu teravneb vaid siis, kui ta märkab, et partneri emotsioon on vestluse käigus muutunud (*Ahah, see on hea, et sa ... mäletad*).

Siltide kleepimine – vestluspartnerile antakse hinnang mingi omaduse põhjal, mis häirib või mis meenutab kedagi või midagi (*Ta on lapsik/kerglane/ülbe/agressiivne*) ning see hinnang kujundab ka vestluspartneri jutu suhtes hoiaku, mille tõttu kannatab vestluse kvaliteet ja sõnumi sisu.

Unelemine – jutt lastakse kõrvust mööda, kuna tegeletakse oma probleemide või unistamisega. Küsiteljat võib vaevata ka tüdimus, igavus või isiklik mure.

Samastumine – vestluspartneri juttu tõlgendatakse isiklikest kogemustest lähtudes ja ollakse hõivatud nende hetkede meenutamisega ning vestleja kogemus jääb kuulmata (*Mul oli midagi sarnast, aga mina küll nii ei teinud...*).

Nõuandmine – kohe pärast vastuse kuulmist hakatakse andma soovitusi (*Miks sa siis kohe midagi ette ei võtnud?*). Kuna vastaja ei pruugi olla oma mõtet veel lõpetanud, võib tekkida segadus, eriti juhul, kui nõuannet ei oodatagi.

Väitlemine – tähelepanu keskendub sellele, et leida vestluspartneri jutust üles osa, millele saaks vastu vaielda, ja teda oma nutikusega üle trumbata (*Sa küsisid juba seda! – Ei küsinud!*).

Ironia ja alandamine – kuulamise asemel kasutatakse partneri arvamuse ümberlökkamiseks sapiseid märkusi (*Nii ei saanud küll juhtuda! Sa oled juba nii suur poiss/tüdruk, kuidas sa ei mäleta?*).

Oma õiguse tagaajamine – vestluses osaleja ei talu kriitikat ega nõuandeid ning asub end õigustama põhjendusi kuulamata või kriitikat ratsionaalselt analüüsimata (*Ma olen peaaegu täiskasvanu ja mul on õigus selliseid asju teada*).

Teema vahetamine – kasutatakse siis, kui jutt on ebamugav, soovimatu, igav või tüütv. Ka on levinud jutu naljaks pööramine, et ebamugav teema lõpetada (*Selge, aga ärme siis enam nendest rasketest asjadest räägi*).

Takka kiitmine – vestluskaaslasele meeldimise nimel väljendatakse kõiges nõusolekut ja jutu mõte jääb arusaamatuks.

Vestlusesse eelarvamusega suhtumine – arvatakse, et partneri jutt on igav, liiga keerukas, mõistetamatu või ülemäära tundeline ega hakatagi süvenema.

Lava vallutamine – kuulaja ei lase vestluspartneril mõtet lõpetada, kui haarab vestluses juhtpositsiooni pärast esimest mõtteavaldust.

Reageerimine peamisele ärritajale – mingid väljendid (näiteks iga kord, tingimata või mitte iialgi) kutsuvad kuulajas esile häiriva emotsiooni, millele ta seejärel keskendub ega pruugi kõneleja juttu enam hoolikalt jälgida.

Samuti kannatab vestluse (ja intervjuu) kvaliteet, kui vestluspartner tajub morali-seerimist või õpetamist, kui vestluse eesmärk on teine. Intervjuu saab kahjustada, kui intervjuueeritav tajub vestlust ülekuulamisena. Kuulajas tekitab trotsi ka käsu ja nõudmisena esitatud sõnum. Kiitmine julgustab üldjuhul vestluspartnerit, kuid kui kiitust tajutakse võltsi või ülemäärasena, võib see pärssida edasist vestlust. Ka lohutamine, rahustamine ja kaastunde väljendamine ei pruugi vestlust soodustada (See pole ju üldse hirmus), kui vestluspartner ootab pigem mõistmist ja võimalust oma murest rääkida.

8.2. Mitteverbaalne suhtlus

Paljud uuringud on leidnud, et kuni 85% suhtlemisest toimub mitteverbaalselt (Knapp ja Hall, 2010). Seega võivad mitteverbaalsed märgid olla mõjuvamad kui sõnad. Kehakeele ehk mitteverbaalse kommunikatsiooni uurimise teerajajaks peetakse Charles Darwinit, kes avastas, et eri kultuuride esindajad väljendavad oma emotsioone suures osas sarnaselt (Nierenberg ja Galero, 1997). Praeguseni vaieldakse selle üle, kas sõnadeta signaalid on kaasa sündinud või on neid võimalik omandada. P. Ekman, kes on uurinud eri kultuuride esindajate miimikat, on kinnitanud Darwini oletusi, et osa žeste on kaasa sündinud. Uuringute põhjal jagatakse žestid neljaks: kaasasündinud, geneetilised, kultuuriliselt tingitud ja omandatud.

Harilikult on inimeste teadlikkus mitteverbaalsetest reaktsioonidest vähene, kuid me reageerime olulisel määral partnerilt saadud mittesõnalistele signaalidele. Sõnum peegeldub käitumises ja tähtis on jälgida, kas käitumine toetab sõnumit või mitte. Intervjuueerija saab mitteverbaalsete signaalidega intervjuud soodustada (näiteks närvilise ja agressiivse lapse puhul esitada küsimusi väga rahulikult, selgelt ja aeglaselt; jälgida enda kehakeelt, et lapsel oleks mugavam vestelda; oma pika kasvu mõju teades rääkida lapsega samal tasandil; mitte vaadata last üle prilliraamide, mis võib jätta lapsele mulje, et tema ütlusi hinnatakse kriitiliselt). Sobimatud mitteverbaalsed signaalid võivad intervjuule negatiivset mõju avaldada (näiteks distantseerub küsitleja lapsest, kui tunneb end ebamugavalt, või on lapsele nii lähedal, et laps tunneb end ebakindlana; küsitleja toksib pastakaga närviliselt vastu lauda, muutes rahutuks ka vastaja; küsitleja näoilme või hääletoon reedab ärritust).

Kehakeelt võib üsna sageli valesti mõista, mistõttu vestluspartneri mitteverbaalset sõnumit märgates ei tohi seda pidada faktiks, vaid vihjeks, mida tuleb verbaalselt kontrollida, et teada saada, mida sõnumi saatja tegelikult mõtleb või tunneb.

Mitteverbaalse kommunikatsiooni funktsioonid:

- kinnitada verbaalse sõnumi sisu, st lisada sõnumile kaalu;
- asendada verbaalset sõnumit (näiteks õlakehitus, pea noogutamine või raputamine);
- täiendada verbaalselt edastatud infot ja lisada sellele nüansse;
- reguleerida käitumist (muutes enda mitteverbaalset käitumist, on võimalik muuta ka vestluspartneri oma);
- anda täpsemat informatsiooni (mitteverbaalne sõnum kinnitab verbaalse usutavust, kui mitteverbaalne sõnum on vastuolus verbaalsega, on sõnumi usutavus kaheldav).

Järgnevalt tutvustan lähemalt mõningaid mitteverbaalseid väljendusvahendeid, nagu keskkond ja ruum, füüsiline välimus, silmside, miimika, kehahoiak, puudutused, žestid, kõne kiirus ja hääletoon ning nende mõju küsitlemise kontekstis.

Intervjuu toimumise keskkond

Alla neljateistaastast last ei ole soovitatav intervjuerida kohtusaalis. Ka vanemale lapsele on kohtusaalis tunnistuste andmine emotsionaalselt väga raske, kuna kohtumaja ei ole talle loomulik keskkond. Last võib hirmutada kahtlustatavaga uuesti kohtumine. Seetõttu tuleb turvatunde loomiseks küsitlemine korraldada lapsele sobivates tingimustes, näiteks kasutada eraldi tuba, mis on kohtusaaliga ühenduses tehniliste vahenditega.

Ruum, kus küsitlemine toimub, võiks olla minimalistliku sisustusega, kuid nii lapsele kui ka küsitlejale võimalikult mugav. Ülesisustatud ruum juhib lapse tähelepanu mujale, eriti kui seal on hulgaliselt mänguasju, tühi ja kõle ruum mõjub aga ähvardavana. Ruum peab olema hästi valgustatud, õhurikas ja mürakindel. Istmed võiksid olla lapsele sobivad ning küsitlejale peaks olema võimalik istuda lapsega samal tasandil, et tekiks parem silmside ning küsitlemine toimuks samalt positsioonilt. Toolid võiksid asetseada vastastikku, väikese nurga all (90–130 kraadi), et ei tekiks vastandumise tunnet. Silmside säilitamine võimaldab lapsel paremini vestlusele keskenduda.

Laps võib tahta näha ust. Seljaga ukse poole istudes võib ta tunda end ebamugavalt, kuna ei saa näha võimalikke sisenejaid. Seljaga ukse poole istudes võivad end ebakindlalt tunda eriti lapsohvrid. Väikeseid lapsi küsitledes võib olla vajalik istuda ka põrandal, et olla nendega ühel tasandil.

Isiklik ruum

Iga inimest ümbritseb isiklik ruum (umbes 60 cm) (Hall, 1990), kuhu võõrad ei ole oodatud. Isikliku ruumi mõõtmed varieeruvad isikuti, sugupooliti ja kultuuriti. Inglise

antropoloog Edward T. Hall (1990) on välja arvanud ruumisuhteid, milles inimesed tunnevad end mugavalt:

- intiimne tsoon (0–45 cm), kuhu lubatakse pereliikmeid ja väga lähedasi inimesi;
- personaalne ehk isiklik tsoon (45–120 cm), kuhu lubatakse sõbrad ja kolleegid;
- sotsiaalne tsoon (120–360 cm), mis võimaldab end teistest eraldada ning on kasutusel võõrastega suhtlemisel ehk formaalsetes ja mitteisiklikes situatsioonides. See tsoon jaguneb omakorda järgmiselt: umbes 150–180 cm, mis on sobilik suhtlemiseks täiskasvanud kliendiga (näiteks intervjuusituatsioonis, et tekiks kontakt), ja 180–360 cm, mis on veelgi ametlikum. Mida pikem on vahemaa vestluspartnerite vahel, seda üleolevamana võib suhe tunduda, kuid ühtlasi aitab see vältida ebameeldivat kontakti.

Laste intervjuerimisel tuleb arvesse võtta nii lapse vanust kui ka temaga juhtunut. Väärkoheldud laps võib vajada suuremat distantsi, kuniks ta tunneb end turvalisemalt. Isiklikku tsooni sisenemine võib mõjutada intervjuul küsimustele vastamist. Laps võib tunda küll survet vastust anda, kuid see võib pärssida meenutamist ja koostööd.

Tehnilised vahendid

Kui intervjuuks on tarvis kasutada tehnilisi vahendeid (videokaamera, diktofon vms), tuleb enne intervjuud veenduda, et need töötavad korrektselt nii küsitlemisruumis kui ka kohtusaalis, kus video ette mängitakse. Läbi tuleb mõelda kõigi abivahendite (mänguasjad, joonistustarbed vms) kasutamine intervjuul ning tagada nende kättesaadavus. Küsitleja peab varustama end märkmete tegemiseks vajalikuga.

Küsitleja välimus

Küsitleja riietus võib mõjutada lapse vastuseid. Last võivad häirida autoritaarsed tööriided, näiteks kohtuniku talaar, politseiniku vorm, rangelõikeline kostüüm vm vormirõivas (Powell jt, 2000). Need võivad tekitada lapses pingeid, ta võib anda vähem adekvaatseid ja tema arvates küsitlejale rohkem meeldivaid vastuseid.

Meik ja soeng kannavad samuti sõnumit. Näiteks ebatavaline soeng võib näida lapsele naljakas. Intervjuuks sobib silmatorkamatu ja korralik, aga mugav riietus, milles küsitleja tunneb end hästi ja mis ei hakka küsitlemisel domineerima. Uuringute järgi on tavariiete kandmine ja tagasihoidlik välimus andnud lapsi intervjuerides parima tulemuse (Powell jt, 2000).

Poosid ja žestid

Lapse puhul kasutab küsitleja üldjuhul mitut küsitlusviisi, nii et poosid muutuvad sageli. Intervjueritava kehaasendi muutus võib tähendada näiteks nii rahulolema-

tust või ebamugavustunnet kui ka lihtsalt ühest poosist väsimist. Järgida tuleb sisetunnet – kui küsitletav mingite teemade käsitlemise ajal või küsimuste esitamise peale poosi muudab, võib järeldada, et see teema tekitab temas ebamugavust. Liiga äge žestikuleerimine võib viidata närvilisusele, aga võib olla seotud rahvuse eripära või temperamenditüübiga. Küsitleja ise võiks enda puhul arvestada sellega, et liigne žestikuleerimine võib muuta lapse närviliseks. Sellele, et laps on närviline, võivad osutada küünte närimine, sõrmedega trummeldamine, jalgadega nihelemine, silmade pidev hõõrumine (võib tähendada ka väsimust või kontaktläätsede kuivust), küünte pihku surumine jm.

Žestid toetavad üldjuhul verbaalset sõnumit ja annavad märku, mida inimene mõtleb või tunneb (noogutamine, pearaputus, kulmukergitus, käeviibe jm), ning rõhutavad ka sõnumi tähendust.

Puudutused

Füüsiline kontakt teise inimesega on levinuim ühtekuuluvuse või toetuse näitamise viis. See võib aga väljendada ka agressiivsust. Puudutada võidakse ka manipuleerimise eesmärgil. Puudutuse tähendus tuleneb suhtlemise kontekstist ning informatsiooni kannab ka puudutuse intensiivsus ja kestus. Inimesed, kes vajavad suuremat isiklikku ruumi või kellel on probleeme usaldamisega, taluvad võõra inimese puudutust ebarameeldivana ning see võib kahjustada intervjuu kulgu.

Intervjuusituatsioonis on soovitatav vältida intervjuueeritava, eriti väärkoheldud lapse puudutamist. Kui last siiski intervjuu käigus puudutada, siis tuleb talt selleks luba küsida.

Silmside

Silmside aitab lapsega kontakti tekitada ja usalduslikku suhet luua. Hea kontakti eelduseks on vestluspartnerite silmade asumine ühel kõrgusel. Seepärast on hea sättida end lapsega ühele tasandile istuma. Lapsed tajuvad väga kergelt, kas pilk on positiivne ja toetav või külm ja eemalolev. Otsavaatamise kestusel on samuti tähendus, see võib näidata suhtumist, domineerimist, sõbralikkust või allaheitlikkust. Lapse pilgu jälgimine annab teada, kui tihti otsib laps küsitleja silmadest oma vastustele kinnitust. Samas peab meeles pidama, et mõni laps (näiteks autismispektrihäirega laps) ei võtagi küsitlejaga silmsidet, seega ei ole küsitlemisel kasulik neid selleks sundida (*Vaata mulle otsa!*).

Silmsidet hoidev inimene võib tunduda usaldusväärsem ja liiga harva silma vaatamine võib jätta närvilise või ebasiira mulje, justkui vastaja ei räägiks tõtt. Ometi väldivad silmsidet lapsed, kes tunnevad end ebakindlalt või hirmununa. Pilgu vältimine võib sisaldada ka hoopis muud informatsiooni – näiteks võidakse olla hõivatud oma mõtetega või üritab laps juhtunut meenutada.

Miimika

Nägu on inimese väljendusrikkaim osa, mis peegeldab kuut põhiemotsiooni: hirmu, viha, rõõmu, põlgust, vastikust ja kurbust. Miimika on üsna keeruline sõnumikandja, kuna ilmed muutuvad kiiresti ja võivad anda vastakaid signaale. Kuigi emotsioonidega kaasnevad füsioloogilised reaktsioonid on automaatsed ja raskesti kontrollitavad (Bachmann, 2015), siis võib inimene püüda oma näoilmeid pärast emotsiooni ilmnemist maskeerida – seepärast tuleb nende tõlgendamisel olla ettevaatlik. Lastel ei ole mitteverbaalsete märkide kontrollimise oskus veel välja arenenud ning nad on seetõttu siiramad, kuid ilma toetava verbaalse sõnumita võib ka laste miimikat valesti tõlgendada.

Tahte allumatud kehareaktsioonid

Vegetatiivsed ehk tahte allumatud kehareaktsioonid (näiteks hingamissagedus ja nahareaktsioonid) annavad samuti vestluspartneri emotsioonide kohta informatsiooni. Higistamine ja punastamine ei allu inimese tahte ning reedavad kergesti emotsionaalse seisundi. Selliste märkide interpreteerimisega tuleb olla ettevaatlik – laps ei pruugi valetada, vaid võibki tunda end ärevana või ebamugavalt.

Hääle kõrgus ja tugevus ning kõne tempo

Verbaalse sõnumi tähendust võib täiendada või muuta paralingvistiliste vahenditega, nagu sõnade rõhutamine lauses, pauside pikkus, hääle kõrgus või valjus, kõne tempo ja voolavus või katkendlikkus. Erinev hääletoon või -varjund võib sõnumile anda täiesti erineva tähenduse. Albert Mehrabian (1972) on leidnud, et kui verbaalne ja paralingvistiliste vahenditega edastatav sõnum on vastukäivad, kannavad tegelikku tähendust paralingvistilised vahendid ning teate saaja tõlgendab öeldut tavaliselt selle järgi, kuidas seda öeldi. Kasutades videosalvestust, on hea jälgida paralingvistiliste vahendite ja verbaalse sõnumi koos- või ebakõla.

Hea kontakti loomiseks ei tohiks hääle olla ei häirivalt vali ega liiga vaikne. Vali hääle seostub küll innukusega, kuid võib mõjuda agressiivselt või sõnumi ületähtsustamisena. Emotsioonide muutudes hääletoon muutub. Rõõmu, hirmu ja viha tõttu hääle kõrgeneb, sest häälepaelad on pinges, ning ka kõne tempo kiireneb. Kiirustades esitatud küsimused muudavad vastaja närviliseks. Kõrgenenud hääletämbriga ja kiirustades esitatud küsimused mõjuvad ebakindlana. Väsimuse korral hääle madaldub. Liiga aeglaselt esitatud küsimused võivad olla aga uinutavad. Kiire ja aeglase kõneleja vestlus võib nurjuda, kuna kiire kõneleja üritab teise lauseid lõpetada, sekkub kõnepauside ajal ja esitab uue küsimuse eelmise vastust lõpuni kuulamata, kuid aeglasel vastajal on raske küsimusi jälgida ja kuna tal ei õnnestu oma mõtet lõpuni öelda, võib ta vestlusest loobuda.

Paus kõnes ei ole katkestus ega tühi koht, vaid oskusliku intervjuueerija töövahend. Pauside abil saab vestlust struktureerida – anda mõista, et oodatakse vastust, tõmmata millelegi tähelepanu ja anda räägitule vajalikku rõhku. Otstarbekas on teha paus enne uue mõtte juurde siirdumist.

9. ALTERNATIIVSED ABIVAHENDID LASTE INTERVJUEERIMISEL

Selles peatükis tutvustatakse abivahendeid, mida on laste küsitlemisel kasutatud või proovitud kasutada. Mõni neist sobib eeskätt lapse ja tema vanemate vaheliste suhete täpsustamiseks tsiviilmenetluses (mäng ja mänguasjad, muinasjutud, emotsioonikaardid, joonistamine), mõni aitab vähendada laste ärevust nii tsiviil- kui ka kriminaalmenetluses küsitlemisel (joonistamine), mõni aitab lapsel täpsustada kehaosade kohta käivaid sõnu kriminaalmenetluses (kehakaart) ja toimunud sündmuste järjekorda ning mõni aitab küsitlemise reegleid paremini meeles pidada (visuaalsed abivahendid).

9.1. Mäng ja mänguasjad

Mäng on väga paljus orienteeritud tegelikkusele. Nagu kassipoegadel võimaldab mänguline kallaletung harjutada turvalistes tingimustes ohtlike olukordade jaoks vajalikke oskusi, võib ka laste müramisel olla sama eesmärk. Sümbolilises mängus loovad kognitiivsed protsessid kuju-teldava reaalsuse ning olemasolevad esemed pannakse esindama teisi asju (näiteks karp on maja). Sümbolilised protsessid lülituvad ka sotsiaalsete rollidega mängudesse, näiteks kui lapsed mängivad emasid-isasid, arste, õpetajaid, politseinikke või muid tegelasi. Lastel (eriti noorematel, alla kaheksa-aastastel) on omadus minna kujutlusmaailma ning hakata mõtlema sümbolite abil (mängides kaotavad esemed oma identiteedi ja muutuvad vajalikeks sümboliteks – klotsid autodeks, nukud pereliikmeteks jne). Neid ideid saab intervjuul hästi kasutada, et aidata lapsel end kergemini väljendada.

Sellele teadmisele toetudes on küsitlejal kerge rääkida lapsega sümbolite abil, kuid tuleb olla ettevaatlik, et intervjuu ei muutuks mänguks (et laps ei kaotaks reaalsustaju). Sümboliline mõtlemine hakkab taanduma pärast kaheksandat-üheksandat eluaastat, mis ei tähenda, et hiljem ei saaks lastega sümbolite abil rääkida. Vastupidi – hiljem ei kaota nad nii kergesti reaalsustaju. Ka paljudel täiskasvanutel on kergem väljendada end sümbolite kaudu, millele toetub mitu psühhoteraapiakoolkonda. Psühholoogitöös olen täheldanud, et varateismeeas poisid ei soovi mänguasju sümbolitena kasutada. Ilmselt soovivad nad selles vanuses loobuda kõigest lapsepõlvega seonduvast ja identifitseerida end pigem täiskasvanutena.

Mänguasjade ja muude alternatiivsete abivahendite kasutamise edukus intervjuul sõltub väga palju sellest, kui mugavalt tunneb end küsitledes intervjuueerija. Mängimine küsitlemise ajal võib lapsel vähendada küll intervjuust tingitud ärevust, kuid kui mänguasjad on liiga huvitavad, võib laps olla haaratud hoopis mängust ja küsimused hakkavad teda segama. Pärast huvitavat mängu võib olla keeruline last küsitleda. Seega võiks mängu kasutada intervjuul kahel moel: kas ärevuse ja pinge maandajana enne intervjuud või kerge ülesandena vestlemise ajal (näiteks mosaiikpildi kokkupanek või doominomäng, kus mäng võtab liigse tähelepanu ärevuselt ning lapsel on kergem ennast väljendada).

Et näiteks vanemate lahutuse korral määrata lapse hooldusõigus või pere juurest lahkunud vanemaga suhtlemise kord (täpsemalt peatükis 13.1 „Lapse küsitlemine hooldus- ja suhtlusõiguse määramise asjas“), võib olla vajalik last küsitleda (millised suhted on tal kummagi vanemaga, kumb vanem vastab paremini lapse arenguvajadustele jne). Seejuures on hea kasutada **puunukke**, mida pereterapeutid sageli oma töös kasutavad. Need on ümara või kandilise kujuga puuklotsid, millel ei ole juukseid, näoilmeid, riideid või muid etteantud tunnuseid nagu tavanukkudel. Seetõttu saab laps nukkude valimisel oma loo rääkimiseks kujutada neisse enda vanemate tunnusjooni. Laps valib iga oma pereliikme (ka enda) kohta komplektist ühe puunuku ning paigutab need üksteise suhtes nõnda, nagu laps tajub suhteid kodus või iga pereliikmega eraldi.

Lapsi küsitledes võib kasutada ka näiteks **mänguloomi**. Need ei seostu otseselt inimestega, kuid igal loomal on oma tunnusjooned. Kuna loom ei seostu otseselt inimesega, võib lapsel olla kergem rääkida oma lähedastest, kasutades sümbolina looma.

Inglise psühholoogid kasutavad lastega vesteldes näiteks **nukumaju** koos kõigi detailide ning nukkudega (päriselu kujutistega) ning uurivad sel viisil suhteid: kus keegi magab, mis kodus toimub, mida keegi õhtuti teeb jne. Nende väga elutruude abivahendite abil küsitletakse lapsi nii kõigi väärkohtlemise vormide kui ka vanemate lahutuse, lapsega suhtlemise korra ja lapse teisele vanemale üleandmisega seonduvate olukordade kohta.

Pere suhtlusstiili teadasaamiseks võib kasutada näiteks **telefonimängu**. Selleks on vaja kaht mängutelefoni, millega saab läbi mängida erinevaid olukordi.

Mul on siin kaks telefoni. Kas sa saad selle telefoniga rääkida nii, nagu siis, kui sinu isa helistab emale ja küsib, kas ta võib sulle järele tulla? Teine telefon on ema telefon ja sa vastad sellele, nagu sinu ema tavaliselt isale vastab. (Laps mängib mõlema telefoniga, rääkides kord ühe, siis teise telefoniga. Kui ta ei saa korraga mõlema telefoniga mängida, palub küsitaja lapsel ennast juhendada, kuidas ta peaks küsima või vastama.)

Telefoni teel võivad konfliktis vanemad tihti maha pidada suuri sõnasõdu, kuna telefon võimaldab distantssuhtlust. Selline mäng annab hea ülevaate vanemate omavahelisest suhtlemisest.

Teeme nii, et selle telefoniga helistad sina emale, kui sa oled isa kodus ja ...

Teeme nii, et isa helistab sulle, kui sa oled kodus, ja sa vastad sellele telefonile.

Mida ta sinu käest küsib? Mida ta sulle ütleb?

Mängu ja mänguasjade kasutamisega kaasnevad ka teatavad ohud.

1. Intervjuu võib muutuda mänguks, eriti kui küsitleja läheb mänguga ise kaasa. Laste fantaasiamaailm on piiritu ja mängu sisu võib minna tegelikult toimunud sündmustest väga kaugele. Kui küsitleja palub lapsel oletada või kujutleda (*Oletame, et see tegelane on; Kujutle, et see asi on ...*), hakkabki laps oletama või kujutlema. Sellised märksõnad loovad mängulise situatsiooni (kujutluse), mis ei ole tegelike sündmustega seotud.
2. Mäng on lapsele tihti sotsiaalne tegevus, kus ilmnevad tema esimesed vastastikused ja teineteist täiendavad rollid. Seega tuleb intervjuu käigus eristada, mida laps on varem mängides suhete kohta ette kujutanud, ning seda, mis tegelikult toimub.
3. Küsitleja võib hakata tegema järeldusi, ilma et ta neid kontrolliks. Näiteks tuleks mänguasju kasutades küsida, kas ema-isa räägivad temaga samuti, nagu need mänguasjad. Mänguasjad on vestluse arendamisel vaid abivahendiks.
4. Küsitleja võib hakata lapse mängu sõna-sõnalt interpreteerima. Nii võib juhtuda, kui interpreteerimise aluseks on küsitleja eelarvamus juhtunu kohta.

Ohtude vältimiseks tuleb küsitlejal jääda oma positsioonile ja esitada küsimusi lapse jutust lähtuvalt teda suunamata.

9.2. Muinasjutud

Suur osa sümbolilisest mängust on seotud tavauskumuste kõrvaleheitmise ja elementide uudsel viisil kombineerimisega. Näiteks muinasjuttudes nõidadest ja draakonitest on autorid üldjuhul teadlikult ühendanud tegelikkuse ja väljamõeldise. Enamasti on muinasjutud seotud lapse hirmu-tunde, soovunelmate, kellegi idealiseerimise, sisemiste väärtuste, moraaliküsimuste, heasse ja halba suhtumise ning nende eristamise, õiglustunde, armastuse, hoolivuse, vihkamise ja muude tunnete ning eluväärtustega. Kui mängides õpivad lapsed tundma elu põhiväärtusi, siis muinasjuttude abil õpivad nad suhtumudeleid, toime tulema oma hirmudega ning eristama õiget valest ja head kurjast. Kuna muinasjutud kirjeldavad elu sümbolite

abil, on need lastele hästi mõistetavad ja meelde jäävad. Samas ei seostu muinasjutt tegelikkusega. Seetõttu on hea kasutada lapsi küsitledes ka muinasjutu elemente. Näiteks on hulgaliselt muinasjutte kurjadest võõrasemadest ja laste halvast kohtlemisest („Lumivalgeke ja seitse põialpoissi“, „Tuhkatriinu“, „Hans ja Grete“ jne). Väiksemad lapsed kipuvad reaalsust ja muinaslugu segi ajama ning võivad ette kujutada, et isa uus kaasa on kuri võõrasema, kes soovib neile halba, või metsas üksi elavad vanad naised on kurjad nõiad. Kui uurida täpsemalt, mida laps kardab näiteks isa uue naise puhul, võib selguda, et lapse jutt põhineb fantaasial. Filmide, muinasjuttude ja muude lugude või tegelaste omadusi saab paralleeliks tuua igas vanuses laste puhul, tuleb ainult kindel olla, et laps seda lugu teab.

Väiksemate laste puhul aitab ka lihtsa lasteloo lugemine, milles kirjeldatavad tingimused sarnanevad lapse olukorraga. Loo abil saab näiteks uurida, kas laps tunneb end peategelasega sarnaselt ja kuidas on olukord tema perekonnas. Seejärel saab välja selgitada, milline on selle lapse lugu.

Mida sina siis tegid, kui ema ütles ...?

Mida sina tegid, kui ema-isa tülitseksid?

Muinasjuttude kasutamise puhul on samuti oht saadud informatsiooni valesti tõlgendada. Tuleb silmas pidada, et lugudele ja tegelastele saab tähenduse ja iseloomustuse anda vaid laps ise.

Võluvitsa metafoor või **kuldkalakese kolme soovi metafoor** töötavad hästi hool-
dus- ja suhtlusõiguse määramise puhul, kus lapsel palutakse rääkida oma unistustest ja soovidest.

Kui sul oleks praegu võluvits, siis kuhu sa ennast võluksid?

Kes oleksid sinuga? Milline oleks siis sinu elu?

Kui sa kohtaksid kuldkala ja ta oleks valmis täitma sinu kolm soovi, siis mida sa sooviksid?

9.3. Emotsioonikaardid

Emotsioonikaardid on loomapiltidega kaartide komplekt, kus iga looma näoilme väljendab kuut põhiemotsiooni (rõõm, kurbus, viha, hirm, vastikus, üllatus). Need kaardid on hea abivahend vestlemisel nii laste kui ka mõnel juhul isegi täiskasvanutega. Loomad kui sümbolid eksisteerivad kõikides kultuurides ning enda või teiste seostamine mõne loomaga annab ettekujutuse isiku olemusest. Loomapiltidega kaartide kasutamine lapsele olulistest inimestest vestlemisel aitab lapsel ka ärevust vähendada.

Töö emotsioonikaartidega käib sarnaselt mänguasjadega – laps valib komplektist välja loomapildid nende inimeste kohta, kellest hakatakse rääkima. Laps valib iga jutuks tuleva inimese jaoks kaardi, mis lapse arvates selle inimesega kõige rohkem sarnaneb.

Emotsioonikaarte on hea kasutada perekonfliktide ja vanemate lahutuse korral, kui laps räägib sellest, kuidas ta suhtub kummassegi vanemasse (ehk kuidas üks vanemat tähistav loom suhtub teise looma), millega pereliikmed kodus tegelevad, mida tema teeb koos kummagi vanemaga ja milline olukord talle meeldiks. Teisiti öeldes – loomapiltidega kaarte kasutades saab uurida, millised loomad on omavahel sõbrad, millised tülis ja miks, mida loomad kodus koos teevad, mida nad võiksid teha, et kõik oleks hästi jms.

Lapsel on kergem rääkida kodustest asjadest, kasutades pilte või teisi sümboleid, mis ei kujuta tema pereliikmeid otseselt (emotsioon ühe või teise pereliikme kohta valitud loomapildil võib olla üsna informatiivne, kuid võib sisaldada ka valesti tõlgendamise ohtu, näiteks võib küsija rebast iseloomustada hoopis teisiti kui laps). Selleks, et tõlgendusviga vältida, võiks lapsel paluda valitud loomapilte kirjeldada. Nagu on mainitud peatükis 13.1 „Lapse küsitlemine hooldus- ja suhtlusõiguse määramise asjas“, on lapsel väga raske otsustada, kumma vanema juurde ta soovib pärast lahutust elama jääda. Lapse arengut ja enesehinnangu kujunemist silmas pidades ei ole õige seda temalt ka oodata. Vestlus selle üle, kuidas laps tunneb end kummagi vanemaga, samuti see, millise tüübi (mänguasja) ta valib kumbagi vanemat esindama ja kuidas need omavahel suhtlevad, peaks andma ettekujutuse lapse olukorrast kodus ning tema eelistustest, ilma et tal tuleks see otse välja öelda. Sümbolite eelis peitub selles, et tunded ja soovid on omistatud loomadele, mitte tegelikele pereliikmetele.

Vestlesin kaheksa-aastase Kustiga, kelle vanemad olid lahutatud. Tema emal oli uus perekond ja poiss elas ema, tema uue mehe ning väikese kasuõega. Poisi bioloogilised vanemad ei suutnud omavahel kokkuleppele jõuda, millal ja kui tihti peaks laps eraldi elavat vanemat külastama. Minu ülesanne oli hinnata Kusti suhtumist oma vanematesse ja suhteid kummagi vanemaga eraldi. Kasutasin Kustiga vesteldes emotsioonikaarte, mille seast poiss leidis üles pildid kõigi oma praeguste pereliikmete kohta ning eraldi elava isa kohta. Minu üllatuseks ei olnud Kusti kirjeldus oma pereliikmetest sugugi nii negatiivne kui Kusti ema kirjeldus. Piltide põhjal oli ainus õnnetu tegelane Kusti ise, mille peale poiss vastas: „Aga minu pärast ju kogu see jama toimubki. Ma ei saa aru, miks minu vanemad ei saa omavahel normaalselt rääkida.“ Tõepoolest olid Kusti vanemad omavahel teravas konfliktis. Mõlema vanemaga eraldi olid lapsel siiski head suhted.

Emotsioonikaartide kasutamise korral võiksid vestlusteemad olla järgmised: pereelu, inimestevahelised suhted, lapse suhted eakaaslaste või teiste täiskasvanutega, suhtlemisel tekkinud tunded, teiste inimeste tajumine, suhte probleemid jm.

Kuidas sa tundsid end siis, kui isa kolis pere juurest ära? (Lasta lapsel valida loomapiltide seast kaart tunde edasiandmiseks.)

Kuidas tundis end sinu arvates ema? (Lasta valida emotsioonikaart.)

Samuti saab loomakaarte kasutada traumaatiliste sündmuste peegeldamisel, kus sündmusega seotud inimesed saab asendada loomadega.

Mis juhtus enne [mingit sündmust]?

Mis juhtus kõigepealt?

Kes mida ütles ja tegi?

Mis toimus järgmisena?

Kes ja mida siis tegi?

Kuidas tunded muutusid?

Mis juhtus kõige viimasena?

Seega võib emotsioonikaartide kasutamine aidata selgust luua lapse ja vanemate omavahelises suhtlemises näiteks perekonfliktide ja vanemate lahutuse puhul. Emotsioonikaartide abil küsitlamine töötab hästi nelja- kuni kaheteistaastaste laste puhul. Hiljem hakkavad sümboliline mõtlemine ja sümbolilised mängud laste arengus olulisust kaotama ja sümbolid muutuvad piiritletumaks. Lisaks eelistavad teismeeas lapsed mängimisele muid tegevusi, ent see on paljuski individuaalne. Hästi töötavad need kaardid kognitiivselt vähem võimekate laste puhul, kuna nende verbaalne väljendusvõime on piiratum, ning laste puhul, kellel on traumaatilise kogemuse tõttu raske end väljendada.

9.4. Joonistamine

Wilhelmy ja Bull (1998) väidavad, et joonistamine võib aidata lastel rohkem meenutada. Pildid on lastega vestlemisel väga hea abimaterjal. Kuna nooremad lapsed mäletavad palju rohkem, kui nad väljendada oskavad, siis saab neid küsitledes kasutada mitmesuguseid võtteid, mis aitavad lastel infot mälust paremini meelde tuletada. Lapsel võib paluda näiteks joonistada toimunud sündmusest pilt. Küsitlemisel ei tohi lapse pilti tõlgendada sellel kujutatul järgi, vaid eelkõige selle järgi, mida laps ise oma pildist räägib.

Lapsel intervjuu käigus joonistada laskmine („joonista ja räägi“-tehnika) on üks lapstunnistajalt informatsiooni kogumise meetod (Poole ja Lamb, 1998). Selle

meetodi puhul räägib laps juhtunust ning samal ajal joonistab toimunud sündmustest pilti. Lastele meeldib joonistada, see maandab pinget ning hõlbustab meenutamist (Salmon jt, 2003). „Joonista ja räägi“-tehnika kasutamise korral suurenes viie- kuni kümneaastaste laste antud tõese info hulk vabas meenutuses, ilma et oleks vähenenud info täpsus. Kolme- kuni viieaastastel lastel oli selline positiivne mõju väiksem (Gross ja Hayne, 1998).

Joonistamisel meenutamise abivahendina on ka mitu miinust. Esiteks vähendab see informatsiooni täpsust lapse ütlustes pärast ajalist viivitust sündmuse ja meenutamise vahel (Salmon ja Pipe, 2000). Bruck jt (2000) on leidnud, et „joonista ja räägi“-tehnikka on suurendanud valede detailide arvu viie- kuni kuueaastaste laste ütlustes. Kui sellises vanuses lapsed joonistasid väljamõeldud sündmusi, olid nad rohkem valmis väitma, et osalesid nendes sündmustes ise (Strange jt, 2003). Siin võib paralleeli tõmmata anatoomiliste nukkude kasutamisega (vt peatükki 9.5 „Anatoomilised nukud“) – kui lapsega on tõepoolest midagi juhtunud, siis üldiselt kirjeldab ta seda ka vähem või rohkem täpselt, aga kui lapsega ei ole midagi juhtunud, siis võib ta selliste meetodite korral anda pigem ebatäpseid ütlusi, eriti vastusena suunavatele küsimustele.

Paljud arengupsühholoogid ja teised lapsi uurivad teadlased on väitnud, et laste joonistustel on sümboliline tähendus (Butterworth ja Harris, 2002). Arengupsühholoogid Freeman ja Janikoun (1972) palusid lastel joonistada tassi, mis asetati nende ette nõnda, et tassi kõrva ei olnud näha, kuid oli nähtav tassil olev lilldekoratsioon. Nooremad kui kaheksa-aastased lapsed lisisid oma joonistustele tassi kõrva, mida nad ei näinud, kuid jätsid joonistamata kaunistuse. Lapsed teadsid, et tassidel on kõrvad, ja kujutasid seda, mida nad tasside kohta üldiselt teadsid. Vanemad kui kaheksa-aastased aga joonistasid lille ja jätsid tassikõrva joonistamata, st kujutasid realistlikult seda, mida nägid enda vaatepunktist.

Kui paluda lapsel joonistada perekonda, väljenduvad joonistuses tavaliselt üsna selgelt isikud, keda laps peab oma perekonda kuuluvaks. Perekond on lapse kõige lähedasem ja intiimsem sotsiaalne keskkond. Perepilt peegeldab paljus lapse emotsionaalset ja sotsiaalset enesehinnangut, st lapse olukorda peres. Pildile joonistatavad figuurid ja detailid võivad üsna täpselt peegeldada peres valitsevaid suhteid.

Nagu eespool mainitud, ei pruugi laste ruumitaju olla paigas kuni kaheksanda eluaastani. Alles seejärel on nad suutelised kujutama olukorda ette eri vaatepunktist. Samuti ei suuda nad enne seda vanust mõista proportsioone ning neid visuaalselt realistlike ruumiliste kujutiste loomiseks ära kasutada.

Kaheksa-aastane Anti, kelle vanemad valmistusid lahku minema, sai ülesandeks joonistada kõik pereliikmed midagi tegemas. Anti joonistas oma korteri plaani koos kõigi detailidega, mis neil kodus on, ning igasse tuppa imepisikese figuuri midagi tegemas. Kõik pereliikmed olid eraldi tubades ning üksteisest eraldatud, aga detailide filigraansele viimistlemisele kulus poisil põhienergia.

Anti peres olid suhted pereliikmete vahel nii halvad, et Anti ise püüdis oma pildi kaudu luua mingisugustki korrastatust. Samuti viitab liigne detailidele keskendumine suhete keerukusele.

Kui paluda lapsel joonistada perepilt, ei saa teda suunata joonistama kõiki küsitlajale teadaolevaid pereliikmeid. Just see, kelle laps pildile joonistab, kelle kõrvale ta selle pereliikme asetab ning millises suhtes on see teistega, on informatiivne, kuna annab küsitlajale võimaluse pildi järgi vestlust arendada ja vastuseid täpsustada. Küllalt on juhuseid, kus laps unustab pildile joonistada mõne pereliikme, kuid ei tasu teha ennatlikke järeldusi, et seda isikut lapse elus ei eksisteeri – oluline on lugu, mille laps puuduva isiku kohta lisab. Pildi järgi on lapsele kerge esitada küsimusi, näiteks Kus see inimene praegu on?.

Kui üheksa-aastaselt Miinal oli palutud oma pere pilt joonistada, joonistas ta pildile enda, ema, õe ja kassi ning lehe pöördele oma isa, kes oli pere juurest äsja lahkunud. Miina ütles, et isa ei mahtunud pildile.

On ka juhuseid, kus laps ennast pildile ei joonista. Ka siit saab edasi uurida, mida laps parasjagu teeb või kus on. Samuti võiks uurida, kuidas laps ennast tunneb, kui end pildil ei näe, ja muid analoogseid küsimusi.

Kõnekas on ka see, kelle kõrvale laps end pildil asetab (näiteks lemmikvanem). See annab võimaluse uurida täpsemalt, kuidas laps end seal tunneb, kuidas teised pereliikmed end üksteise kõrval tunnevad ja kas laps tahaks olla veel kellegi kõrval.

Kuidas sa ennast sellel pildil tunnend?

Kus sa tahaksid olla?

Kelle kõrval sa tahaksid olla?

Iseenesest on kõnekad ka joonistatud pereliikmete näoilmed, käte asend, paiknemine pildil ja lisadetailid. Näiteks on lahutatud perest laps joonistanud pildile kõrvuti mõlemad vanemad mulli sisse, millest saaks järeldada lapse unistust, et vanemad taas ühineks, kuid oluline on teha igal üksikjuhul kindlaks, kuidas laps ise oma pilti tõlgendab.

Laps kipub peres domineerivad või talle olulisemad inimesed joonistama teistest suuremana. Informatiivne on ka see, mida pereliikmed joonistusel teevad. Lapsel võib paluda joonistada ka pildi tegevustest ema ja isa majas eraldi. Allpool on esitatud mõni näitlik küsimus, mida võiks lapselt pildi kohta küsida.

Kuidas ema/isa end sellel pildil tunneb?

Mida ema/isa sel ajal teeb, kui sina... / teine vanem ...?

Kuidas sa ennast tunnend?

Lapsel võiks paluda kirjeldada oma ema ja isa ning jälgida, milliseid sõnu ta selleks kasutab (see peaks andma rohkem informatsiooni ka vanemast võõrandumise sündroomi kohta, millest räägitakse peatükis 14 „Vanemast võõrandumise sündroomiga lapse küsitlemine“).

Ka lapse joonistatud detaile ei tohiks ise interpreteerida, vaid küsida lapse käest, mida ta niimoodi joonistades on mõelnud. Näiteks käte ebanormaalset suurust seostatakse agressiivsusega, eriti kui küüned on välja joonistatud, samas võib see tähendada ema uut manikööri, mida laps juhtus nägema.

Genitaalide joonistamine on iseloomulikum teismelistele seoses seksuaalsuse avastamise ja hormonaalsete muutustega organismis. Samas võivad ka nooremad lapsed inimeste joonistamisel sootunnuseid rõhutada. Sellisel juhul peaks lapsega pildist rääkima ning üle küsima, mida ja mis põhjustel on laps joonistanud (näiteks võib lapsel olla kodus teismeline vend, kes nende detailidega kõike ettejuhtuvat illustreerib, või on ta näinud hiljuti televiisorist või internetist seksuaalse sisuga videoid või pilte).

Segaduses olevate laste joonistustelgi kipub valitsema segadus, näha on palju kustutamist ning detailide ja figuuride ülejoonistamist. Kui märkate, et figuuri on mitu korda üle joonistatud, tasub lapse käest uurida, millised on tema suhted selle isikuga. Sageli on see uus pereliige, kelle kohta lapsel pole veel seisukohta või soovib laps teda pildilt kustutada, kuigi teab, et see isik on tema pereinimise kindlalt koha sisse võtnud. Üldiselt jälgivad lapsed pereinimise joonistamisel inimeste suurust ja vanuselist järjekorda (õdede-vendade olemasolu korral).

Niisiis võib väita, et ainuüksi lapse joonistus oma perekonnast võib olla väga kõnekas. Nooremad lapsed joonistavad oma pilte ligilähedaselt sellele, kuidas nad jutustavad muinasjuttu, kus on olemas ajaline ja tegevuslik dimensioon. Nad joonistavad pigem seda, mida teavad, kui seda, mida näevad. Seega annavad joonistused perest, kodust, endast ja oma perekonnast ning pereliikmetest midagi tegemas üsna hea ülevaate sellest, mis lapse kodus toimub. Üldjuhul on laps juba viieaastasena valmis pildi järgi lugu jutustama.

Kokkuvõttes võib väita, et laste joonistused on intervjuul väga hea abimaterjal, kuid nende tõlgendamisel tuleb olla äärmiselt ettevaatlik. Joonistuste väärtus seisneb selles, et laps väljendub neid koostades spontaanselt ja otsekoheselt. Uurijale on joonistused hea töövahend eelkõige vestluse edendamise ja sisu täpsustamise eesmärgil.

9.5. Anatoomilised nukud

Anatoomilisi nukke hakati seksuaalselt väärkoheldud laste küsitlemisel kasutama 1980. aastatel. Selliseid nukke saab riidesse panna ja riidest lahti võtta ning nende erinevus tavalistest nukkudest seisneb selles, et neil on kujutatud ka suguelundid. Anatoomilisi nukke hakati ülekuulamisel kasutama selleks, et aidata lapsel üle saada häbelikkusest juhtunu, näiteks seksuaalse väärkohtlemise suhtes ning aidata tal juhtunut seletada, juhul kui lapse sõnavara pole piisavalt arenenud, seda eriti lasteaialaste puhul.

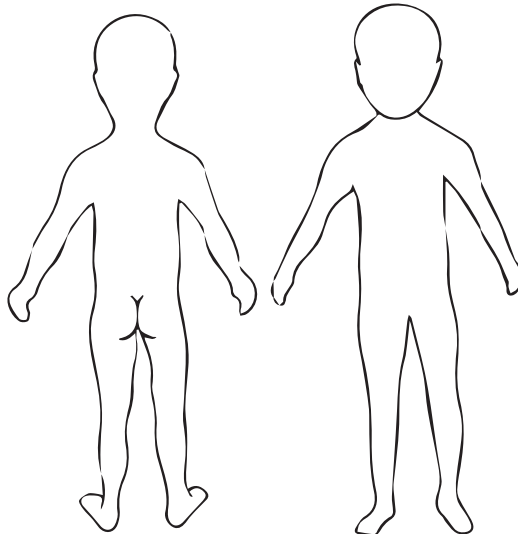
Anatoomiliste nukkude kasutamise efektiivsust käsitlevad uuringud on andnud vastukäivaid tulemusi. Ceci ja Bruck (1995) kirjeldavad juhtumeid, kus suguelundite nägemine nukul võib elavdada lapse fantaasiat, kuna tavalistel nukkudel neid ei ole, ja seeläbi esile kutsuda fabritseeritud tunnistuse. Samuti on leitud, et alla nelja-aastased lapsed võivad saada halvasti aru sellest, et nukk on ühelt poolt mänguasi ja teiselt poolt kujutab ülekuulamisel last ennast või kurjategijat (DeLoache ja Marzolf, 1995; Thierry jt, 2005). Seega tuleb nii väikeste laste küsitlemisel anatoomilisi nukke kasutades arvestada, et nad võivad (võrdluses vanemate lastega) anda kaheldavaid ütlusi. Thierry jt (2005) on leidnud, et kolme- kuni kahesteistaastaste laste jutus oli anatoomiliste nukkude kasutamise korral rohkem väljamõeldud detaile. Seega, kuigi detailide hulk laste ütlustes võib suureneda, võib samavõrd suureneda ka vigade arv (Bruck jt, 2000). Lamb jt (1996) on leidnud, et nelja- kuni kahesteistaastased seksuaalselt väärkoheldud lapsed meenutasid sama palju detaile olenemata sellest, kas anatoomilist nukku kasutati või mitte.

Eelnevast lähtuvalt on mõnes riigis (näiteks USAs, Inglismaal ja Walesis, Islandil) hakatud anatoomiliste nukkude kasutamist laste ülekuulamisel piirama, kuna lapse tunnistus muutub selle meetodi puhul ebatäpsemaks. Seega võib anatoomiline nukk ühelt poolt aidata kindlaks teha lapse sõnavara kehaosade kohta ning aru saada, kust last on puudutatud. Teisalt aga kui lapsel on võimalus nukkudega mängida või nukud on esitatud koos teiste mänguasjadega, siis kasvab ebaõige info meenutamise ning suunava küsitlemise tõenäosus (Lamb jt, 2011). Kokkuvõttes võib öelda, et kuigi anatoomilise nuku vastutustundlik ja oskuslik kasutamine võib aidata teatud olukordades lapsel rohkem meenutada, on oht, et laps meenutab valeinfot, ning seetõttu tuleb anatoomiliste nukkude kasutamist küsitlemisel hooliga kaaluda.

9.6. Kehakaart

Sarnaselt anatoomiliste nukkudega on pakutud kehakaardi kasutamist (vt joonis 3), kus laps näeb alasti täiskasvanu ja/või lapse pilte eest- ja tagantvaates. Kasutusel on nii pildid, millel on kujutatud mõlemast soost inimesi koos genitaalidega, kui ka umbisikulised näo ja genitaalideta pildid, millele saab küsitlemise käigus ise täiendusi teha. Kehakaarte kasutades saab laps küsitlemise ajal osutada või pliiatsiga täpselt märkida, kust teda puudutati ning kust ta ise kedagi on puudutanud. Kehakaardid pakuvad lastele nukkudega võrreldes vähem võimalusi nendega mängida ning seetõttu peetakse neid vähem suunavateks (Lamb jt, 2011). Siiski on kehakaardi kasutamine sarnaselt anatoomiliste nukkude kasutamisega andnud küsitlemise efektiivsuse seisukohalt vastuolulisi tulemusi.

Aldridge jt (2004) on leidnud, et kehakaardi kasutamise korral võib suurened laste vastustes sisalduvate detailide **hulk**, kuid sama ei saa öelda detailide **täpsuse** kohta. Teisiti öeldes, lapsed võivad küll juhtunu kohta meenutada rohkem, kuid suureneb ka ebatäpsete detailide arv meenutuses. Kui võimaliku puudutamise kohta küsiti lapselt kehakaarti kasutades ainult suletud küsimusi, siis suurenes ebatäpse info hulk (Lamb jt, 2011). Yang jt (2009) on leidnud, et kehakaardi kasutamine aitas täpsustada just neid detaile, mis olid seotud kehaosade, aga mitte tegevustega. Seega võib kehakaarti kasutada pigem puudutatud koha kindlaksmääramiseks ja laste sõnavara täpsustamiseks kehaosade kohta kui meenutamise ajendina, kuna sarnaselt anatoomiliste nukkude kasutamisega on valemälestuste tekke oht.

Joonis 3. Kehakaart

Allikas: http://www.standrewsplaygroup.org/policies/protection_statement#body

9.7. Etalonid

Üheks võimaluseks, kuidas laste isikukirjeldusi täpsemaks muuta, on teaduskirjanduses pakutud etaloni kasutamist (Sporer, 1996). Küsides lapselt nähtud isiku kirjeldust, võib küsitleja kasutada ennast võrdlusalusena, näiteks politseinik võib lapse käest esmast kahtlusaluse isikukirjeldust võttes küsida: „Kui pikk see inimene oli minuga võrreldes?“

Nii laste (Kask jt, 2007) kui ka täiskasvanute (Kask jt, 2006) kohta tehtud uuringud on näidanud, et etaloni kasutamine pole efektiivne. Nendes uuringutes nägid katseisikud meesterahvast ja pidid teda hiljem kirjeldama. Ühelt katseisikute rühmalt küsiti küsimusi tavapärasel viisil (*Kui pikk oli see inimene?*), teiselt rühmalt etaloni kasutades (*Kui pikk oli see inimene minuga võrreldes?*).

Etaloni kasutamine küsimuste küsimisel ajas lapsi mõningal juhul segadusse (nähtud isiku kehakuju ja nina suurust osati paremini hinnata etaloni kasutamata). Ka täiskasvanute puhul polnud etaloni kasutamine efektiivne. Huvitava tõigana ilmnes laste puhul, et kui etaloniks oli naine, siis said poisid parema tulemuse kui tüdrukud. Täiskasvanud olid info andmisel aktiivsemad, küsides mõnikord spontaanselt küsitleja käest tema kasvu ja vanust, mis aitaks neil hinnata nähtud isiku tunnuseid. Leiti, et täiskasvanud, kes olid nähtud isikuga välimuselt sarnased, olid ka täpsemad. Tulemused olid soospetsiifilised ehk mehed, kes nägid meessoost isikut, oskasid täpsemini hinnata nähtud isiku nägu ja kehakuju. Seega aitavad tunnistaja enda keha parameetrid täpsemini meenutada ainult mõningaid detaile nähtud isiku kohta. Kokkuvõtteks võib öelda, et see, kui küsija kasutab iseennast etalonina, ei aita lapsel täpsemalt meenutada ning võib olla pigem eksitav.

9.8. Visuaalsed abivahendid

Mõningates olukordades aitavad lapsel sündmust paremini meenutada või mälus korrastada või ülekuulamise reegleid paremini meeles hoida visuaalsed abivahendid. Järgnevalt tutvustatakse mõningaid visuaalseid abivahendeid, mida on soovitatud laste ülekuulamisel kasutada (The Advocate's Gateway, 2015).

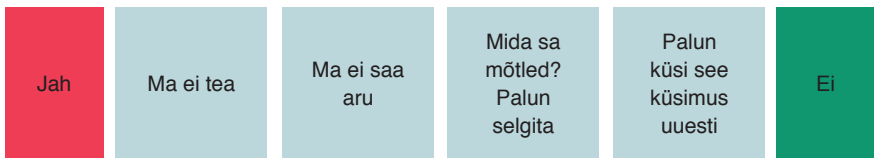
Visuaalne ajajoon (joonis 4) võib aidata lapsel orienteeruda paremini ajakategooriates, nagu kuupäevad ja nende järjestamine, ning seostada neid sündmuse toimumise kohaga. Sellest on kasu eeskätt mitme episoodi eristamise korral, kui lapsel on raskusi sündmuste ja detailide järjekorraga.

Joonis 4. Ajajoon

Allikas: *The Advocate's Gateway, 2015, Toolkit 14*

Sümbolikaardid aitavad määrata lapse emotsionaalset seisundit ja ärevuse taset küsitlemise ajal. Sellised abivahendid võivad hoida või juhtida tähelepanu räägitavale teemale; hoida last rahulikuna, vähendades sotsiaalseid ja emotsionaalseid nõudmisi, ning hoida lapsel meeles ülekuulamise reeglid ja põhimõtted. Sümbolikaarte võib kasutada selleks, et aidata lapsel ülekuulamise reeglitest aru saada ja neid kinnistada, näiteks reeglite tutvustamise ja meelespidamise teel (vt joonised 5 ja 6).

Joonis 5. Reeglid tekstina

Allikas: *The Advocate's Gateway, 2015, Toolkit 14*

Joonis 6. Reeglid sümbolitena

Allikas: *The Advocate's Gateway, 2015, Toolkit 14*

Alternatiivse võimalusena saab kasutada ka ärevust ja/või emotsionaalset seisundit hindavat skaalat (vt joonised 7 ja 8), et laps saaks osutada raskustele küsitust arusaamisel või sellele, et küsitlemise tempo on läinud liiga kiireks ja/või stressirohkeks ning laps vajaks vaheaega.

Ma ei suuda enam keskenduda ega küsimustele vastata.
Ma vajan pausi.

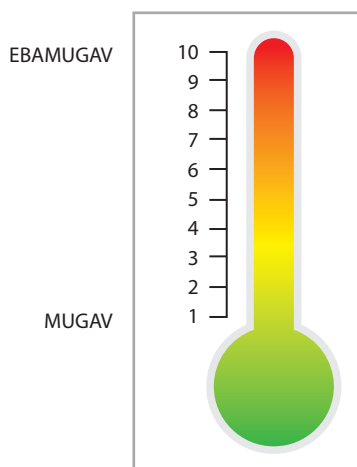
Sa räägid liiga kiiresti.
Mul on raske mõelda ja keskenduda. Võta tempot maha.

Mul on kõik korras ja ma saan jätkata.

Joonis 7. Ärevuse tase tekstina

Allikas: *The Advocate's Gateway, 2015, Toolkit 14*

Joonis 8. Emotsioonide termomeeter

Allikas: *The Advocate's Gateway, 2015, Toolkit 14*

10. INTERVJUEERIMIST RASKENDAVAD ASJAOLUD

10.1. Laste mõjutatavus

Lapsed võivad olla intervjuul vägagi mõjutatavad. Väga tugevasti mõjutab last see, mis temaga on juhtunud:

- juhtunu tagajärjel lapsel tekkinud emotsioonid;
- kuidas juhtunusse suhtutakse kodus või koolis;
- kui tundlik on laps juhtunu suhtes;
- kas lapsel on hirm juhtunust rääkimise tõttu või juhtunuga seotud täiskasvanu ees;
- kas lapsel on palutud hoida juhtunut saladuses;
- kas lapsel on toetajaid ja millist infot nemad lapsele edastavad.

Last mõjutavad ka tema üldine vastuvõtlikkus ning talle esitatavad küsimused. Suunavad küsimused võivad lapse väga kergesti segadusse ajada ja ta võib hakata enda mälu piltides kahtlema.

Lapsi on kerge eksiteele viia, väidavad ka Leichtman ja Ceci (1995), kes kirjeldavad seda probleemi mitmes oma uuringus. Näiteks küsitlesid nad nelja- kuni kuueaastaseid lapsi sündmuse kohta nende klassiruumis. Laste klassiruumi külastas onu Sam. Kui hiljem laste käest neutraalselt küsiti, mis külastuse ajal juhtus, kirjeldasid lapsed toimunut väga täpselt. Kui aga lastele esitati suunavaid küsimusi, mis viitasid sellele, nagu onu Sam oleks rikkunud raamatuid või mänguasju, hakkasid lapsed kinnitama, et see nõnda ka juhtus, eriti veel pärast seda, kui Leichtman ja Ceci ütlesid, et Sam on hooletu. Tegelikult ei teinud Sam klassiruumis muud, kui jalutas vaid ringi. Seega küsitlejad, kes kasutasid suunavaid küsimusi, viisid lapsed selleni, et nad väitsid end olevat näinud asju, mida tegelikult ei juhtunud.

Sarnase tulemuse said Ceci jt (1994) ka teises uuringus. Nad esitasid väikestele lastele väljamõeldud sündmuste kohta korduvalt küsimusi, mille tulemusel hakkasid paljud lapsed uskuma, et need sündmused tõepoolest toimusid.

Sama efekt võib ilmneda ka detailide täpsustamise juures. Näiteks on laps mingi sündmuse käigus näinud pruuni särgiga meest. Kui lapselt küsida esmalt, kas mehel oli punane särk, võib ta vastata täpselt, et oli pruun. Kui küsida hiljem, mis värvi oli mehe särk, peaks laps mäletama, et ta nägi tegelikult pruuni särki, aga kuna kuulis enne, et mehel võis olla hoopis punane särk, võib ta hakata kahtlema.

Kui hiljem samalt lapselt küsida, kas mehe särk oli punane või pruun, võib ta vastata, et oli punane, kuna täiskasvanu vihjas sellele. Väiksematel lastel on mõnikord raske meenutada, kui neid faktidega eksitatakse, ning nad võivad tegelikult juhtunu fantaasiaga segi ajada. Lastel võib olla seega täiskasvanutest raskem eristada informatsiooni, mida nad sündmuse kohta mäletavad, informatsioonist, mida mainiti hilisema küsitluse käigus.

Ceci ja Bruck (1995) leiavad, et lapsed võivad olla mõjutatavad seetõttu, et kodeerivad sündmuse kohta vähem informatsiooni kui täiskasvanud, sest neil on vähem efektiivsed mälu- ja tähelepanustrateegiad. Teine põhjus võib olla see, et lastel võib informatsioon küll olemas olla, kuid töömälu piiratud tõttu on nende informatsiooni kodeerimine vähem täielik kui täiskasvanutel. Sellised piirangud võivad tähendada, et lastel on mälus rohkem lünki, mida saab täita suunava küsitlemise tulemusel saadud informatsiooniga. Isegi kui lapsed kodeerivad informatsiooni, teevad nad seda poolikult, kuna neil on vähem skeeme ja vähem olemasolevaid teadmisi, millega nad saaksid uut informatsiooni siduda. Sarnaselt väidavad ka Warren jt (1991), et kui sündmuse mõni aspekt on kodeeritud nõrgemalt või poolikult, siis on see aspekt suunavatele küsimustele enam avatud.

Lapse vastuseid võib mõjutada ka suhtumine autoriteetidesse. Ceci ja Bruck (1995) väidavad, et kui selline autoriteet nagu õpetaja, jurist, kohtunik või politseinik annab mingi vihje, võib laps tunda suuremat survet seda arvesse võtta kui olukorras, mil vihje annab vähem autoriteetne inimene.

Lapse vanemad võivad oma ärevusega ka lapse ärevusse ajada. Näiteks võivad vanemad karta, et laps võib nende kodusest elust midagi ebameeldivat rääkida. Kui vanem on last enne intervjuud mõjutanud, et sellest või teisest rääkida ei tohi, ning annab vihjeid, millest rääkima peaks, võib see lapse segadusse ajada ning ta pigem vaikib, annab ebamääraseid vastuseid või hakkab emotsionaalsest pingest nutma. Selle teguri vähendamiseks võiks pühendada rohkem tähelepanu intervjuu võimalikult soodsale sissejuhatusele ehk luua võimalikult turvaline keskkond ja usalduslik suhe. Lapse pingeid aitab vähendada teistel, lapse jaoks kergematel teemadel rääkimine intervjuu alguses. Ka informatsioon intervjuu ülesehituse ning küsituleja ootuste kohta peaks vähendama lapse pingeid.

Peatükis 5 „Küsitlemistehnikad“ oli juttu küsimuse kordamisest küsitluse ajal, mis samuti võib panna lapse oma vastust muutma. Kui sama küsimus esitatakse teist korda, võib laps mõelda, et järelikult oli esimene vastus vale, ning pakkuda uueks vastuseks midagi muud. Samas sõnastuses kordusküsimused võivad panna isegi teismelise kahtlema, kas teda mitte ei kontrollita, mistõttu ta võib koostööst loobuda. Seetõttu tuleb küsimuste kordamisel kindlasti lapsele mainida, et küsimusi korratakse selleks, et öeldust täpsemalt aru saada.

Väiksemad lapsed soovivad üldjuhul küsitlejale meeldida ning selle tõttu pakuvad nad vastuseid igale küsimusele. Nad püüavad ära arvata, millist vastust neilt oodatakse, isegi kui see vastus tegelikkusega ei seostu. Lapsed mõtleavad, et kui täiskasvanu esitab küsimuse, peab sellele olema ka vastus. Laste arvates ei tohiks ükski küsimus jääda vastuseta (kui neid pole enne õpetatud, et vastata tuleb vaid neile küsimustele, millele nad kindlalt vastust teavad, ning vastata *ma ei tea*, kui nad vastust ei tea). Lapsed püüavad vastata igale täiskasvanu küsimusele ka seepärast, et ei soovi näida rumalana.

Sama moodi vastavad ka kognitiivselt vähem võimekad ja suhtlemisraskustega lapsed, kusjuures mitte seepärast, et nad ei oleks võimelised andma usaldusväärseid vastuseid, vaid seetõttu, et nad võivad olla enam mõjutatud suunavatest küsimustest ning autoritaarse küsitleja mõjust.

Milne ja Bull (1999) on esitanud loetelu aspektidest, millest võib järeldada, kas laps on mõjutatav või on keegi teda mõjutanud:

- kui laps vastab enamikule küsimustele *ma ei tea*;
- kui laps vastab kõigile või enamikule küsimustest jaatavalt (nagu keegi oleks palunud tal seda teha);
- kui laps valib etteantud alternatiivsetest valikutest alati kas esimese või viimase;
- kui laps vastab küsimustele alati sotsiaalselt aktsepteeritud moel (lapsel ebaloomulikul moel, näiteks üliviisakalt);
- kui laps annab stereotüüpseid vastuseid;
- kui laps vastab küsimusele impulsiivselt ning võtab vastuse kohe tagasi (nagu tühistaks vastuse).

Kui selline vastuste muster tundub kahtlane, võiks esitada rohkem küsimusi, et olla kindel vastuste usaldusväärsuses. Näiteks kui laps vastab enamikule küsimustele jaatavalt, siis võib kontrolliiks esitada talle küsimuse, millele ta peaks vastama eitavalt.

Isegi kui laps püüab anda kogu aeg positiivseid vastuseid, ei ole otstarbekas talle seda märkusena öelda. Küsitleja ülesanne on sõnastada küsimused nõnda, et oleks võimalik saada usaldusväärseid vastuseid. Kui see ei õnnestu, tuleb kaaluda selleks korraks küsitluse lõpetamist.

Laps püüab tavaliselt luua vestlusesse talle omasel moel mingit loogikat, isegi kui talle esitatud küsimus seda hästi ei võimalda. Hughes ja Grieve (1980) korraldasid katse, kus küsitlesid viie- kuni seitsmeaastaseid lapsi. Nad esitasid küsimuse *Kas punane on raskem kui kollane?*. Lapsed püüdsid anda mingi loogilise vastuse, näiteks *Kollane on suurem, sest meil on kodus suur kollane diivan*. Vastustest selgus,

et enamik lapsi püüdis anda mingi vastuse ja vastas kas jaatavalt või eitavalt. Ükski laps ei öelnud, et sellisele küsimusele ei olegi võimalik vastata. Teadlased leidsid, et isegi siis, kui anda lapsele võimalus vastata *ma ei tea*, ei kasuta ta seda. Laps arvab, et kui täiskasvanu juba küsimuse esitab, peab olema võimalik sellele ka vastata. Sellega tuleks arvestada ka küsitlemisel kohtus.

Waterman jt (2001) lugesid viie- kuni üheksa-aastastele lastele ette lühijutu pikniku kohta. Seejärel esitasid nad lastele jutu kohta küsimusi. Mõnele küsimusele oli võimalu vastata, sest jutt ei sisaldanud vajalikku informatsiooni. Kui oli vaja vastata küsimusele, mille kohta jutustatud loos puudus informatsioon, näiteks *Mis maitsega jäätist söi Mary?*, siis vastasid lapsed üldjuhul, et nad ei tea. Kui aga küsimus eeldas *jah-* või *ei-*vastust, näiteks *Kas Mary söi maasikajäätist?*, vastasid lapsed *jah* või *ei*. See uuring näitas, kui oluline on küsimuse täpne vorm, et lapsed saaksid sellele korrektse vastuse anda. Mõni küsimusetüüp (näiteks *jah-* või *ei-*vastusega) võib ahvatleda lapsi andma sobimatuid vastuseid küsimustele, millest nad aru ei saa.

London jt (2013) on esile tõstnud, et osa uuringute kohaselt on koolieelikud üldiselt rohkem mõjutatavad kui kooliealised lapsed, mõned uuringud aga ei ole nende kahe vanuserühma vahel erinevusi leidnud. Bruck ja Melnyk (2004) osutavad, et need lapsed, kellel on paremad keelelised võimed, on vähem mõjutatavad.

10.2. Lapsi intervjuerimisel mõjutavad tegurid

Tegur	Tagajärg
Lapse vanus	Koolieelikud ja esimeste klasside lapsed on enam mõjutatavad kui vanemad lapsed, sest neil on väiksem teadmiste ja kogemuste pagas, et juhtunut kirjeldada. Nende keeleoskus on piiratud ning neil on vajadus vastata õigesti ja kõigile küsimustele, et küsitlejale meeldida
Juhtunu ja küsitlemise vahele jääv aeg	Mida pikem on aeg, mis jääb juhtunu ja küsitlemise vahele, seda suurem on võimalus, et osa infot on ununenud
Küsitleja staatus	Vanemad, tähtsamatel ametikohtadel olevad ja targemana näivad küsitlajad on lapse meelest autoriteetsemad ja seega võib laps anda vastuseid, mis on mõjutatud meeldimissoovist
Küsitleja kallutatatus	Mõnikord kujundab küsitleja ise lapse vastused, kasutades küsimustes enda väljendeid või avaldades arvamust lapse õeldu kohta

Tegur	Tagajärg
Korduv küsitlemine	<p>Kui küsitleja esitab enda oletustest lähtuvaid küsimusi, võivad need korduval küsitlemisel last eksitada ning ta võib lõpuks õeldut kinnitada. Korduva küsitlemise edukus sõltub iga eelneva küsitlemise kogemustest – kui see on positiivne, on laps enam valmis koostööks, kui see on negatiivne, võib laps pakkuda vastuseid huupi ja oodata küsitlemise lõppu</p>
Korduvad küsimused	<p>Kui küsitleja esitab samas sõnastuses küsimust mitu korda, võib laps mõelda, et on esimesel korral valesti vastanud, ning pakub uue vastuse</p>
Stereotüpeerimine	<p>Kui juhtumiga seoses on jutuks negatiivne stereotüüp (näiteks kui paluda lapsel kirjeldada pangaautomaadi varast), siis võib laps anda vastuseks kõike negatiivset, mida ta selliste stereotüüpide (varaste) kohta teab, ja lisada, et see isik on ka valetaja, kakleja, lõhkuja, teeb haiget vms</p>
Kaslaste surve	<p>Laps võib anda samu vastuseid mis tema sõber või sõbrad või vastuseid, mis on rühmas kokku lepitud (teismeliste puhul sage nähtus). Teismelisel on vajadus kuuluda rühma ning olla sellele lojaalne. Ta tunneb, et ei saa rühma liikmeid või liidrit reeta, kui soovib sellesse rühma edasi kuuluda</p>
Surve vastata	<p>Vastuste väljameelitamisel (<i>Räägi ära, mis juhtus, ja me võime selle jutuajamise lõpetada</i>) võib laps anda vastuseid, mis küsitlejale meeldivad (eriti suunavate küsimuste puhul, näiteks <i>Kas ta siis tegi seda või mitte?</i>). Küsitleja võib mõjutada lapse vastuseid ka kiitmisega (<i>Tubli tüdruk, et sa seda ütlesid!</i>)</p>
Küsimuse tüüp	<p>Spetsiifilise küsimuse (<i>Mis värvi oli tema müts?</i>) võib esitada pärast avatud küsimust (<i>Kuidas ta välja nägi?</i>), kuna info spetsiifilises või suletud küsimuses ei pruugi olla tõepärane (sellise küsimusega eeldatakse, et isikul oli müts ja laps peab mäletama, mis värvi see oli). Ka suunavad küsimused (<i>Eks ole, tal oli müts peas?</i>) ütlevad lapsele, millist infot temalt oodatakse</p>

Tegur	Tagajärg
Küsitleja kehakeel	Ka küsitleja hääletoon, kehahoiak, žestid, asukoht ruumis, kõne kiirus või muud mitteverbaalsed väljendusvahendid võivad vastust mõjutada, näiteks ägedalt žestikuleeriv, kiire kõnetempoga ja ruumis närviliselt ringi kõndiv küsitleja soodustab kiireid huupi vastuseid, kuna laps soovib intervjuu toimumise ruumist pääseda
Visualiseerimine ja mängud	Need tehnikad aitavad õige kasutamise korral laste küsitlemisele kaasa. Valel kasutamisel võivad aga põhjustada kujutlusi ja fantaasiaid. Juhtunu läbimängimine võib tingida eksimusi, st tegelik juhtum võib minna segi kujuteldavaga

(Kohandatud ja täiendatud Ceci jt (1999) põhjal.)

Mõjutatavus on siiski väga individuaalne ja sõltub olukorrast. Seega sõltub tõeste vastuste saamine paljuski just küsitlemise viisist.

10.3. Kui vanem on last mõjutanud

Üsna sagedased on juhtumid, kus konfliktises lahutusprotsessis võib üks vanem olla mõjutanud last teise vanema vastu. Näiteks on ema mõjutanud last kohtus ütleva, et isa kohtles last halvasti. Ühest küljest kahjustab valetama õpetamine lapse psüühikat. Teisest küljest võib olla üsna keeruline tõde välja selgitada, kuna laps tahab näida lojaalne oma vanemale ja on nõus valetama selle vanema kahjuks, keda kohal ei ole. Lastel on arenguliselt vajadus olla lojaalne mõlemale vanemale ja valetamine ühe vanema kahjuks on lastele psüühiliselt väga raske. Omaette probleem on vanemast võõrandumise sündroom, kus laps toetab samuti selle vanema öeldut, kellest ta parasjagu sõltub, et tõestada selle toetusega oma lojaalsust. Lojaalsuse tõestamise nimel võib ta aga loobuda igasugustest sidemetest teise vanemaga (vt ptk 14 „Vanemast võõrandumise sündroomiga lapse küsitlemine“).

Ameerika Ühendriikide sotsiaalabi ametite aruannetes on uurijate Jonesi ja McGraw' (1987) hindamistulemuste põhjal ainult 2% lapse ja 6% täiskasvanu süüdistustest lapse väärkohtlemise kohta olnud valed.

Kui tekib kahtlus, et üks vanematest on mõjutanud last süüdistust esitama, siis tuleb last küsitleda vanema juuresolekuta. Tuleks püüda välja selgitada, kellega on laps rääkinud sellest, miks vanem ta intervjuule tõi, ja mida on see vanem rääkinud

lapsel teise vanema kohta. Valetunnistusele võib viidata eakohatute väljendite kasutamine (*mind on väärkoheldud; ma olen siin selleks, et esitada süüdistus*). Samas võib laps olla kuulnud täiskasvanuid selliseid väljendeid kasutamas ning püüab neid jäljendada, teadmata mõistete tähendust. Seetõttu tuleb välja uurida, mida laps selliseid väljendeid kasutades tegelikult mõtleb (*Sa ütlesid, et ta vägistab sind. Räägi täpsemalt, mida ta tegi*).

Lapse käitumine intervjuul võib toetada vanema süüdistust, kuid see võib olla ka mõjutamise tulemus. Üks tunnustest, mille põhjal võib oletada, et tegemist on valetunnistusega, on spetsiifiliste detailide vähesus lapse jutus. Seega võiks lasta lapsel juhtunust alguses oma sõnadega rääkida ning alles seejärel, kui laps rohkem detaile ei lisa, hakata nende kohta täpsemalt uurima.

10.4. Intervjuud mõjutavad muud tegurid

Probleeme võib tekkida kakskeelsest perest pärit lapse küsitlemisel. Ta võib rääkida vaheldumisi mõlemas keeles, seejuures võib näiteks osa lausest olla ühes ja osa teises keeles. Seetõttu oleks hea, kui küsitleja valdaks mõlemat lapse kasutatavat keelt, kuna tõlgi kasutamine on omakorda komplitseeritud. Seega tuleb enne intervjuud kindlaks teha, milliseid keeli laps räägib.

Viimasel aastal olen ise töötanud päris mitme perekonnaga, kus vanemad on eri rahvustest, kusjuures kumbki neist ei ole eestlane. Nende lapsed on aga sündinud Eestis ehk siinses kultuurikeskkonnas. Seega räägib laps ühe vanemaga ühte keelt, teise vanemaga teist keelt ja lasteaias või koolis käies oma eakaaslaste ja õpetajatega kolmandat keelt. Kuna neil paaridel on käsil lahutus, on oluline, et lastel säiliksid suhted mõlema vanemaga. Seda on päris keeruline korraldada, kuna vanem, kes on läinud tagasi oma kultuurikeskkonda, on kaotanud sideme oma lapse või lastega ja seetõttu on lastel hakanud ununema teise vanemaga suhtlemiseks vajalik keel.

Suurt mõju võib avaldada religioon, mille tõttu võib olla tähtis ka küsitleja sugu (näiteks islamiusuliste puhul). Isegi Eestis on religioossete perede puhul ette tulnud olukordi, kus vanem(ad) on suhtunud seksuaalselt väärkoheldud lapsesse süüdistavalt, olles enam mures avaliku arvamuse pärast (näiteks mida naabrid või koguduseliikmed arvavad) kui lapse hingehaavade pärast.

10.4.1. Uskumusi kinnitavad tõlgendused

Uuringud on näidanud, et enneaegne otsustamine ülekuulamise lõpptulemuse üle (näiteks kas lapse suhtes on kuritegu toime pandud või mitte) mõjutab suuresti seda, milliseid küsimusi tunnistajalt küsitakse – kas selliseid, mis osutavad kuriteo toimumisele, või selliseid, mis kuriteo toimumisele ei osuta (Rivard, 2014). Sellist fenomeni nimetatakse uskumusi kinnitavaks tõlgenduseks (ingl *confirmation bias*). Kui küsitaja teab mõningaid sündmuse asjaolusid enne, kui ta kannatanut või tunnistajat üle kuulama hakkab, siis see võib mõjutada küsitlemise protsessi negatiivselt. Need küsitajad, kellel ei ole juhtunu kohta eelinfot, saavad ülekuulamise käigus detailsema ja täpsema tulemuse kui nende informeeritumad kaastöötajad (Cantlon jt, 1996; Rivard jt, 2016). Selliste tulemuste põhjus seisneb selles, et menetleja võib hakata küsima küsimusi, mis kinnitavad tema hüpoteesi (sh suunavad küsimused), ning jätta tähelepanu alt välja teemad ja tunnistaja vastused, mis ei käi kokku menetleja hüpoteesiga toimunud. Seega võib menetleja hakata koguma ainult sedalaadi infot, mis hüpoteesi toetab.

Kassin jt (2003) on näidanud, et tudengitest küsitajad, kes uskusid enne intervjuerima asumist, et kahtlustatav oli süüdi, küsisid rohkem süüd omistavaid küsimusi ning kasutasid ülestunnistust soodustavaid taktikaid. Seetõttu tuleb küsitlemisele kasuks, kui küsitaja ei tea sündmuse asjaolusid kuigi täpselt.

Idee, et ülekuulamise eel omandatud info võib mõjutada menetleja sooritust küsitlemisel, pärineb varasematest uuringutest, mis on leidnud, et inimesed kalduvad pigem hüpoteesile kinnitust otsima kui seda ümber lükkama. Ka juriidilises plaanis on seda efekti uuritud ning leitud, et teatud menetlustoimingud aitavad seda vältida.

10.5. Stressi mõju laste meenutamisevõimele

Lapsed kogevad stressi ka sündmuse ümberjutustamisel, eriti kui peavad esinema avalikul kohtuistungil. Saywitz ja Nathanson (1993) näitasid kaheksa- kuni kümneaastastele lastele nende koolis lavastatud sündmust. Seejärel vestles küsitaja üksinda poolte lastega nende kooli klassiruumis. Teise poole lastega vesteldi kohtusaalis, kus kohtuniku, vandekohtuniku ja advokaadi rolli täitsid näitlejad. Kohtusaalis vastanud lapsed hindasid seda kogemust stressirikkamaks kui klassiruumis küsitletud lapsed. Samuti meenutasid klassiruumis küsitletud lapsed palju rohkem ja täpsemat informatsiooni kui kohtusaalis küsitletud lapsed. Koolis küsitletud lapsed tegid eksitavatele küsimustele vastates vigu väiksema tõenäosusega. Selle eksperimendi tulemusena väitsid teadlased, et stress mõjub laste meenutamisevõimele negatiivselt.

Kuna uuringute järgi võib küsitaja võimu tajumine last mõjutada (Lamb jt, 2008), tuleb seda lapse küsitlemisel arvesse võtta. Näiteks tsiviilmenetluses lapse ärakuulamisel tuleks kohtunikul küsitlemise alguses ennast tutvustades seletada lapsele arusaadavas keeles, millised on kohtuniku tööülesanded ja kohtu funktsioonid ning miks on vaja last küsitleda.

Kui rääkida kriminaalmenetlusest, siis juba kohtus tunnistuste andmine iseenesest on lapsele hirmutav. Hirm tingib aga selle, et laps püüab leida vastuse kõikidele küsimustele, mõtlemata sellele, et tegelikult oodatakse temalt vaid tõe rääkimist. Ka kohturuum, kohtunik, kohtumajas liikuvad tõsise ilmega inimesed, lapse eelteadmised kohtumõistmise kohta, lapse vanemate ärev ettevalmistus intervjuuks ja muud asjaolud võivad pärssida lapse meenutamisevõimet, kuna ta on haaratud emotsioonidest ja hirmutundest.

Kohtusaalis küsimustele ausalt vastamise ja meenutamisele keskendumise asemel võib laps tegeleda oma emotsioonide mahasurumisega ning muretseda selle pärast, mis saab siis, kui ta ei vasta küsimusele õigesti, mis saab temast pärast küsitlemist või mis juhtub selle inimesega, kelle vastu ta tunnistab. Seetõttu, kui ilmneb vajadus last kohtus küsitleda, siis on mõistlik paigutada laps eraldi tuppa, mis oleks kohtusaaliga videoühenduses. Selleks, et last kohtus kriminaalmenetluse raames toimuvast informeerida, võib kasutada justiitsministeeriumi koostatud voldikut (vt http://www.kohus.ee/sites/www.kohus.ee/files/elfinder/dokumendid/tunnistajana_kohtus.pdf).

Andmed selle kohta, kas laste mõjutatavus sõltub sündmuse esinemise aegsest kõrgest ärevustasemest, on vastukäivad (Bruck ja Melnyk, 2004). Nende meta-analüüsi kohaselt leidsid pooled uuringutest (8 uuringut 15st), et suurem ärevustase sündmuse kogemise hetkel suurendab hilisemat mõjutatavust; ülejäänud uuringud leidsid, et mitte. Erinevused võivad tuleneda mitmest asjaolust – emotsionaalse taseme mõõtmise viisist ja uuringutes osalenud laste erinevast vanusest.

Vahel tunnevad lapsed hirmu ka psühholoogi juurde tülles. Allpool on toodud näide, kuidas on küsitlemisel lapse ärevust vähendatud.

Minu vastuvõtule tuli kaheksa-aastane Mari, kes pärast isa lahkumist kodust klammerdus ema külge. Kuna Mari ema taotles ainuhooldusõigust, pidin rääkima Mariga sellest, milline on tema suhe kummagi vanemaga. Selleks, et ma Mariga nelja silma all rääkida saaksin, oli tarvis ta emast eraldada ning julgustada minuga kahekesi jääma. Kuni ennast tutvustasin ning intervjuud sisse juhatasin, viibis ema samas ruumis, kuid siis andsin Marile kätte suure roosa mängupantri. Rääkisin sellest, kuidas panter on teisi lapsi aidanud, sest ta on väga julge ning teda võib usaldada. Uuris, kas Mari tunneb end pantriga koos julgelt, ning rääkisin, et

ta võib minu küsimustele vastata koos pantriga. Küsisin ka Mari emalt, kas tema usaldaks pantrit, ning saades jaatava vastuse, oli laps valmis selleks, et ema ootab teda ukse taga 30 minutit (kuni kella suur seier on jõudnud lapsele näidatud asendisse). Seejärel saime rahulikult intervjuuga edasi minna.

Lapsi tuleb intervjuul julgustada, see annab neile kindlustunnet vastamisel. Eriti ebakindlalt tunnevad ennast näiteks füüsilise ja seksuaalvägivalla ohvrid, aga ka lapsed, kelle vanemad on lahku minemas, st käimas on protsess, kus otsustatakse laste edaspidise elu üle.

10.6. Kuidas käituda, kui laps intervjuu ajal endast välja läheb?

Laps võib intervjuu ajal endast välja minna mitmel põhjusel. Näiteks võib talle meenuda juhtunuga seotud valu, ta võib karta võõrast keskkonda, küsimusi, küsitulejat või seda, mis temast pärast intervjuud saab, samuti võib laps olla lihtsalt väsinud.

Kuidas sellisel puhul sekkuda, sõltub lapsest. Temalt võib küsida, kas küsituleja saab tema heaks kohe midagi teha (näiteks võib lapsel olla janu või vajadus tualetis käia). Kui laps on aga üle elanud traumasid, võib tema käitumine olla tugevasti häiritud. Sellisel juhul vajab laps eelkõige psühholoogilist abi ja temaga ei saa intervjuud kas üldse teha või tuleb intervjuu tegemisse kaasata psühholoog.

Wilson ja Powell (2001) kirjeldavad intervjuud kuueteistaastase tüdrukuga, keda kasuisa oli korduvalt seksuaalselt ära kasutanud. Keset intervjuud hakkas tüdruk oma isa peale karjuma, kuigi isa selles ruumis ei viibinud. Samuti karjus tüdruk, et ta ei saa välja, ehkki keegi ei hoidnud teda ruumis kinni. Sellised juhtumid on küll harvad, kuid ilmselt tunneb iga küsituleja ennast abitult, kui laps kaotab enesekontrolli.

Kui laps hakkab nutma, tuleb jääda rahulikuks ja näidata, et küsituleja kuulab teda ning aktsepteerib tema tundeid. Tuleb olla kannatlik ja anda lapsele aega end koguda ning vajaduse korral teha intervjuusse paus. Mõistes, milliste raskustega laps juhtunust räägib, on hea väljendada empaatiat (*võta enda jaoks aega; nutmine on täiesti lubatud; ma usun, et sellistest asjadest on väga raske rääkida; kas vajad väikest pausi, enne kui jätkame*).

Kuigi intervjuu ei ole raviotstarbeline, võib tulla ette olukordi, kus tuleb kasutada teraapiaelemente, näiteks lapsele kinnitada, et juhtunu ei ole tema süü ja et ta on väga vapper, et julgeb neist asjadest rääkida. Kui küsituleja ei tunne end sellises olukorras kindlalt, tuleb intervjuu selleks korraks lõpetada, kuid lapsele öelda, kui vajalik on neist asjust rääkida. Lapsel võiks olla võimalus uuesti ühendust võtta, kui ta tunneb, et on valmis rääkima.

10.6.1. Teismelise viha

Vihatunne on igaühele tuttav ja selle väljaelamine teatud moel isegi tervislik. Viha paneb osa inimestest pühendunult tegutsema, see võib olla käivitav jõud millegi uue ettevõtmiseks ja sellega kiiremaks kohanemiseks. Viha võib välja elada loominguks (näiteks maalikunstis) või asjade korrastamises (näiteks toa koristamises pärast lapsevanema sellekohast ägedat märkust). Teismelised on kirjeldanud ka, et kui nad viha väljendavad, tunnevad, et on elus.

Viha võib muidugi anda ka negatiivseid tagajärgi. Viha võib vallanduda vahetu reaktsioonina olukorrale ning viha väljendamise viise, mis kahjustavad teisi – asjade lõhkumine, vägivallatsemine, vandumine ja söimamine –, ei saa kuidagi aktsepteerida (need ei ole tervislikud ka vihastajale endale). Mõnele noorele on selline viha väljaelamise viis aga ainuke võimalus oma sõnumit edastada (kui tal puudub oskus seda teisiti väljendada), eriti juhul, kui last pole kunagi kuulda võetud

Kui täiskasvanud ei pööra noore vihale tähelepanu või reageerivad sellele samuti vihastamisega, ei teki noorel turvatunnet, kuna ta on jäetud häiriva teguriga üksi. Teismeline ei oska destruktiivsete tunnetega toime tulla. Noor võib psühholoogiliselt nõrga täiskasvanu abitust nähes ta proovile panna või proovida ise olukorra üle kontrolli saavutada. Kui täiskasvanu taipab, mis on nooruki viha põhjuseks, on tal võimalik aidata lapsel sellest negatiivsest emotsioonist vabaneda.

Vihase noorega töötamise paradoks on täiskasvanu enda vihatunne. Töö edukus sõltub paljus sellest, kuidas ta ise oma vihaga toime tuleb. Rothschild (2004) kirjeldab oma uurimuses viha peegलिएkti. Tema väitel on vihatunne nakkav, kuna tegemist on neuroloogilise efektiga. See toimib ka vastupidiselt – kui spetsialist on vihane, kandub see üle noorele. Rothschild jõudis järeldusele, et oma töös läbi põlenud ja seetõttu allasurutud viha tundev inimene ei ole võimeline noortega adekvaatselt töötama.

Teismelise vihal võib olla hulk põhjuseid. Üks valdavamaid on häbitunne, mille võib olla tinginud eakaaslaste kius, kodused probleemid, halb õppeedukus vm. Näiteks võib poiss häbeneda oma väikest kasvu, mida püüab kompenseerida agressiivsusega. Viha võib kaasneda ka kaotusvaluga, mille võib olla põhjustanud vanemate lahkumine. Vihata võib laps nii kodust lahkujat, vanemat, kelle juurde ta elama jääb, kui ka vanema uut partnerit. Lahutuse tõttu ei kaota laps mitte ainult üht vanemat ja pere igapäevarutiini, vaid mujale kolides jääb ta ilma ka oma sõpradest ja koolikaaslastest. Lapsel võib olla kergem taluda kellegi surma (kuna see on paratamatu) kui kellegi lahkumist tema elust. See on ka üks põhjustest, miks ei ole hea lasta lapsel otsustada, kumma vanema juurde ta soovib elama jääda, kuna laps identifitseerib ennast mõlema vanemaga ja tal on vajadus olla lojaalne mõlemale.

Otsustamine ühe vanema poolt ja teise vastu tekitab noorele inimesele raskeid emotsionaalseid üleelamisi (vt ptk 13.1 „Lapse küsitlemine hooldus- ja suhtlusõiguse määramise asjas“).

Eelneva elukogemuse tõttu võib laps tõugata eemale iga inimese, kellega ta lähedaseks saab, kuna kardab uut hülgamiskogemust. Viha justkui kaitseb noort valu ja tühjustunde eest. Teismeeale on iseloomulik ka identiteediotsing.

Viieteistaastane Vello rääkis, et tal ei ole õrna aimu, kes ta on ja kes on ta isa. Ta vaatavat kõiki mehi sellise pilguga, et kes neist võiks olla see mees. Tema emal oli hulgaliselt meessõpru ja kui mõni neist jäigi pikemalt pidama ja poiss temaga harjuma hakkas, oli sellel mehel aeg lahkuda ning asemele tuli uus. Koolis avaldub vägivaldsus, mille tingis segadusest tulenev viha, viis ta erikooli, kuna iga kommentaari (laisk, saamatu, halvasti õppiv, käitumishäirega jne) võttis poiss isikliku hinnanguna, mida ta kuidagi ei tahtnud oma minapildiga siduda. Iga solvang tõi kaasa uue reaktsiooni, kuna ta ei suutnud oma käitumist kontrollida.

Nooruki viha võib olla seotud ka sellega, et teda ei märgata. Tähelepanu aga parandab enesehinnangut ja tekitab turvatunnet. Lapse puhul piisab vahel lihtsast teretamisest, et tekitada temas tunne, et teda on tähele pandud. Mida vähem on laps kogenud tähelepanu, seda äärmuslikumate vahenditega ta enese märkamist nõuab.

Vihatunne seostub ka seesmise tühjustundega nendel lastel, kes on väga noores eas kogenud hülgamist, ignoreerimist, vähest tähelepanu ja hoolt. Osa lapsi kaitseb end tühjustunde eest näiteks alkoholi, narkootikumide või kontrollimatu käitumisega, mis pakuvad ajutist unustust. Osa lapsi suunab viha enese vastu ning tekitab endale füüsilist valu.

Patterson jt (1989) on uurinud alaealisi kurjategijaid. Nad jagasid alaealised kurjategijad kahte rühma. Esimesse rühma kuuluvad kümne- kuni kaheteistaastased agressiivsed lapsed, kes panevad toime väärtegevusi ja on koolis üldjuhul tõrjutud. Hilisemas teismeeas moodustavad sellised noorukid antisotsiaalseid rühmi. Teise rühma kuuluvad lapsed, kelle õigusrikkumised on alanud hiljem. Nende areng on normaalsem, kuid nad muutuvad agressiivseks ja antisotsiaalseks, kui on sattunud destruktiiivselt käituvate eakaaslaste rühma. Sellised lapsed panevad väärtegevusi toime umbes viieteistaastaselt, kuid hiljem lahkuvad hälbinud käitumisega eakaaslaste rühmast.

Destruktiivselt käituvate lastega töötamise eesmärk on vähendada agressiivsust ja antisotsiaalset käitumist ning aidata neil arendada sotsiaalseid oskusi. Esmalt tuleb lapsele luua normaalsed arengutingimused, seejärel tugevdada tema psüü-

hikat, suurendada eneseusku ning õpetada positiivselt käituma. Teismeline õigusrikkuja ei ole sageli võimeline süüd tundma ning võib jäädagi antisotsiaalseid tegusid kordama. Sellist noort tuleb õpetada vastutust kandma, kuid esmalt tuleb välja selgitada, millised hingelised üleelamised või kogemused on teda mõjutanud. Ilma selleta on last peaaegu võimatu aidata. Kui aga teismelises ei suudeta vastutustunnet tekitada, on sama isikuga täiskasvanuna veelgi raskem toime tulla.

10.6.2. Kriisisekkumine intervjuul

Küsitlemisel võib ette tulla kriisiolukordi, näiteks agressiivne käitumine vastuseks mingile sündmusele või ebameeldivale vestlusteemale.

Selleks, et kriisiolukorda efektiivselt sekkuda, tuleb teada, miks laps agressiivselt käitub. Kriisis olles on laps emotsioonidest haaratuna üldjuhul koostöövõimetu. Olukorda, kus laps ei ole adekvaatne ega suuda agressiivsuse tõttu oma käitumist kontrollida, nimetatakse väljaelavaks käitumiseks. Mõnikord on nooruki agressiivsus ette kavatsatud, et saavutada oma eesmärk. Sellist tüüpi agressiooni nimetatakse proaktiivseks ning enamasti kaasneb sellega teiste kiusamine. Kui noore agressiivsus on ette kavatsamata ja ta elab oma viha välja mingi vallandava emotsiooni ajal, on agressioon reaktiivne.

Agressioon elatakse välja üldjuhul astmeliselt. Kui noor tuleb juba küsitlemisele emotsionaalselt erutununa, on ta agressiooni skaalal baaskäitumisest juba sammu kõrgemal. Kui siis järgneb sõnum, mida noor tõlgendab ohtlikuna, suureneb tema erutus ning seda faasi võib nimetada viha aktiveerumise faasiks. Selles seisundis noorega on võimalik verbaalselt suhelda ning tema kognitiivsed võimed toimivad veel adekvaatselt, mistõttu on võimalik teda jutuga maha rahustada. Olenevalt olukorrast piisab kas julgustamisest, toetuse väljendamisest või vajaliku informatsiooni andmisest. Selles faasis on võimalik ka reegleid meelde tuletada, kui need on varem kokku lepitud (küsitlajal tuleb jälgida enda hääletooni, et see ei süvendaks kriisi). Küsitlaja peab aitama noorel saada oma emotsioonid uuesti kontrolli alla. Seejuures peab küsitlaja jääma rahulikuks ning lahendama olukorra professionaalselt. Niipea kui noor on rahunenud, saab katkenud vestlust jätkata.

Kui küsitlaja ei märka noores viha aktiveerumise faasis toimuvaid verbaalseid ja mitteverbaalseid muutusi ning ütleb midagi, mis last veel enam häirib, võib agressioon areneda eskalatsioonifaasi, millesse jõudnud noort on märksa keerulisem rahustada. Eskalatsioonifaasis ei mõtle noor enam adekvaatselt. Seega ei ole mõtet teda sõnadega rahustada, vaid tuleb teha vaheaeg, et anda noorele aega rahuneda. Kui selle asemel sekkutakse ebaprofessionaalselt (näiteks hakatakse tänitama), võib agressioon edasi areneda väljaelavasse ehk kahjustavasse faasi, kus noore mõtlemisvõime on täiesti pärsitud ning ta ei ole enam võimeline oma käitumist kontrollima.

10.7. Lapse keeldumine koostööst

Kui laps keeldub rääkimast, tuleb küsida, kas tema heaks on võimalik midagi teha, et muuta küsitlemine talle kergemaks. Kui laps ikka keeldub, tuleb teda siiski tänada tulemast ning küsitlejaga kohtumast. Küsitlejal ei ole mõtet rääkida lapsele enda hõivatuses ega ajaraiskamisest. Lapsele tuleb hoopis öelda, et küsitlejal oleks ikkagi hea meel temaga talle sobival ajal rääkida. Osa laste jaoks on suur samm seegi, kui nad julgevad kohale tulla. Väärkoheldud laps võib vajada aega, et ülekuulamise mõttega harjuda.

Wade ja Westcott (1997) küsisid intervjuu läbi teinud lastelt, mis aitas neil väärkohtlemisest rääkida. Selgus, et lapsed andsid tunnistusi spontaanselt, seda plaanimata. Mõnikord oli eelinfo juhtunu kohta tulnud väljast: kas rääkisid lapsed juhtunut oma sõpradele või sai juhtunu uurimine alguse õpetaja kahtlustest. Mõnikord selgus väärkohtlemine aga alles pärast seda, kui laps ise oli sellekohase avalduse teinud. Sellistel juhtudel ei olnud laps valmis andma täielikku tunnistust, olenemata küsitleja püüdlustest, kuid need lapsed tulid hiljem tagasi, kui neile n-ö uks lahti jäeti, väitsid Wade ja Westcott (1997).

10.8. Ütluste usaldusväärsus

Kuna valetamine nõuab häid kognitiivseid võimeid, siis enne teismeiga lapsed üldjuhul üksnes fantaseerivad ning nende antud valeinfot on lisaküsimuste abil kergem avastada. Lisaküsimused eeldavad lapselt varem öeldu täpset mäletamist ning oskust seda kontekstiga siduda, mistõttu on luiskamist kergem avastada. Väiksemad lapsed ei ole võimelised looma väljamõeldiste vahel loogilisi seoseid. Tahtlikku valetamist võib kahtlustama hakata alles teismeealiste puhul.

Kui on kahtlus, et laps ei räägi tõtt, võib jälgida seda, millise vastuse ta annab avatud küsimusele – avatud küsimusest lähtuvad vastused on üldjuhul loomuliku ülesehitusega, liigselt ilustamata, loomulikud ja struktureerimata. Tekstis ei ole märgata erilisi vastuolusid loogikaga ning jutt on üldjuhul kontekstiga seotud. Valetamist võib kahtlustada siis, kui kõne on takerduv (kuid see võib kaasneda ka meenutamisprotsessiga), aga juttu üritatakse hoida jäikades raamides, kuna oluline on see, et jutt jääks väljamõeldud loo piiridesse. Ebasiirad vastused on detailivaesed, kui on palutud millestki põhjalikumalt rääkida. Kui esitada täpsustavaid küsimusi samade detailide kohta, võib lapse vastustes esineda lünki ja loogikavigu.

Väga raske on siiski hinnata lapse jutu usaldusväärust, kuna paljud märgid, mis viitavad valetamisele, on iseloomulikud emotsionaalsetele pingetele. Talis Bachmann on kirjutanud oma raamatus „Valetamismärgid. Kuidas tunda ära valetamist“

(2008), et valetades proovivad inimesed kehaliigutusi vaos hoida või liigutavad end ebaharilikult. Ebaharilikud liigutused on aga iseloomulikud ka liigse stressi, närvilisuse või ärevuse puhul. Närvilisuse ja ärevuse puhul kipub laps näiteks rohkem nihelema, jalgadega toksima, jalgu kõigutama või sõrmedega trummeldama.

Usaldusväärse jutu puhul kasutab laps vähem ebaharilikke grammatilisi konstruktsioone (ebaharilikud lausekonstruktsioonid võivad viidata ka täiskasvanute kopeerimisele või nendelt saadud mõjutustele). Tõe rääkimise korral teeb laps mõttepause ja iseloomulik on kahtlemine, ta ei ürita katkematult rääkida. Ebasiirana võib lapse jutt tunduda aga siis, kui laps on teksti justkui pähe õppinud ja esitab oma lugu katkematult. Lapse kõne ebaloomulik tempo võib tekitada kahtluse, et ta ei räägi tõtt. Sellest ei saa siiski järeldada valetamist, kuna ka ärevuse korral kipub laps kiirustades, ilma pausideta rääkima. Ebasiira jutu puhul võib laps küll hakata kokutama või punastama, kui temalt vale kohta lisainfot küsida, kuid punastavad ka sotsiaalselt ebakindlad ja häbelikud lapsed.

Usaldusväärse jutu puhul on sõnumi verbaalne ja mitteverbaalne osa kooskõlas, näib loomulik. Valetamist võib kahtlustada juhul, kui lapsega vesteldes tekib tunne, et verbaalne sõnum ja mitteverbaalsed märgid on vastuolus, näiteks tulevad jutuga kaasnevad emotsionaalsed liigutused ebasiira jutu puhul väikese hilinemisega ja näivad ebaloomulikud. Ebasiira jutu puhul on iseloomulik, et laps üritab küsitajale pilku vältida. Sama moodi käituvad aga lapsed ka häbi- või süütundega, kui nad on pinges – näiteks otsib laps vestlusest eemaldumiseks mingit tegevust või vaatab ainiti oma kinganinasid.

Valetades üritab laps teemat vahetada või anda lühivastuseid. Sarnaselt käituvad lapsed ka pinge puhul, näiteks vanemast võõrandumise sündroomi puhul, kus nad loodavad ebamugavast teemast kiiresti vabaneda, andes lühivastuseid või korrutades öeldut (näiteks *Ma ei soovi isaga kohtuda, sest ta on halb inimene*). Sellisel juhul ei oska lapsed öeldut põhjendada ega emotsionaalselt haiget tegevat teemat laiendada, kuna nende jaoks on selle taga palju enamat kui see, mille kohta küsitakse. Ebamugava teema puhul võivad lapsed hakata ka küsitajale küsimusi esitama, et juttu kõrvale juhtida.

Üks ebausaldusväärse jutu märke võib olla see, et vale rääkija ei talu vestluses pikki pause. Valetaja üritab pausi kiiresti täita juttu mujale viies, sest kui ebamugavus ja erutus kuhjuvad (valet rääkides peab laps jälgima, et ta vahele ei jääks), siis võib pinge kehas ja hääles ta reeta. Teisalt ei talu pikki pause ka närvilised ja kergesti erutuvad lapsed.

III. Laste käsitlemine erijuhtudel

11. VÄÄRKOHELDUD LAPSE KÜSITLEMINE

11.1. Väärkohtlemise liigid

Lapse väärkohtlemine on igasugune lapse füüsilist või psüühikat kahjustav käitumine, mis seab ohtu lapse eakohase arengu ning tervise.

Väärkoheldud lastega seostub suur hulk teemasid alates sellest, kuidas tunda ära väärkohtlemise märke, milline on lapse psüühiline seisund, millised eelteadmised peavad olema sellise kogemusega lapsega suhtlemisel, kuidas last toetada ja millist tüüpi küsimusi väärkoheldud lapselt küsida, kuni selleni välja, milline on küsitlaja enda suhtumine väärkohtlemisse ning ettevalmistus tööks väärkoheldud lastega.

Lapse väärkohtlemine võib esineda järgmistes vormides:

- 1) emotsionaalne väärkohtlemine;
- 2) vaimne väärkohtlemine;
- 3) füüsiline ehk kehaline väärkohtlemine;
- 4) seksuaalne väärkohtlemine.

11.1.1. Emotsionaalne väärkohtlemine

Emotsionaalne vägivald on üks raskemini äratuntavaid väärkohtlemise vorme, kuna sellel ei ole nähtavaid ega hinnatavaid tagajärgi ning see võib esineda nii iseseisvalt kui ka koos teiste väärkohtlemise vormidega. Emotsionaalne vägivald asetab lapse pidevasse pingeseisundisse, kus laps peab tulema toime täiskasvanu või mõne teise lapse pideva alavääristamise või emotsionaalse ahistamisega (näiteks solvamine, halvustamine, terroriseerimine, hirmutamise, moraalne kahjustamine ehk väärtegade sundimine, aga ka isoleerimine ja emotsionaalselt hooletusse jätmine). Selle tagajärjel võib laps tunda järjepidevat hirmu ja ärevust, mis ohustab tema eakohast tundearengut ja eneseväljendusvõimet. Emotsionaalne vägivald on väga tihedas seoses kiindumussuhte kujunemisega (vt ptk 1.3 „Kiindumussuhte areng“).

Pideva emotsionaalse vägivaldaga tõttu võib moonduda nii lapse enda arusaam emotsioonidest ja nende väljendamine kui ka teiste inimeste tunnete mõistmine ja aktsepteerimine. Emotsionaalselt väärkoheldud lastel on kujunenud madal enesehinnang, kuna nad on kasvanud teadmises, et nad on väärtusetud, halvad ja saamatud (Sanderson, 2004). Neil on raskusi enesekehtestamise ja -väärtustami-

sega, mistõttu neist võivad kergesti saada kiusamisobjektid koolis või ohvrid muudes elusituatsioonides.

Emotsionaalset väärkohtlemist võib oletada mõningate lapse käitumisiseärasuste alusel, näiteks kui laps on emotsionaalselt tuim, endassetõmbunud või ükskõikne. Selline laps võib näida kurvameelne ja depressiivne või vastupidi, on kergelt ärrituv ja võib suhelda agressiivselt. Koolieelikute puhul võib märgata eakohatut käitumist, nagu pöidla imemist või täiskasvanu külge klammerdumist, mille abil laps otsib soosingut, tähelepanu ja soojust. Emotsionaalselt väärkoheldud laste puhul võib esineda psühhosomaatilisi häireid, nagu ebamäärased valuaistingud, unehäired või õised voodimärgamised.

Kõige selgema pildi selle kohta, kas last väärkoheldakse emotsionaalselt või mitte, saab siis, kui jälgida, kuidas lapsevanem lapsega käitub, eelkõige seda, kuidas ta reageerib lapse jutule: kas tema reaktsioon on adekvaatne, kas see arvestab lapse mõtteid ja tundeid või on last solvav, karistav, süüdistav, hirmutav või alavääristav. Vanem võib ka last ignoreerida.

11.1.2. Vaimne väärkohtlemine

Kui emotsionaalne väärkohtlemine kahjustab lapse tunnete ja minapildi arengut, siis vaimne väärkohtlemine pidurdab või kahjustab lapse potentsiaalsete võimete ehk intelligentsuse arengut. Vaimse väärkohtlemise korral ei ole lapsel võimalik eakohasel tasemel areneda, mis muudab ta haavatavaks ja saamatuks suhetes eakaaslastega. Seetõttu on tal raskusi hariduse ja elukutse omandamisel.

Tihti käsitletakse vaimset, emotsionaalset ja psüühilist väärkohtlemist ühtse mõistena, kuna need on tihedalt seotud. Nii vaimne kui ka emotsionaalne väärkohtlemine mõjutavad lapse psüühika arengut ja seega võiks kahte esimest pidada lapse psüühilise väärkohtlemise alaliikideks. Kõiki kolme liiki on keeruline määratleda, kuna need ei ole füüsiliselt nähtavad ega mõõtmistega tõestatavad. Kõik kolm võivad olla seotud hoolitsusest ilmajätmise, emotsionaalse tõrjutuse, järjepideva alandamise ja hirmutamise ning ülemäärase kontrolliga. Ka ülehoolitsemine, mis takistab lapse normaalset arengut, võib olla üks vaimse vägivalda tunnemärke, kuna see on tihedalt seotud sõltuvuse tekitamisega, mis pärsib lapse iseseisvumist, eakohase minapildi kujunemist ja identiteedi arengut (Sanderson, 2004). Nii vaimne, psüühiline kui ka emotsionaalne vägivald mõjub rängalt lapse enesehinnangu ja identiteedi kujunemisele ning üldisele psüühika arengule.

11.1.3. Füüsiline väärkohtlemine

Füüsilise väärkohtlemise korral tekitatakse lapsele tahtlikult kehavigastusi või ei väldita nende tekkimise ohtu. Füüsiliseks väärkohtlemiseks loetakse peksmine, pillamine, löömine, raputamine, sakutamine, põletuse tekitamine või muu lapse kehale haiget tegev ja seda kahjustav tegevus.

Lapse füüsilist väärkohtlemist liigitatakse ka kahjustuse raskusastme järgi:

- väikeste vigastustega väärkohtlemine (verevalumid nahal, kriimustused);
- suurte vigastustega väärkohtlemine (haavad, murdunud luud, põletusjäljed jms).

Füüsilise väärkohtlemise ohvriks langenud lapse võib ära tunda füüsiliste märkide järgi:

- verevalumid, mis ei saa olla seotud olmetraumadega;
- sidumis-, küüne-, pigistus-, löögi- ja hammustusjäljed nahal ning juusteta lai-gud lapse peas;
- põletusarmid;
- arsti diagnoositud sisemised vigastused (saadud näiteks löögist kõhtu);
- põhjendamatud luumurrud, nihetused või haavad (erinevas paranemisjärgus haavad annavad märku füüsilise vägivalla kordumisest).

Füüsilisele väärkohtlemisele võib viidata ka lapse muutunud või iseäralik käitumine:

- laps annab oma kehavigastuste kohta imelikke seletusi või väidab, et ei mäleta, kuidas need tekkisid (eriti kui väärkohtleja on olnud pereliige);
- laps ei istu, kuigi tal palutakse seda teha (tal võib olla valus);
- laps väldib oma vanemaga (väärkohtlejaga) silm silma vastu sattumist või on märgata lapse hirmu vanema lähenemisel;
- lapse käitumises on toimunud seletamatud muutused, näiteks on ta muutunud ebataavaliselt kuulekaks ja õpihimuliseks (et jääda märkamatuks ja mitte kedagi pahandada) või vastupidi, väljakutsuvaks ja agressiivseks ega näi õpitulemus-test hoolivat; varem rõõmsameelne laps võib olla muutunud kurvameelseks ja endassetõmbunuks;
- laps on muutunud silmanähtavalt passiivseks ja endassetõmbunuks ning tema näoilme näib elutu või on tema pilk hirmunud;
- laps on eriti valvas ja tema reaktsioonid oma füüsilise kaitsmiseks ei ole põhjen-datud (näiteks igale puudutusele reageerib rünnaku või kaitsega);
- lapse ärevustase on tõusnud ning ta käitub hüperaktiivselt;
- laps on muutunud teiste vastu agressiivseks;
- laps väljendab hirmu näiteks koolist või lasteaiast kojumineku ees;

- laps jookseb kodust ära;
- laps on hakanud ennast vigastama või käitub ennast kahjustavalt (alkoholi või narkootikumide tarvitamine) või on selline käitumine hakanud sagenema;
- laps kannab ilmaga sobimatuid riideid (näiteks kõrge kaelusega sviitrit suvel, et varjata verevalumeid või haavu).

Harvemini esinevad füüsilise väärkohtlemise liigid

1. Keemiline väärkohtlemine. Last rahustatakse või uinutatakse ravimite, alkoholi, gaasi või muude kemikaalidega või talle ei anta arsti määratud ravimeid, põhjustades tõsiseid tervisehäireid. Keemilist väärkohtlemist võib järeltada lapse iseäraliku käitumise, oleku, hajusa pilgu ning ebaadekvaatsete vastuste põhjal, mis on tingitud ravimite või alkoholi mõjust.

2. Münchhauseni sündroom (rahvusvahelise haiguste klassifikatsiooni järgi somaatiliste või psüühiliste sümptomite tahtlik tekitamine) on isiksushäire, mille tõttu võib lapsevanem kutsuda lapses esile haigusnähte (näiteks kõhulahtisust, valusid või krampe) või hoida last haigena, et rahuldada enda vajadust lapse eest hoolitseda, muutes seega lapse enesest sõltuvaks. Kuna lapsevanemal on vajadus näidata ja tõendada lapsest hoolimist, on sündroomi väga raske avastada.

11.1.4. Seksuaalne väärkohtlemine

Lapse seksuaalne väärkohtlemine on igasugune seksuaalse sisuga tegevus lapse suhtes. See hõlmab lapsele pornograafilise materjali näitamist, lapse mõjutamist või meelitamist seksuaalsel eesmärgil (lubadused, sobimatud kallistused ja puudutused, kingitustega äraostmine vm) või lapse kaasamist oraalsesse, genitaalsesse või anaalsesse seksuaalvahekorda. Tahtluse järgi jagatakse lapse seksuaalne väärkohtlemine kaheks: seksuaalseks väärkohtlemiseks ja seksuaalvägivallaks (Sanderson, 2004).

Seksuaalne väärkohtlemine on seksuaalne akt koos tegeliku kontaktiga või ilma selleta:

- seksuaalne kiusamine (seksuaalse sisuga verbaalsed ettepanekud, intiimpiirkonna puudutused);
- ekshibitsionistlik käitumine lapse ees;
- lapse suguelundite erineval moel puudutamine;
- lapse suguelunditesse esemete sisestamine;
- seksuaalne vägivald ehk seksuaalne kontakt – oraalne, anaalne või genitaalne, kus täiskasvanu rahuldab lapse tahte vastaselt oma suguiha olukorras, kus laps ei ole suuteline sellest keelduma või ennast kaitsma vaimse ja füüsilise jõu ebavõrdsuse tõttu;

- seksuaalne väärkohtlemine muudel eesmärkidel kui seksuaalse rahulduse saamine – täiskasvanu kasutab last seksuaalselt kasu saamise eesmärgil (pornograafia, prostitutsioon).

Seksuaalse väärkohtlemise üks vorm on intsest ehk seksuaalsuhe lähisugulaste, nagu isa ja tütre, ema ja poja, õe ja venna, ema ja tütre või isa ja poja vahel.

Lapse seksuaalse väärkohtlemise hindamisel tuleb olla ettevaatlik, kuna lapse arengu ja kasvamisega seotud hormonaalsete muutustega muutub ootamatult ka lapse seksuaalne käitumine. Siiski on hulk märke (näiteks ootamatud, eale sobimatud muutused lapse käitumises), mille esinemise korral tuleb kaaluda seksuaalse väärkohtlemise võimalikkust.

Muutused lapse seksuaalsuse väljendumise tasandil:

- erakordne ja eakohatu huvi seksuaalse sisuga mängude vastu;
- eakohatud teadmised seksuaalelu kohta;
- eakohatu võrgutav käitumine;
- ebatavaline seksuaalne aktiivsus (sage suguelundite hõõrumine asjade või inimeste vastu).

Muutused lapse emotsionaalsuses ja eneseregulatsioonis:

- depressiivsus, kurvameelsus, endassetõmbumine;
- hüsteeriline käitumine, kerge enesekontrolli kaotus, ärevushäired;
- raskused eakaaslastega suhtlemisel või nendega suhtlemise vältimine;
- järsk enesehinnangu langus, alaväärsustunne;
- enesehävituslik käitumine, enesevigastamine, enesetapumõtted või -katsed;
- süü-, väärtusetus- ja häbitunne;
- une- ja söömishäired.

Hirmude avaldumine:

- kardab jääda kahekesi ruumi mingi kindla isikuga;
- kardab lahti riietuda (ka kooli kehalise kasvatuse tunnis);
- kardab paaniliselt meditsiinilist kontrolli, eriti pükste äravõtmist.

Muutused seksuaalsuses:

- seksuaalse väärkohtlemise korral esineb traumaatilist seksualiseerimist. Seega võib igasugune normaalne läheduse ja helluse jagamine saada lapse jaoks seksuaalse varjundi;

- lapsel võivad esineda tugevad ambivalentsed tunded pereliikmest kuritarvitaja vastu;
- seksuaalne väärkohtlemine võib äärmuslikul juhul kaasa tuua seksuaalse identiteedi häirumise, mis võib tekitada kahtlusi oma seksuaalorientatsioonis;
- kuna laps tunneb, et teda on reedetud, ei usalda ta täiskasvanuid ning sellega kaasneb turvatunde puudumine;
- väärkoheldud lapsel võib hilisemas elus olla vajadus ise kõiki suhteid ja olukordi kontrollida, mistõttu ta võib ka oma seksuaalpartnereid vahekorda sundida.

11.2. Seksuaalselt väärkoheldud lapse küsitlemine

Kuna füüsiliselt väärkoheldud lapse küsitlemine on olemuselt sarnane seksuaalselt väärkoheldud lapse küsitlemisega, siis keskendutakse selles alapeatükis põhiliselt ühe väärkohtlemisliigi kirjeldamisele ega käsitleta eraldi ainult füüsilist väärkohtlemist. Füüsiliselt väärkoheldud lapse küsitlemisel tuleb arvestada sarnaste teguritega ning saab kasutada samu tehnikaid, mida kasutatakse seksuaalselt väärkoheldud lapse küsitlemisel.

Väärkoheldud lapse küsitlemine eeldab üldjuhul eriettevalmistust. Väärkoheldud lapse küsitlemise tulemustele ei tasu seada väga suuri ootusi, kuna esimese küsitlemisega ei pruugi laps juhtunu kohta kuigi palju informatsiooni meenutada. Seetõttu on äärmiselt oluline pühendada aega lapsega usaldusliku suhte loomisele.

Enne küsitlema asumist peaks küsitaja end tutvustama ning selgitama lapsele, miks soovitakse temaga vestelda ja mis infost edasi saab. Enne uurijat huvitavate küsimuste juurde asumist oleks hea lapsega tutvuda ning saada tema kohta nii palju taustainfot kui võimalik: milline on lapse elukeskkond, kuidas ta tavapärastel suhtleb ja käitub, sh pereliikmetega, ning milline on lapse emotsionaalne seisund ja seda mõjutavad tegurid.

Tutvumisetapis võiks keskenduda eeskätt lapse tundmaõppimisele: väiksemate lastega mängude kaudu ja suuremate lastega vesteldes esitada neutraalseid ja tavalisi küsimusi näiteks huvialade, sõprade, kooli või lemmikainete kohta.

Eesmärgipärase küsitlemise juurde asudes võib kasutada erinevaid tehnikaid, et aidata lapsel informatsiooni edastada. Esmalt tuleks kuulata, mida lapsel on oma kogemuste kohta öelda, ja kasutada lihtsaid küsimusi (kindlasti mitte suunavaid, mis annavad vastuse ette ning võivad põhjustada väärinformatsiooni saamist ja valesüüdistusi). Et laps ei pruugi juhtunust kõiki detaile mäletada, ei tohiks küsitaja keskenduda ununenud üksikasjade väljaselgitamisele. Kui laps vabaneb pingest, võivad ka puuduvad detailid meenuda. Seega tuleb vajaduse korral anda lapsele

rahnemiseks aega. Kui laps näib häiritud, võib vahepeal vestelda muudel teemadel, et hiljem oluliste juurde tagasi tulla. Kui vaja, võib teha vaheaja. See võimaldab ka küsitljal kuulnud analüüsida ning planeerida järgmisi küsimusi. Parim viis traumaatilise kogemusega lapsega rääkida on kuulata tema juttu ning lähtuda sellest ka küsimuste sõnastamisel.

Avatud küsimused toimivad küll hästi teismeeas lastega, kuid nooremas koolieas lapsed võivad neile vastata lihtsalt *ma ei tea*. Emotsionaalselt raskete küsimuste puhul töötab selline vastus kui kaitsekilp.

Raskete teemade käsitlemisel võiks enam kasutada fokuseeritud küsimusi, mis võivad küll vastuste hulka piirata, aga ei ole suunavad.

Fokuseeritud küsimused võib teema põhjal jagada küsimusteks, mis keskenduvad:

- väärkohtlemisega seotud inimestele ning nende igapäevaelule ja -tegevustele;
- konkreetse väärkohtlemise asjaoludele;
- väärkohtlemisjuhtumiga seotud kehaosadele.

Küsimused igapäevaelu kohta võivad välja tuua informatsiooni, mida laps ise juhtunust jutustanud ei oleks. Näiteks küsimused vanniskäimise kohta võivad esile tuua detaile kehaosade või tegevuste kohta, kuidas vanniskäimine kui tegevus toimub ja kuidas vanem on last vannis aidanud.

Inimeste kohta fokuseeritud küsimusi küsides võib alustada lihtsatest küsimustest, millele on kerge vastata. Esmalt võib esitada küsimusi õdede-vendade ja teiste pereliikmete kohta ning alles seejärel oletatava väärkohtleja kohta. Näiteks kui tegemist on ema poiss-sõbra Mikuga, kes külastab lapse perekonda aeg-ajalt, võib kasutada alljärgnevat küsimusi.

Kus Mikk elab?

Mida te kõik koos teete, kui Mikk külas on?

Kas on mingeid tegevusi, mida Mikk teeb vaid sinuga koos?

Kas Mikk teeb midagi sellist, mis sulle meeldib?

Kas ta teeb midagi, mis sulle ei meeldi?

On ta kunagi teinud midagi sellist, mis sulle ei meeldi?

Asjaolude väljaselgitamiseks võib kasutada näiteks alljärgnevat küsimusi.

Kas teie pere on selline, kus keegi on palunud hoida mingeid saladusi?

Kas te Mikuga teete midagi, mida ta kutsub / te kutsute mänguks?

Mida Mikk siis teeb, kui sina vannis käid?

Mida sina sel ajal teed, kui Mikk väikevenda hoiab ja ema on tööl?

Seksuaalse väärkohtlemise korral palub väärkohtleja sageli lapsel hoida saladust, mis jääb ainult nende kahe vahele. Väärkohtleja ka n-õ normaliseerib oma tegevust, nimetades seda mänguks.

Enne **kehaosade kohta** küsimuste esitamist tuleb täpsustada, kuidas laps teatud kehaosasid kutsub.

Kuidas sa seda kehaosa kutsud?

Oled sa kunagi näinud kellegi teise peput/nokut/pissut?

Kelle oma sa näinud oled?

Mida tema noku tegi?

Kas keegi on kunagi palunud sul katsuda tema peput/nokut/pissut? Millal?

Kas kunagi on juhtunud sinu pepu/noku/pissuga midagi sellist, mis sulle ei meeldi?

On see kunagi haiget saanud? Kuidas? Millal see juhtus?

Kui laps keeldub sellistele fokuseeritud küsimustele vastamast või vastab *ma ei tea*, võib proovida vestlust jätkata suletud küsimustega (*jah-* ja *ei-vastustega*).

Vältida tuleb suunavaid küsimusi, kuna need sisaldavad soovitud vastust küsimusele. Need mõjutavad eeskätt väiksemaid lapsi vastama küsitlejale ootuspäraselt (see ei anna aga objektiivset vastust) ja võivad mõjutada ka laste arusaama juhtunust. Vältida tuleb ka mitmeosalisi suunava iseloomuga küsimusi, näiteks *Kas see oli sinu isa, kasuisa või keegi teine, kes sulle haiget tegi?*

Last küsitledes võiks järgida kolme põhilist kategooriat, mille kohta lapselt infot küsitakse.

1. Lapse kirjeldus seksuaalse väärkohtlemise kohta. Jälgida tuleks nii lapse verbaalset kui ka käitumuslikku väljendust, näiteks lapse eakohast teadlikkust seksuaalsusest ja juhtunu kirjelduse eakohasust.

2. Detailne informatsioon seksuaalse väärkohtlemise kohta. Kus see juhtus? Millal? Kus teised pereliikmed sel ajal olid? Mida süüdistatav lapsele ütles, et ta oli nõus kaasa minema? Milliseid riideid laps ja süüdistatav kandsid ja millised riided nad ära võtsid? Kui tihti seda juhtus? Kas süüdistatav palus lapsel sellest vaikida? Kas laps rääkis juhtunust kellelegi ja kui rääkis, siis kellele ja mida see isik vastas? Kas seda on juhtunud üks kord või rohkem?

Kui väärkohtlemist on esinenud rohkem kui korra, võib koolieelikul olla raskem koondada oma tähelepanu eri intsidentide kirjeldamisele, kuna tal on meeles just viimane kord ja ta ei suuda meenutada varasemaid. Kui laps on varem juba tunnistusi andnud, võib talle eelkõige meenuda varasemal ülekuulamisele öeldu või täiskasvanutelt saadud info juhtunu kohta.

3. Emotsionaalse reaktsiooni vastavus ja kooskõla sellega, mida ja kuidas laps kirjeldab juhtunut, lapse toimetulek väärkohtlemisega ja küsitlemisest tulenevate emotsionaalsete reaktsioonidega. Sõltuvalt lapse iseloomust, vanema(te) toetusest ja väärkohtlemise raskusastmest võib lapsel olla väärkohtlemisega seoses mitmesuguseid emotsioone:

- soovimatus infot avalikustada;
- häbitunne (isegi vihje väärkohtlemisele võib lapses piinlikkust tekitada);
- viha (võib avalduda eriti poistel);
- ärevus ja ängistus (võib avalduda eriti teismeeas tüdrukutel);
- vastikustunne (iseloomulik oraalse väärkohtlemise puhul);
- depressioon ja depressiivsed reaktsioonid (ilmnevad tihti ohvritel, kes on väärkohtlejaga lähedalt seotud või neist mingil määral sõltuvad);
- hirm (võib avalduda eriti nendel juhtudel, kui väärkohtlemine on seotud valu tekitamisega, last on vigastatud või ähvardatud);
- seksuaalne erutus (lapsed võivad seda tunda, kuid see tekitab neis segaseid või vastuolulisi tundeid).

11.2.1. Seksuaalselt väärkoheldud laste küsitlemise raskused

Uuringud on näidanud (Faller, 2007), et kahel kolmandikul juhtudest võib laste vastuste põhjal tuvastada väärkohtlemist, aga teatud rühma puhul on andmeid saada keerulisem või võimatu. Üks vea näitaja on lapse liiga varane iga – lapsel võib kognitiivse arengu taseme tõttu puududa võime sündmust kirjeldada või pole tal välja arenenud piisavalt head mäluressurssi (näiteks episoodiline mälu) ja selle kasutamise oskusi. Leitud on ka, et poistest ohvrid annavad väärkohtlemise kohta vähem kirjeldusi kui tüdrukud ning räägivad vähem väärkohtlemisega seotud tunnetest. Üks põhjus, miks lapsed ei pruugi tahta juhtunust rääkida, on dissotsieerumine juhtunust kui liiga traumaatilise kogemusest ning teadlike mälestuste puudumine. Keeruline on andmeid saada ka siis, kui laps on pidanud juhtunust mitu korda rääkima ja eri täiskasvanute küsimused on tekitanud lapses segadust.

Ka selliste laste küsitlemine võib anda vähe tulemusi, kes on kogenud varem korduvaid füüsilisi traumasid ning seksuaalne väärkohtlemine ei ole olnud neile nii traumeeriva mõjuga. Samuti on lapsel keeruline detaile meenutada siis, kui väärkohtlemine toimus kaua aega tagasi ja mälestused sellest on muutunud. Kokkuvõttes ei pruugi see, kui laps ei ole võimeline väärkohtlemisest rääkima, veel tähendada, et väärkohtlemist ei toimunud.

Seksuaalselt väärkoheldud lapse küsitlemine on ehk kõige komplitseeritum küsitlusvorm kohtupraktikas. Esiteks on teema väga õrn, kuna väärkohtlemine toob kaasa hulga negatiivseid tagajärgi (näiteks võib küsitlemine taaselustada valusad mälestused), mida laps ei soovi küsimustele vastates uuesti kogeda. Seetõttu uuri-

vad ka psühholoogid sellise kogemusega last äärmise ettevaatlikkusega ja isegi pärast mitmekordset kohtumist ei pruugi laps väärkohtlemisest rääkida. Kogemusest üksi ei piisa, et vastata intervjuul seksuaalsust puudutavatele küsimustele. See, kui võrd ja kuidas laps sellise delikaatse teema kohta infot annab, sõltub paljudest muudestki teguritest. Võõra täiskasvanuga rääkides võivad piinlikkust ja häbi tunda eriti teismeeas lapsed.

Lastepsühholoogid Wilson ja Powell (2001) on küsitlenud paljusid seksuaalselt väärkoheldud lapsi. Nad soovivad oletatavalt väärkoheldud varases koolieas laste küsitlemisel selgitada juhtunu kohta välja võimalikult palju detaile, kuna lapsed ei tea, milline info on oluline. Näiteks kui küsida puudutuste kohta, siis tuleb paluda lapsel toimunut täpselt kirjeldada. Laste kogemused puudutustega (kallistused, paitamine) on erinevad, eriti palju puudutusi kogevad füüsilise puudega lapsed. Wilson ja Powell soovivad sellisel juhul paluda, et laps kirjeldaks puudutusi võimalikult täpselt. Näiteks kui laps on öelnud, et teda katsuti, siis tuleks sündmuse asjaolud võimalikult täpselt välja selgitada.

Selleks, et veenduda, kas laps saab aru mõistetest, mille kohta talle küsimusi esitatakse, võib tuua näiteid või paluda lapsel seletada, kuidas tema sellest mõistest aru saab. Ka siis, kui laps kasutab väljendeid, mille puhul tekib küsitl ajal kahtlus, et laps nende tähendust ei tea, tuleb uurida, mida ta niimoodi väljendudes mõtles.

Ma ei saanud hästi aru sellest osast, kui te hakkasite seda kōditamise mängu mängima. Mida te siis täpselt tegite?

Kui sa ütlesid, et sulle ei meeldi vannis käia, siis mida sa sellega mõtlesid?

Ühekordse seksuaalse väärkohtlemise ohvriks langenud lapsel, kellel ei olnud varem seksi kohta mingeid teadmisi, võib olla juhtunud keerulisem kirjeldada kui lapsel, keda on korduvalt väärkoheldud. Kui last on korduvalt väärkoheldud, on tal tekkinud ettekujutus, mis sellises olukorras tavaliselt toimub, ent tal on raskem meenutada iga üksiku korra detaile. Eriti just väiksemal lapsel on keeruline kirjeldada täpseid detaile (näiteks süüdistatava riideid või sõnu), kuna erinevad rasked juhtumid on teda emotsionaalselt tugevasti mõjutanud ning neid on keeruline üksteisest eristada. Detailid võivad paremini meeles olla lapsel, kellel on ühekordne väärkohtlemise kogemus.

Allpool on esitatud Powelli ja McKeeni (1998) soovitused väärkoheldud lapse küsitlemise kohta.

- Mida kiiremini pärast juhtunut on võimalik last küsitleda, seda enam infot võib toimunu kohta saada.

- Lapse tunnistus tuleb kirja panna võimalikult kohe pärast vestlust (soovitatav on intervjuu salvestada, küsides selleks kindlasti lapse nõusolekut).
- Kui laps peab andma tunnistuse uuesti hulk aega pärast intervjuu toimumist (näiteks kohtus), võib lasta tal mälu värskendamiseks salvestatud materjaliga tutvuda. Kui laps seda ei soovi, ei tohiks teda selleks sundida.
- Tuleb vähendada spetsiifiliste küsimuste arvu. Küsida tuleks vähem, kuid sisukamaid küsimusi.
- Lapsel tuleb lasta kõigepealt rääkida sellest, mis „tavaliselt juhtub“, alles seejärel võib asuda detailide täpsustama.
- Kui küsimusi esitatakse mitme juhtumi kohta, tuleb ühe episoodi asjaolud lõpuni välja selgitada, enne kui asutakse järgmise kohta küsimusi esitama, et laps ei satuks segadusse ning mõistaks, millisest juhtumist tal parajasti rääkida palutakse.
- Tuleb leida viis, kuidas juhtumeid üksteisest eristada. Näiteks võib kasutada lapse tunnistuses sisalduvat infot (*aeg, mil isa saabus Soomest koju; aeg, kui ema värvis pea valgeks vms*). Eristamiseks võib kasutada tegelikkusega seostuvaid fakte, mitte lihtsalt järgarve, kuna lapsel on kindla asjaoluga seotud lugu kergem meenutada. Kui juhtumitele on tähistus leitud, siis tuleb lapsega rääkides sellest alati kinni pidada.
- Lapsele tuleb pidevalt meelde tuletada, millisest juhtumist parajasti räägitakse. Kui laps avaldab uut informatsiooni, tuleb kontrollida, kas info on just selle juhtumiga seotud.

*Kui sa rääkisid, et said isalt kingiks uue ratta, kas sa rääkisid ikka sellest nädalava-
hetusest, kui su isa Soomest koju tuli?*

- Juhtunu toimumise aeg tuleks püüda teha koos lapsega kindlaks selle järgi, mis sündmused sel ajal veel toimusid.

*Kas sa olid just koolist koju jõudnud, kui see juhtus, või jõudsid ka televiisorit
vaadata?*

*Kas sa elasid siis veel selles vanas majas, kui see juhtus, või olite juba uude
koju kolinud?*

- Lapsel on kergem mäletada juhtunu või sündmuse konteksti (mingi sündmusega seoses) kui hakata määrama, mis toimus enne või pärast.
- Eri juhtumite puhul tuleks keskenduda kõige meeldejäävamale või ebatavalisemale aspektile. Asjad, mis juhtusid tavalisest erinevas kohas või erineval moel, jäävad paremini meelde.

Wilson ja Powell (2001) esitavad loetelu faktidest, mis on väärkohtlemise tõendamiseks intervjuul vaja välja selgitada.

- Võimalikult täpne info väärkohtlemisjuhtumi kohta
- Süüdistatava kirjeldus (välimus, vanus, riietus, elukoht)
- Väärkohtlemisakti pikkus ja sagedus (kas seda juhtus üks kord või rohkem, millal oli esimene või viimane kord)
- Asukoht ja toimumise aeg
- Tõendusmaterjal: fotod, riided, video, voodiriided ja muud detailid
Mida sa seal ruumis nägid?
- Kõik, mida vägivaldse ohvrile ütles vägivaldaja ajal: ähvardused, meelitused jm
- Teiste inimeste asukoht
Kes oli veel selles toas, kui see juhtus?
Kas majas oli veel keegi?
- Isik, kellele laps esimesena juhtunust rääkis, ning mida laps talle juhtunust rääkis
- Teised väärkohtleja ohvrid – kas ja mida laps neist teab
- Võimalikud tunnistajad
Kas toas oli veel keegi?
Kas ta tegi seda ka teistele lastele?

Seksuaalselt väärkoheldud lapse küsitlemisel võib kasutada ka abivahendeid. Neid on põhjalikumalt käsitletud peatükis 9 „Alternatiivsed abivahendid laste intervjuerimisel“.

Kuna seks on delikaatne teema, ei pruugi küsitleja tunda end last küsitledes mugavalt. Kui küsitleja tunneb end küsimusi esitades ebakindlalt, tajub seda ka laps ning satub ise veelgi rohkem segadusse, kuna saab aru, et midagi on selle teemaga valesti. Kui küsitleja tunneb, et tal on mingil põhjusel raske last küsitleda, on tal soovitatav enne intervjuu algust kolleegilt abi paluda, näiteks mõelda koos läbi intervjuu käik. Enne lapse küsitlemist võib rääkida ka isikuga, kes on lapsega kaasas ja teda toetamas, et saada teada, milline on lapse emotsionaalne seisund.

11.2.2. Kas madalama kognitiivse võimekusega lapsed on altimad valevastuseid andma?

Seitsme- ja kaheksa-aastased lapsed oskavad üldjuhul teha lihtsamaid järeldusi nende täiskasvanute käitumise kohta, kellega nad iga päev kokku puutuvad, näiteks isa joob, järelikult ta muutub vägivaldseks. Kui laste arusaamine sündmustest on piiratud, siis võib see põhjustada valetunnistusi. Samas ei ole alla kaheteistaas-

tased lapsed nii arenenud, et seksuaalse väärkohtlemise kohta tahtlikult valetada (näiteks kättemaksuks või muudel põhjustel, mis võivad mõnikord kaasneda teismeeas laste tunnistustega).

Allpool on loetletud Ceci ja Brucki (1995) juhised selle kohta, kuidas kontrollida lapse esitatud süüdistuse tõele vastavust.

- Kui laps esitab ebatavalisi süüdistusi, tuleb neid täpsemalt uurida. Tuleb paluda, et laps selgitaks, mida ta räägituga mõtleb. Tal võib olla enda jaoks loogiline seletus.
- Kui laps kasutab täiskasvanute sõnavara, tuleb uurida, mida ta sellega mõtleb (kas ta teab nende sõnade tähendust või kasutab neid tähendust mõistmata). Intervjuu lõpus tuleb lapse öeldust teha kokkuvõtte ning paluda tal korrigeerida, kui millestki on valesti aru saadud. Tegelikult juhtunud olukorrast rääkides on lapse jutt konarlik ja ta otsib väljendeid või kujundeid, kuidas mitte otse öelda, mis temaga juhtus, kuid valetamise puhul on lapse jutt sorav ning ta kasutab olukorda kirjeldades täiskasvanulikke väljendeid.
- Kui laps ise juhtunuga otseselt seotud ei olnud, tuleb temalt küsida, kas ja mida ta tegelikult nägi või ainult kuulis sellest ja oletas.
- Kui laps keeldub varem öeldut kordamast, siis tuleb uurida, miks ta ei taha sellest uuesti rääkida (kui lapse jutt oli vale, on tal raske seda korrata).
- Tõese tunnistusega kaasneb üldjuhul häiritud või depressiivne emotsionaalne seisund.

Inglaste uuringute järgi on vaid 3% laste esitatud süüdistustest seksuaalse väärkohtlemise kohta teadlikult valed (Faller, 2007). Valesüüdistusi on esitanud pigem teismeeas tüdrukud, kes teevad seda kättemaksuks, mõtlemata sellele, milliseid tagajärgi see võib kaasa tuua inimesele, kelle kohta on süüdistus esitatud. Samas võib valeütlusi anda ka laps, keda üks vanem on mõjutanud ütlusi andma teise vanema vastu.

11.3. Kuidas rääkida lapse vanemaga väärkohtlemise kahtlusest?

Enamik vanemaid kindlasti ehmub, kui kuuleb, et tema last on seksuaalselt väärkoheldud. Üldjuhul, kui vanem usub last ja soovib teda aidata, otsib ta kohe professionaalidelt abi ja tuge nii lapsele kui ka endale. On ka vanemaid, kes eitavad

väärkohtlemist isegi siis, kui on sellest teadlikud. Nad kas ei usu last või arvavad, et laps on ise selles süüdi. Samuti on vanemaid, kes, teades küll väärkohtlemise faktist, varjavad seda, kuna kardavad jääda häbisse või tunnevad hirmu perekonna purunemise ees. Vanema toetuseta last on väga keeruline intervjuerida.

Laps on vanema ärevusele väga vastuvõtlik, mistõttu on oluline last toetavat vanemat enne intervjuud informeerida, et kui väärkohtlemise fakt leiab kinnitust, tuleb tal jääda rahulikuks ning olla valmis oma last toetama. Vanem peab jääma rahulikuks ka siis, kui laps on valmis temaga väärkohtlemisest rääkima.

Koostöö vanemaga suurendab intervjuu tulemuslikkust. Kui koostöö vanemaga on hea ja laps on talle oma loo usaldanud, tuleb paluda vanemal kõik räägitu üles märkida. Lisaks tuleb paluda üles märkida ka lapse käitumises või emotsioonides toimunud muutused, mida vanem on märganud. Usalduslikus keskkonnas antud ütlused võivad olla väga informatiivsed. Samuti tuleb vanemale öelda, et ta juhtunust lapse kuuldes kindlasti kellelegi teisele ei räägiks.

11.3.1. Intervjuu vanemaga, kes ei ole väärkohtlemises kahtlustatav

Wilson ja Powell (2001) soovivad vanemat intervjuerides tähelepanu pöörata alljärgnevatele küsimustele.

- Kas vanem usub, et lapse ülestunnistus on tõsi?
- Kas vanemal endal on informatsiooni väärkohtlemise kohta? Kas ta on rääkinud oma kahtlustest lapse või oletatava väärkohtlejaga ja kuidas laps või see isik reageeris? Kas tema osales ise samuti mingil moel väärkohtlemises või soodustas seda?
- Kas vanem kardab oletatavat väärkohtlejat ja kas see hirm on emotsionaalset või füüsilist laadi? Kas vanem sõltub väärkohtlejast majanduslikult? Kas vanem kardab, et tema ülestunnistuse tõttu võib lapsega midagi juhtuda?
- Kas laps on hiljuti üles näidanud märke, millest võiks oletada väärkohtlemist? Märgid võivad olla järgmised:
 - o oletatava väärkohtleja täielik vältimine, näiteks hirm selle isiku ees;
 - o väärkohtlejalt erilise (tavapärasest erineva) tähelepanu ja hoole saamine;
 - o väärkohtleja käitumise üle kurtmine;
 - o seksuaalse sisuga väljendid;
 - o kodust ära jooksmised;

- o kohatud seksuaalse sisuga mängud eakaaslastega;
 - o füüsilised märgid väärkohtlemisest, nagu verevalumid, veritsemine või põieinfektsioon;
 - o sagedased õudusunenäod või muud tavakäitumisest erinevad käitumuslikud märgid.
- Kas ja millal võis oletataval väärkohtlejal olla juurdepääs lapsele ja kas tal oli võimalus jääda lapsega kahekesi?
- Kas vanem, kes ei ole väärkohtlemises kahtlustatav, on tihti kodust eemal (näiteks komanderingus) või on ta end perest emotsionaalselt eraldanud? Kas ta teeb tööl ületunde, käib tihti väljas, on loovutanud vastutuse lapse kasvatamise eest teisele vanemale?
- Kas peres on suhteprobleeme, probleeme alkoholi või narkootiliste ainete tarvitamise, vägivald või seksuaalse väärkohtlemisega?
- Millised on pereliikmete rollid, käitumine ja privaatsus (näiteks vannitoas ja magamistoas)? Kuidas pereliikmed kodus riietuvad? Millised on pereliikmete magamamineku harjumused?
- Kas vanem võib kinnitada või tõestada spetsiifilist informatsiooni, mida laps on süüdistuses esitanud, näiteks seda, et oletatav väärkohtleja on viinud lapse matkama lapse nimetatud nädalavahetusel? Kas väärkohtleja mängib lapsega mingeid spetsiifilisi mänge? Kas väärkohtleja on sundinud last olulise põhjusega koju jääma? Kas väärkohtlejal on foto- või videokaamera, mida teised ei tohi kasutada?
- Kas kodus on teisi lapsi või on lähinaabruses lapsi, kes võivad samuti olla potentsiaalsed ohvrid?
- Millised on vanema suhted teise, väärkohtlemises kahtlustatava vanemaga? Kas nad on abielus või vabaabielus ning kui kaua?
 - o Kas vanema hinnangul on neil normaalne seksuaalsuhe?
 - o Kas nende omavaheline suhe on vägivaldne?
 - o Kas mõni pereliige on olnud vangis?
 - o Milline on pere vaimne tervis?
 - o Kas väärkohtlemises kahtlustatavale vanemale on minevikus esitatud süüdistusi, eriti seksuaalse väärkohtlemise süüdistusi?
 - o Milline on mõlema vanema töötamise viis (kellaajad, töökoormus, töösse suhtumine jm)?

Kui väärkohtlemises kahtlustatav isik ei kuulu perekonda, tuleb lapse mõlemad vanemaid küsitleda sarnasel moel. Samuti tuleb mõlemal paluda anda süüdistatava kohta kogu neile teada olev info, muu hulgas selle isiku sidemete kohta teiste lastega.

* Seksuaalselt väärkoheldud laste küsitlemise kohta leiate lisainfot Tartu Laste Tugikeskuse välja antud artiklikogumikust „Seksuaalsus ja lapse erivajadus“ (2015).

12. ERIVAJADUSEGA LAPSE KÜSITLEMINE

12.1. Kerge vaimse alaarenguga lapse küsitlemine

Vaimse alaarenguga on laps, kellel on intellektuaalsete võimete vaegareng nii tunnetuses, kõnes, mootorikas kui ka sotsiaalses suhtlemises. Psühhiaatrias jaotatakse vaimupuue psüühilise vanuse ja intelligentsuskvoodi järgi nelja raskusastmesse sügavast kuni kerge vaimupuudeni. Kerge vaimse alaarenguga laste vaimne võimekus jääb tavalastest intelligentsuskvoodi ja toimetuleku poolest küll madalamaks, kuid pädeva õpetuse korral võivad nad hilisemas elus päris hästi hakkama saada isegi ilma kõrvalise abita. Sellele vaatamata küünib täiskasvanuna nende vaimne võimekus üheksa- kuni kolmeteistaastase lapse tasemeni. Samas ei pruugi kerge vaimse alaarenguga laps olla võimeline enese eest täielikult hoolitsema – väga palju oleneb tema hooldajatest ja kasvukeskkonnast. Vaimset alaarengut hinnatakse spetsiaalsete testidega, aga seda võib hinnata ka käitumise järgi, võrreldes teiste samaealiste lastega.

Välimuselt ja käitumiselt ei erine need lapsed kuigi palju teistest omaealistest, mistõttu on oht, et nende erivajadust ei osata õigel ajal või vajalikes situatsioonides märgata. Seetõttu iseloomustatakse neid lapsi ka kui kergesti mõjutatavaid ja alteid ühinema asotsiaalsete tegevustega (Laste- ja noorte psühhiaatria, 2006).

Vaimse alaarenguga laste eripärane seksuaalne käitumine tuleneb üldjuhul teadmiste vähesusest või valesi omandatud teabest. Neid lapsi võidakse kergelt valesi mõista nende käitumise ja tegevuste reguleerimise puudujääkide, puuduliku põhjuse ja tagajärje seoste loomise võime ja kõne arengu vajakajäämise tõttu (nende laste kõnes võib esineda ebatäpseid või valesi kujunenud mõisteid). Kerge vaimupuudega laps võib tajude puudulikkuse tõttu hinnata suhtlussituatsiooni valesi, mis põhjustab arusaamatusi. Probleemiks on ka see, et vaimse alaarenguga lapsed kipuvad elus ettetulevaid olukordi lahendama katse- ja eksitusmeetodil, mida täiskasvanud võivad valesi mõista. Et neid lapsi on lihtne valesi mõista ja nad on kergesti mõjutatavad, võivad nad tavalastest sagedamini sattuda seksuaalse väärkohtlemise ohvriks.

Vaimupuudega laps võib ka ise teha seksuaalse sisuga katsetusi selleks, et rahuldada oma seksuaalset uudishimu. Katsetusi võivad nad teha valikuta mõlemast soost laste suhtes (Tartu Laste Tugikeskus, 2015). Nii täiskasvanud kui ka lapsed võivad kerge vaimupuudega eelteismeeas last mõista valesi eelkõige seetõttu,

et ta otsib vastuseid sellistele küsimustele seksuaalsuse kohta, millest huvituvad tavalised nelja- või viieaastased lapsed.

Kuna kerge vaimse alaarenguga lastel võib esineda suhtlusraskusi, probleeme iseseisvusega, raskusi mõistmise ja eneseväljendusega, siis enne, kui sellist last küsitlema hakata, tuleks tema vanemalt või hooldajalt uurida, millisel tasemel laps toime tuleb, st milline on tema arengutase, millised on tema oskused ja võimed ning kuidas oleks parem last julgustada või kiita (mis lapsele meeldib ja mis mitte).

Kerge vaimse alaarenguga lapsed meenutavad üldiselt vähem infot kui tavalapsed, aga info kvaliteet on võrreldav tavalastega (Henry jt, 2011). Nad refereerivad näiteks Denti uurimust, kus kerge vaimse alaarenguga lapsed andsid vaba meenu-tusega ja spetsiifilistele küsimustele vastates vähem infot, aga avatud küsimustele vastates sama palju infot kui tavalapsed (vt Henry jt, 2011). Raskem oli neil vastata segadust tekitavatele küsimustele, millele tuli vastata lühidalt *jah* või *ei*.

Ka Milne ja Bull (1999) korraldasid eksperimendi 75 lapsega, kes käisid erikoolis ja olid seitsme- kuni kümneaastased. See katse näitas, et kognitiivse tehnika abil olid need lapsed võimelised andma rohkem informatsiooni kui tavaintervjuul, kusjuures info oli sama adekvaatne kui samas vanuses tavalaste puhulgi. Seega ei tasu sel-liste laste meenusvõimet alahinnata.

Erivajadusega lapsega suheldes tuleb silmas pidada järgmisi tegureid. Talle tuleb esitada võimalikult lühikesi, selge sõnastusega ja lihtsaid küsimusi. Rääkida tuleb aeglaselt ja selgelt. Kui on teada, kuidas laps tavaliselt suhtleb (näiteks kas väl-jendab end ainult sõnadega või kasutab selleks ka keha), võib kasutada sarnast suhtlusviisi. Kerge vaimupuudega lapse sõnavara on palju väiksem, kui tema vanusest võiks eeldada. Neil võib olla mõistete või tegevuste kohta üks sõna, mille tähendusvarjundeid või sünonüüme ei pruugi nad teada (näiteks sõna *jooksma* tähendust teavad nad hästi, kuid *lippama* või *sõrkima* tähendust mitte). Tulenevalt vaimupuudega lapse taju ja sõnavara vaesusest ja ebatäpsusest on tema mõtle-mine konkreetne ja ebatäpne, kuna ta mõtleb neist asjadest, mida on just vahe-tult kogunud. Vaimupuudega lapsel on väga raske mõista abstraktse tähendusega sõnu (näiteks *austama* või *hoolima*) ja asesõnu, kui neid esineb lauses rohkem kui üks (näiteks *Kas sa said aru, mida ta ütles ja mida ta sellega mõtles?*). Näitelause-s on lisaks tegemist topeltküsimusega, millest kerge vaimupuudega laps aru ei saa.

Wilson ja Powell (2001) kirjeldavad intervjuud kümneaastase poisiga, kes oli füüsi-lise väärkohtlemise ohver. Poisil oli käsivartel hulgaliselt sigaretiga tekitatud põle-tusarme. Ta oli omaelistest vähem arenenud ja intervjuu ajal istus ta haiglas oma voodil. Kui küsitlejad lapsega kohtuma läksid, lutsis poiss tekinurka ega näinud huvituvat ühestki vestlusteemast. Küsitlejad esitasid palju lihtsaid küsimusi, mis

töötavad vaimse alaarenguga laste küsitlemisel hästi (see annab häid tulemusi ka koolieelikute küsitlemisel).

Küsitaja: Kuidas sa kutsud seda osa oma kehast? (Osutab peale.)

Laps: Pea.

K: Kas keegi on kunagi teinud sinu peale haiget?

L: Jah.

K: Räägi, mis juhtus, kui su pea sai haiget.

[---]

K: Kuidas sa seda osa oma kehast kutsud? (Küsitaja näitab silma.)

[---]

K: Kas keegi on kunagi sinu silmale haiget teinud?

[---]

K: Räägi, mis juhtus, kui sinu silm sai haiget.

[---]

K: Kuidas sa kutsud seda osa oma kehast? (Näitab nina.)

[---]

(Küsitaja jätkab samal viisil küsitlemist kõigi kehaosade kohta kuni varvasteni välja.)

Selline tehnika aitab ka laste puhul, kellel on raskusi enda väljendamisega kas ealistel, arengulistel või emotsionaalsetel põhjustel. Küsitlusstiili on välja töötanud Roberts ja Glasgow (1993) ning seda tähistatakse inglise keeles lühendiga SAGE (ingl systematic approach to gathering evidence).

Wilsoni ja Powelli (2001) hinnangul on sellisel küsitlemisel palju positiivseid külgi:

- kuna küsimustel on kindel rütm, siis üldjuhul meeldib lastele niimoodi vastata,
- laps võib kergesti ära arvata, milline küsimus on järgmine,
- varem pole lapse kehaosadele selliselt tähelepanu osutatud.

Eelkirjeldatud tehnika aitab välja selgitada just need kohad, kust on last puudutatud ja kuhu haiget tehtud. Tervete kehaosade nimetamine koos haiget saanutega hajutab lapse tähelepanu emotsionaalselt ja füüsiliselt valusatelt kohtadelt. Arvestada tuleks aga sellega, et vaimupuudega lapse mälu iseloomustab kiirem unustamine, mälukujutluste individuaalsete iseärasuste kiirem vaesumine ja kaotamine. Kuna laps ei mäleta sündmuste ajalist järgnevust, on tal raske mäletada ja mõista ka põhjuslikke seoseid ning vastata küsimusele, millal ja millega seoses mingi vigastus on tekkinud.

Vaimse alaarenguga lapsele tuleb anda vastamiseks aega. Lapse juttu ei tohi sekkuda, tuleb olla kannatlik. Kui lapse räägitu jääb arusaamatuks, tuleb seda talle öelda ja paluda vastust korrata. Küsitaja peab rääkima nii, et lapsel ei tekiks

arvamust, et esimene vastus ei olnud õige, sest siis pakub ta järgmise vastusena midagi muud. Kahtlasi vastuseid tuleb kontrollida kontrollküsimustega. Vaimse alaarenguga lapsed ei pruugi varasemat vastust mäletada, kuid siiski on hea kasutada kontrollküsimuses teist sõnastust. Samas meeldib ka neile lastele anda jah-vastuseid, ilma et nad küsimuse mõttest aru saaksid.

Küsitlemisel on oluline last julgustada ja näidata, et teda usutakse. Hea oleks anda mõista, et lapse vastused on väga olulised. Kindlasti ei tasu sellistele lastele hinnanangut anda – nad on väga tundlikud ja võivad kergesti tõrksaks muutuda. Hea oleks küsitlemine (video)salvestada, et küsitleja ei peaks kogu juttu üles märkima. Seejärel saab intervjuu lõppedes räägitut rahulikult analüüsida.

Kui tekib kahtlus, et laps ei saa verbaalselt esitatud küsimusest aru, tuleks proovida kirjutamist, asjade või kehakeele abil näitamist (eespool toodud näide) või kasutada pilte või muid alternatiivseid abivahendeid (vt ptk 9 „Alternatiivsed abivahendid laste intervjuerimisel“). Näiteks kui laps on võimeline joonistama, siis saab ta rääkida oma lugu joonistusega. Kui ikkagi on raske lapsest aru saada, tuleks kasutada spetsiifilisemaid küsimusi, millele laps saab vastata vaid ei või jah, kuid küsimused ei tohi olla suunava sisuga. Sellised lapsed on suunavatest küsimustest väga mõjutatavad ning nad pakuvad üldjuhul kohe selle variandi, mis küsimuses peitub. Viimase võimalusena võib kasutada tõlgina lapse hooldajat (vanemat). Siin on aga risk, et vanem, kes last mõistab, võib olla just väärkohtleja. Vahendaja peab olema lapse jaoks turvaline.

Kokkuvõtteks toovad Henry jt (2011) esile, et vaimu- ja arengupuudega lapse küsitlemisel on parim kasutada struktureeritud küsitlemismeetodeid ning seejuures

- koguda küsitlemist planeerides infot lapse tugevate ja nõrkade külgede kohta,
- sõnastada küsimused nii, et need oleksid lühikesed ja kergesti mõistetavad,
- alustada küsitlemist vaba meenutust hõlbustavate küsimustega,
- vältida küsimuste kordamist ning
- pakkuda lapsele vajalikku toetust (näiteks kasutada spetsialisti ja teha vaheaegu).

12.2. Autistliku lapse küsitlemine

Autism ilmneb juba varases lapseeas. See on häire, mis avaldub iseärasusena lapse suhtlemises, käitumises ja kõnes. Autistlikel lastel võib esineda probleeme nii suhtlemise kui ka eneseväljendusega. Autistlikule lapsele on iseloomulik vähene kontakti otsimine inimestega, isegi oma lähedaste ja eakaaslastega. Autistlik laps ei pruugi reageerida kõnetamisele, ta eelistab olla omas maailmas kas sõnatult või korrates mingeid tavainimestele mõistetamatuid fraase. Sellisel lapsel võivad

esineda eesmärgitud monotoonsed liigutused, mida ta võib korrata tunde (näiteks lülitada nuppe sisse-välja). Üldjuhul puudub autistlikel lastel eakohane mäng ja seetõttu ei ole neil ka mängukaaslasi. Samas võivad neil esineda ühetaolised ja lapse vanuse kohta ebatavalised huvid (näiteks kirjutada üles autonumbreid või arvutada suvalisi arve kokku). Autismi raskema vormi korral lapse kõne ei arene ja võib esineda ka vaimset mahajäämust. Üldjuhul on autistliku lapse keeleteaduslik omapärane, näiteks võib esineda kajakõnet (kordab fraase järele).

Autistliku lapse mälu võib olla ülihea – ta võib mäletada pisidetalle, mida tavainimene pole tähele pannud, ja arvutada peast väga heal tasemel (ta võib samas olla vaimse alaarenguga). Autistlik laps on väga tundlik ümbruses toimuvate muutuste suhtes, ta võib olla ülitundlik teatud helide, hääle, puudutuste jms suhtes, näiteks võib kergesti ärrituda nii ootamatu heli kui ka stabiilse pliatsikrabinaga peale. Samuti ei talu ta muutusi igapäevarutiinis ja kokkulepitud aegades, uute inimestega kohtumist vms. Autistliku lapse võime aru saada teiste inimeste tunnetest on puudulik, samuti ei oska ta tõlgendada näoilmeid ega hääletooni.

Autistlikul lapsel on raskusi ka oma keha tajumisega, näiteks kui ta proovib kirjeldada põlvevalu, võib ta öelda, et tal on kogu keha valus. Tal on raskusi ka emotsioonide regulatsiooniga – kui olukord on muutunud talle talumatuks, võib ta seda väljendada hüsteeriliselt karjades või peaga vastu seina pekstes.

Sellise lapsega töötades on parem kasutada visuaalseid elemente, nagu joonistamine, fotod või mänguasjad, või osutada näiteks haiget saanud kehaosale. Kui laps räägib mingist kehaosast, võiks tal paluda näidata seda kõigepealt abivahendi peal ning alles seejärel lasta osutada enda kehale.

Küsitlemisel tuleks arvestada sellega, et kõik autismidiagnoosiga lapsed on erinevad – meetod, mis ühe lapse puhul töötab, võib teise lapse puhul olla väheefektiivne.

Autismihäirega lapsed mõistavad visuaalset infot paremini kui sõnalisi väljendeid. Piltlike vahendite kasutamine intervjuul on hea kõikide selliste laste puhul, kellel on enda verbaalse väljendamisega raskusi. Arvestada tuleks aga sellega, et autistlikud lapsed ei ole üldjuhul võimelised oma vastust hiljem korrigeerima, kui küsitaja teeb kuuldust kokkuvõtet.

Autistlikku last küsitledes tuleks arvestada ka sellega, et ta väsib intervjuul kiiremini. Lapse väsimusest annab märku see, kui ta hakkab enda öeldud sõnu või mingit fraasi kordama ja lülitab end ülejäänud vestlusest välja. Laps võib üldse lõpetada küsimustele reageerimise, näiteks tema pilk hakkab ekslema, ta muutub rahutuks või hakkab koogama (ühetooniliselt häälitsema) ja oma keha ette-taha kõigutama. Kui küsitaja märkab lapse väsimust, tuleb teha paus või kaa-luda intervjuu edasilükkamist. Autistliku lapse puhul võiks pigem teha mitu lühikest intervjuud.

Autismi üks erivorme on Aspergeri sündroom¹. Selle sündroomiga laps on üldjuhul keskmise või pisut kõrgema intelligentsusega. Neil ei esine eneseväljendamisega nii sügavaid probleeme kui autistidel, kuid neil võib siiski olla tavainimeste mõistmisega mõningaid raskusi. Autistidele on ümbritsev maailm tihti mõistatuseks, nad eelistavad elada enda loodud maailmas. Seega on nad üldjuhul sotsiaalselt eraldunud, on tähelestatud, et ka nende empaatiavõime on puudulik ja nad väldivad pilkkontakti, eriti pinges olles.

Henry jt (2011) refereerivad McCrory jt 2007. a uurimust, mis käsitles üheteist- kuni neljateistaastaste Aspergeri sündroomiga laste meenutusvõimet. Uuringus leiti, et nende meenutuse üldine täpsus ei erinenud sama vaimse tasemega ja kronoloogilise vanusega lapse meenutuse täpsusest. Aspergeri sündroomiga lapsed meenutasid aga vähem infot vastuseks vaba meenutust hõlbustavatele küsimustele, mis käisid sündmuse sotsiaalsete detailide kohta.

Autistlikku last küsitledes tuleks meeles pidada järgmist.

- Laps tuleb ette valmistada selleks, mis toimuma hakkab: tutvustada vestlusruumi, küsitajat ja kõiki, kes intervjuu ajal juures viibivad, seda, kui kaua küsitlemine kestab, mida lapselt oodatakse jne.
- Küsitlemiseks sobib ruum, mis on vaikne, et ei kostuks ootamatuid helisid, ja piisavalt valgustatud, et viia kõikvõimalikud ärritajad miinimumi.
- Autistlik laps võib küsitlusel kummaliselt käituda, näiteks vältida pilkkontakti, tal võib olla kaasas mingi talle oluline asi, mida tal on vaja puudutada, tema liigutused võivad olla kohmakad või ta ei leia endale sobivat kohta.
- Küsitlemise alguses võiks lapselt endalt uurida, mida ta vajab, et end hästi tunda.
- Autistlikul lapsel on raskusi hääletooni, intonatsiooni ja näoilmete mõistmisega, ka iroonia ja sarkasm on talle arusaamatud.
- Autistlik laps võib vaikida ja mitte vastata küsimusele, kui tema mõte või tähelepanu on hõivatud millegi muuga. Küsitaja ei pruugi mõista, miks laps ei vasta, ning võib ärritada ja last survestada. Laps ei jäta vastamata mitte ebaviisakusest, vaid miski häirib teda sellisel moel, et laps ei saa suhelda. Survestamine võib aga viia selleni, et lapsega ei ole võimalik edaspidi koostööd teha.
- Autistlik laps võib loobuda koostööst, kui ta tunneb, et ei saa küsimuste sisust aru (tema arengutase ei ole selleks piisav või on küsimus keerulise sõnastusega).
- Autistlik laps võib loobuda koostööst, kui teda survestatakse küsimustega (mitu küsimust korraga, liiga kiirelt esitatud küsimus või liiga vähe aega vastamiseks) või kui vastuste usaldusväärsuses on kaheldud.

1 Aspergeri sündroom on Eestis kehtivas rahvusvahelises psüühika- ja käitumishäirete klassifikatsioonis (aastast 1990) eraldiseisev häire, samas kui näiteks USAs kehtivas DSM-5 klassifikatsioonis (aastast 2013) seda enam eraldiseisva häirena ei käsitleta, vaid see on mahutatud autismispektri häirete üldnimetuse alla.

- Autistlikule lapsele ei ole mõtet esitada eitust sisaldavaid küsimusi (*Ega ta sind ju ei löönud?*).
- Samuti tuleb vältida suunavaid küsimusi (*Sa jäid sel päeval koju, eks ju / oli nii?*).
- Küsimused peavad olema lühikesed ja selged ning korraldused otsesed.
- Kui paluda autistlikul lapsel midagi teha, tuleb kindlasti nimetada tema nime.
- Teistest inimestest rääkides tuleb aseseõnade asemel kasutada nimesid.
- Autistlik laps võib ärritada ja loobuda koostööst, kui tema vajadustega ei arvestata (nt kui küsitleja teatab, et tal on veel kümme küsimust ja alles siis saab laps pausile, tualetti või koju minna).
- Koostööst ei tule midagi välja, kui küsitlemise algus on veninud ja laps on juba enne küsitlema hakkamist ärritunud.
- Loobuda tuleb metafooridest ja kahemõttelistest väljenditest, kuna autistlik laps ei saa neist aru ja segased väljendid vaid ärritavad teda: ta võib loobuda edasisest küsitlemisel osalemisest, vaikida ülejäänud vestluse või väljendada ärritust.
- Autistlik laps ei ole võimeline vastama agressiivsele eneseväljendusele.
- Autistlik laps ärritub, kui küsitlemisviis on liialt pedantlik, kasutatud on võõrsõnu või termineid, millest ta aru ei saa.
- Arvestada tuleb ka sellega, et autistlikul lapsel on kehvem keskendumisvõime ja väiksem võimekus kuulata, seega tasub küsitledes sagedamini pause teha.
- Autistlik laps võib olla liiga otsekohene ja aus, ta ei oska lauseid diplomaatiliselt viisakaks kujundada ning see võib täiskasvanut solvata.
- Autistliku lapse puhul võib tekkida segadus, kas ta vastas õigesti või mitte, kuna küsitleja ja laps saavad faktidest või mõistetest aru erinevalt. Näiteks võib laps vastata eitavalt küsimusele *Kas sa läksid selle onu majja?* ning jaatavalt küsimusele *Kas sa läksid selle onu korterisse?*. Samuti võib laps eitavalt vastata küsimusele *Kas sul olid riided seljas?* ning jaatavalt küsimusele *Kas sul oli pidžaama seljas?*
- Kõige olulisem on arvestada sellega, et kui laps on stressis, tuleb ta olukorraga halvemini toime. Autistlik laps läheb stressi kiiremini kui tavalaps. Seega võiks tema küsitlemiseks varuda tavalisest rohkem aega, et tutvuda enne küsitlemist lapse endaga ja lasta lapsel õppida tundma teid.

12.3. Aktiivsus- ja tähelepanuhäirega lapse küsitlemine

Aktiivsus- ja tähelepanuhäire (ATH) on neurobioloogiline probleem, mis on põhjustatud nii geneetilistest, bioloogilistest kui ka keskkonnateguritest (sh muutused aju ainevahetuses). Häire esineb üldjuhul tähelepanu puudulikkuses (nii võimetuses tähelepanu koondada kui ka pidevas vajaduses tähelepanu saada) ning hüperaktiivses ja impulsiivses (väljaelavas) käitumises. Seda probleemi on keerukas diagnoosida, kuna kõik ATH-diagnoosiga lapsed ei käitu hüperaktiivselt. ATH-lapsed

tüdivivad küll kiiresti ühest tegevusest, aga nad võivad tundide kaupa istuda ja mängida näiteks arvutimänge või tegeleda just neid huvitava tegevusega.

Hüperaktiivse lapse tegutsemist juhib juhuslik, impulsiivselt tekkinud mõte ning teine, sama sihitu mõte kutsub mõne aja pärast esile uue teo. Teisiti öeldes – nad ei ole suutelised mingit tegevust või mängu algusest lõpuni läbi viima, sest nad lihtsalt ei suuda keskenduda ühele kindlale tegevusele sellisel moel kui tavalapsed.

ATH-lapsed on ise hädas, kuna teavad, kuidas õigesti käituda, kuid ei suuda seda alati õigel ajal ja õiges kohas teha. Seetõttu saavad nad pidevalt negatiivsete hinnangute osaliseks. Samas vajavad need lapsed tunnet, et täiskasvanu juhib nende elu, nad aktsepteerivad täiskasvanuid ja vajavad mudeleid, mis aitaksid nende käitumist kontrolli all hoida (nad ei ole ise selleks võimelised). Hüperaktiivne laps enne käitub ja alles siis mõtleb – ta ei oska teisiti.

Aktiivsus- ja tähelepanuhäirega lapsed on harjunud sellega, et neid karistatakse. Häire iseloom on selline, et nad teevad midagi valesti iga päev kogu oma elu. Nad ei ole pahatahtlikud ega soovi teha midagi kriminaalset, kuid ometi käituvad karistamisväärselt. Kuna nad on karistamisega harjunud, on karistuse kasvatuslik mõju neile minimaalne, sest nad teavad, et neid nagunii karistatakse.

Suhtlemine ja kooselu hüperaktiivse lapsega nõuab perekonnalt palju energiat. Sellisele lapsele esitatud nõudmised peavad olema sõnastatud konkreetselt, pikad moraalijutlused annavad vähe tulemust ja tekitavad meelehärmi ainult täiskasvanule endale. Laps vajab struktuuri ja korda enda ümber, mis nõuab ka vanemailt järjepidevust nõudmistes, tugevat enesekontrolli ja positiivset eeskuju. Struktuur aitab korrastada lapse sisemist segadust.

Vanematele on sellise lapse kasvatamine tõeline proovikivi – neil on vaja toime tulla nii lapse käitumise iseärasuste kui ka enda tunnetega, mis lapse kasvatamisel tekkivad. Vanemad tunnevad sageli, et ei suuda oma lapse käitumist ohjeldada, see tekitab neis abitustunde, mille tõttu nad võivad lapsega ebaadekvaatselt käituda. Hüperaktiivse lapse väsitav käitumine ning vanema ülemäärane stress võivad vanema viia kas masenduse (loobumise) või agressiivse väljaelamiseni (pingetaluvuse vähenemise tõttu reageerib vanem üle lapse vähimagi ebasoovitava käitumise korral). Vanema ebaadekvaatne käitumine võib ulatuda lapse traumeerimisest tema perest eemaldamise või enda lahkumiseni.

Lääne-Londoni noortekohtu (2005) andmete põhjal esineb alaealiste õigusrikkujate seas palju just hüperaktiivse tähelepanuhäire diagnoosiga lapsi neile iseloomuliku kontrollimatu väljajelava käitumise tõttu.

Kui sellist last on tarvis kohtusüsteemis küsitleda, tuleb küsitlejat kindlasti informeerida lapse eripärast ja selle raskusastmest, et küsitlemine oleks võimalikult efektiivne. Kõige olulisem on see, et lapse käitumist ei tõlgendataks valesti, kuna laps ise ei ole suuteline oma käitumist kontrollima.

Sellise diagnoosiga laste küsitlemine kohtusüsteemis on üsna keeruline nii küsitlejale endale, lapsele kui ka tema perekonnale, olgu siis laps kas tsiviilkohtus perevaidluse küsimuses ärakuulatava rollis, kriminaalkohtus tunnistaja või süüdistatava rollis. Küsitlemise efektiivsus sõltub diagnoosi raskusastmest.

ATH-lapse küsitlemisel, eelkõige raskemate vormide puhul, peab küsitleja arvestama järgmist.

- ATH-diagnoosiga lapsel võiks küsitlemise ajal olla kaasas täiskasvanu, kellega ta end kõige kindlamalt tunneb.
- Küsitlusruum võiks olla helikindel, kuna sellise lapse tähelepanu juhivad kergelt kõrvale isegi väikesed asjad.
- ATH-laps ei ole võimeline ootama, kui küsitlemine venib. Ootamine muudab lapse rahutuks ja temaga on pärast väga keeruline konstruktiivselt vestelda.
- Hea oleks leida enne küsitlemist lisa-aeg, et lapsele rääkida, mis toimuma hakkab, mida temalt oodatakse, tutvustada küsitlusruumi ja kõiki inimesi, kes küsitluse juures viibivad.
- Selline laps kaotab kiirelt huvi (töövõime kestab maksimaalselt 20 minutit), mistõttu ta vajab sageli pause.
- Laps võib küsitluse ajal impulsiivselt väljenduda või ärritavalt käituda.
- Mõnel ATH-diagnoosiga lapsel võib olla raskusi oma mõtete verbaalse väljendamisega, mõni võib kohe ja korruga välja hüüda kõik, mida asjast teab.
- Küsimused peaksid olema lihtsalt sõnastatud. Kuna sellisel lapsel on raskusi oma mõtete korrastamisega, on tal raske anda vastuseid keerukatele küsimustele. Esitada tuleks üks küsimus korruga ja väga rahuliku hääletooniga. Küsimused ei tohiks olla suunavad, eitusega, mitmeti mõistetavad või mingilgi moel last segadusse ajavad. Kui vaja, võib küsimust korrata, aga ATH-lapse puhul samas sõnastuses.
- Kui on tarvis esitada täpsustavaid küsimusi aja kohta (mis juhtus enne, mis toimus sündmuse ajal, mis juhtus pärast), ei tohi aegasid segamini ajada, vaid uurida ajaühiku kaupa.
- Palve maha rahuneda kutsub kärsitus lapses esile veelgi rahutuma käitumise, kuna lapse püüd käitumist kontrolli alla saada muudab ta veelgi kärsitumaks.
- Sama mõju avaldab see, kui lapsel palutakse rahulikult paigal istuda. ATH-diagnoosiga lapsel on raske paigal püsida, näiteks võib laps vestlusruumis rahutult ringi joosta, ronida, turnida või ruumist välja joosta.
- ATH-laps võib impulsiivselt sekkuda täiskasvanute vestlusesse, võib täiskasvanutele teha kohatuid märkusi või tähelepanu endale tõmmata.
- ATH-lapse väljendusviis võib olla kohatult ja harjumatult vali.

- Laps ei pruugi kuulata küsimust lõpuni, vaid hõigata välja vastuse, mis ei pruugi ühtida küsimusele oodatud vastusega.
- Küsitlajal tuleb kasutada kõnepruuki, millest laps aru saab. Sõbralik, aga konkreetne väljendusviis aitab lapsel paremini hetkeolukorrale keskenduda.
- Verbaalsele küsitlemisele vahelduseks võib kasutada alternatiivseid vahendeid, mis aitavad tähelepanu koondada, näiteks võib lasta lapsel rääkida asju (sümboleid) kasutades, vestluse ajal võib laps joonistada (sodida). Alternatiivsed vahendid ei saa aga olla mõtlemisülesannetega seonduvad, kuna laps suudab keskenduda vaid ühele tegevusele korraga.
- Intervjuu võiks üles ehitada viisil, kus 15–20 minutit toimub vestlus, seejärel on paus, kus lapsel võimalik oma rahutus välja elada, et siis umbes kümne minuti pärast taas vestlust jätkata.
- Kõikvõimalikud muutused või uued olukorrad ärritavad ATH-last ja muudavad ta rahutuks.
- ATH-diagnoosiga lapse intellekt on üldjuhul normaalne. Tema arusaamisvõime võib täiskasvanule tunduda piiratud, kuna ta sahmib ja ei paista, nagu ta infot kuuleks või sellest aru saaks, aga ta võib küsitlajat üllatada vägagi täpsete vastustega.
- Võimaluse korral võiks kasutada videosalvestamist, et välistada kordusküsitlemist.

Hooldusõiguse määramisel tuleb arvestada sellega, kumb vanematest vastab kõige paremini sellise diagnoosiga lapse arenguvajadustele.

Kui ATH-diagnoosiga noor on pannud toime väärteo, tuleb kaaluda, milline võiks haigust silmas pidades olla tema karistus. Arvestada tuleb sellega, et ka teistel on ATH-diagnoosiga noorega raske kohaneda ning see tekitab lisapingeid nii noorele endale, teistele karistuse kandjatele kui ka personalile.

12.4. Füüsilise puudega lapse küsitlemine

Tõsisema vaimse alaarenguga võib sageli kaasneda füüsiline puue, kuid lapsed, kellel on mingi kaasasündinud füüsiline puue, ei pruugi olla vaimselt teistest nõrgemad. Allpool käsitletakse selliste laste intervjueerimist, kes on normaalse intellektiga, kuid kellel on füüsilise puude tõttu keerulisem end väljendada (näiteks teha käelisi tegevusi intervjuu edendamise eesmärgil). Kindlasti tuleks mõelda eelkõige erivajadusest lähtuvatele tingimustele, näiteks kas ratastooliga pääseb nii küsitlusruumi kui ka tualetti.

Füüsilise puudega lapse intervjueerimisel tuleb eelkõige silmas pidada puudele vastavaid intervjueerimistingimusi. Kuna füüsilise puudega lapsel võib olla raskusi

enese väljendamisega, võivad tema suhtlemisvõimalused olla piiratud. Üldjuhul aga ei vaja selline laps enese väljendamisel abi ega vestluse vahendamist.

Ka füüsilise puudega lapsele ja tema hooldajale tuleb enne intervjuud anda järgmist informatsiooni:

- mis toimuma hakkab;
- kuidas intervjuu on üles ehitatud ja kes mida teeb;
- mis juhtub, kui laps vajab pausi;
- mida peaks laps ütleva, kui ta ei saa küsimusest aru või ei tea küsimusele vastust.

Tervete laste intervjuueerimise kohta käivad soovitusel kehtivad ka füüsilise puudega laste intervjuueerimise puhul.

- Intervjuu stiil tuleb valida lapse arengust, huvidest ja võimalustest lähtudes ja kasutada vajaduse korral alternatiivseid abivahendeid, et aidata lapsel ennast väljendada.
- Rääkida tuleb rahulikult.
- Iga edusammu puhul tuleb last kiita ja julgustada end rohkem avama, sest sellise lapse enesehinnang võib olla madal.
- Lapse vastuste kohta tuleb teha märkmeid.
- Last küsitleb intervjuueerija. Kui on tarvis kasutada vahendaja abi, siis on vahendaja ülesanne vaid vestlust vahendada ja mitte teksti interpreteerida või ise lapsele küsimusi esitada.
- Kui lapsel on füüsiline puue ning ta ei ole võimeline end ka verbaalselt väljendama, võiks kasutada sümboloid, millele ta saaks osutada. Kasutada võib sümboloid (näiteks piltkujutisi või märke), mille juures on ka sõnalised tähendused ja kirjeldused. Sümbolitena võib kasutada ka teemaga seotud pilte.

12.5. Kuulmispuudega lapse küsitamine

Kui lapsel on probleeme kuulmisega, siis tuleb uurida,

- millised on tema suhtlemisvõimalused;
- kas laps kasutab kuulmisaparaati ning kas ta kuuleb sellega täielikult;
- kas laps oskab huultelt lugeda;
- kas laps kasutab suhtlemiseks kirjutamist;
- kas laps vajab viipekeeletoetust.

Isegi lapsed, kellel on kuulmisaparaat, eelistavad huultelt lugemist ning kehakeele märke (silmsidet, žeste jm). Seega tuleb alati küsimust esitades vaadata lapsele otsa ning suunata oma küsimus otse talle. Iga sõna tuleb väga selgelt hääldada, et laps saaks huultelt lugeda.

Oluline on jälgida ruumi valgustatust (et laps saaks märgata kõiki nüansse, kuna ta kasutab kuulmise kompenseerimiseks silmi) ja helikindlust (väljast tulev müra võib piirata neidki kuulmisvõimalusi, mis lapsel alles on). Viipekeeletõlgi kasutamisel kehtivad samad reeglid mis tavalise tõlgi puhul. Erinevuseks on vaid see, et viipekeeletõlk asetseb näoga lapse poole küsitleja kõrval, et laps saaks lugeda viipemärke. Ka viipekeeletõlgil on vestluses vaid küsimuste ja vastuste vahendamise roll. Seega ei tohi viipekeeletõlk ise vastuseid interpreteerida.

12.6. Nägemispuudega lapse küsitlemine

Enne intervjuu alustamist oleks hea lasta lapsel tutvuda küsitlemisruumiga, nime-tades valjult ruumis asuvaid esemeid. Järgmisena tuleb välja selgitada lapse arusaam intervjuu kontseptsioonist. Bradley-Johnson (1994) ja Higgins (1973) väidavad, et lastel, kellel on sügav nägemispuue, võib esineda probleeme ka sõnalise eneseväljenduse või suhtlemisega üldiselt. Kui küsitleja märkab, et laps ei reageeri, ei ole tarvis häält tõsta, sest tema kuulmine on normaalne.

Kui lapsel on osaline nägemine, siis tuleb sättida istumine nii, et laps näeks kõiki visuaalseid abivahendeid, mida intervjuul kasutatakse. Kui soovitakse kasutada mänguasju, pilte või muid abivahendeid, tuleb veenduda, et nägemispuudega laps on võimeline neid nägema.

Intervjuu kestel on tarvis last rahulikult informeerida, mida ja miks tehakse (eriti siis, kui küsitleja muudab oma asukohta ruumis). Ootamatud helid, tajutavad liikumised ja muu selline muudavad nägemispuudega lapse ärevaks, sest ta ei näe, mis neid põhjustas.

Nägemispuudega lapsel on tavalastest enam hirme, kuna ta sõltub täiskasvanuist (seega ka küsit-lejast) ja ta ei saa kontrollida ei inimesi enda ümber ega olukorda. Samuti võib selline laps olla tervest lapsest tundlikum ja tema enesehinnang on keskmisest madalam. Seega oleks hea sellist last pidevalt julgustada ja olla küsit-ledes ise väga rahulik.

Nägemispuudega lapse puhul tuleks hoiduda väljenditest, mis viitavad nägemisele (*nagu sa näed, ei ole ...; kas sa nägid, mis ...*). Kui sellist väljendit siiski kogemata kasutatakse, võiks rahulikult korrigeerida: *Ma mõtlen, et kas sa kuulsid või tundsid, mis ...*

IV. Purunenud perekonnast pärineva lapse küsitlemise eripära

13. PURUNENUD PEREKONNAST PÄRINEVA LAPSE KÜSITLEMINE

Uurijad on püüdnud aastakümneid leida vastust küsimusele, mismoodi kannataksid lapsed vanemate lahkuminekuga korral kõige vähem. Fisher (1997) väidab, et pere purunemine ise pole lapse seisukohast nii ohtlik kui see, mis lahkuminekule eelneb ja järgneb. Oluline on just see, kuidas lahkuminekut käsitletakse. Kirjandusest võib leida juhiseid, kuidas lapsega lahkuminekust rääkida ning kuidas last toetada. Ise-küsimus on, kas vanemad käituvad kriisis olles nende nõuannete kohaselt. Lahkuminekuga korral on lapsele kõige raskem küsimus, mis saab temast pärast vanemate lahku kolimist, eriti olukorras, kus vanemad ei jõua omavahel kokkuleppele.

Tsiviilkohtus on lapse hooldus- või suhtlusõiguse juhtumites peamine küsimus, kumb vanem suudab paremini lapse eest hoolitseda ja teda kasvatada. Andmete kogumine poolte käest ei pruugi anda täisinfot, kui nendega kohtutakse eraldi ning nägemata jääb nende omavaheline suhe või muud suhete kombinatsioonid (eriti vanema ja lapse suhe). Kogu pere küsitlemisel võib aga näha etendust, kus väljendatakse teeseldud suhteid ja kus laps ütleb üldjuhul seda, mida vanemad tahavad kuulda. Ometi on just vanema ja lapse suhte jälgimine parim indikaator, mille järgi hinnata, kumma vanema juurde võiks laps elama jääda.

Et kohtus oleks korraga kogu peret (või vanemat ja last) koos keeruline intervjuerida, toetub kohtunik enamasti infotelefonidele, mille ta saab kohtusaalis poolte ja nende esindajate käest, harvem lapselt või spetsialistidelt, kes pereliikmeid on küsitlenud. Mida raskem on probleem peres, seda vähem on tõenäoline, et kohtuprotsessi lühikese ajaga jõuab kohtunik usaldusväärset infot hankida. Samuti on kohtunikul keeruline luua lapsega usalduslikku suhet, kui kohtumine toimub vaid korra.

13.1. Lapse küsitlemine hooldus- ja suhtlusõiguse määramise asjas

Intervjuu tekitab lapses ärevust. Uuringute järgi ei ole videosalvestatud ja positiivsetes tingimustes toimunud intervjuu lapsele nii hirmutav kui kohtusaalis tunnistuse andmine.

Intervjueerija ei tohi anda lapsele valelubadusi, näiteks ei või küsitleja enne intervjuud lapsele lubada, et vanemad ei saa intervjuul räägitust teada, kui ei ole kindel, et vestlus jääb tõepoolest konfidentsiaalseks. Olukorras, kus lapsele on lubatud, et intervjuul räägitu jääb saladuseks, ent tema ärakuulamise protokoll lisatakse toimikusse ja see on kättesaadav kõigile menetlusosalistele, tunneb laps end reedetuna ega usalda enam kohtunikku (vm küsitlejat), kes ei pidanud lubadust. Lapsele tuleb ausalt rääkida, kes ja miks tema antud infoga kokku puutuvad. Näiteks kui laps küsib, kas tema ütlustest saavad teada tema vanemad, tuleb küsitlejal kindlasti rääkida tõtt. Lubada saab ainult seda, et lapse loost ei teavitata üldsust ja asjasse mittepuutuvaid inimesi. Siiski on küsitlejal vabadus otsustada, kuidas ta lapse antud infot vanematele edastab.

Last saab julgustada tunnistust andma siis, kui selgitada talle kasu, mida ta võib sellest saada (näiteks siis saab arvestada tema soovide ja arvamusega). Hea oleks lapsele kinnitada, et kogu küsitlemine toimub tema huvidest lähtuvalt.

Lapsele tuleb selgitada, et ta ei pea tunnistama ühe vanema poolt või teise vastu, vaid eesmärk on välja selgitada, kumma vanema juures hakkab laps alaliselt elama ehk kus tal on arenguks olemas parimad võimalused ning kumma vanema juures külas käima. Laps tahab lojaalne olla mõlemale vanemale ja tunnistamine ühe vanema kasuks ja teise vanema vastu on lapsele raske ja tema terve psüühika seisukohast vale.

Lapselt võib näiteks uurida, kas tal on praeguses elukohas oma tuba või omaette õppimis- ja magamiskoht, millises koolis ta käib (kas kool on kodukoha lähedal) ja kuidas tal seal läheb, millised on lapse harjumused ja hovid, kes on tema sõbrad ja kas tal on lemmikloom. Seejärel peaks vestlema ka teise vanema kodus valitsevatest elamistingimustest. Lapselt tuleb uurida, mida ta kummagi vanemaga koos teeb ning mida ta sellest arvab. Sellisel viisil on võimalik välja selgitada, millised on lapse suhted kummagi vanemaga ja kuidas laps hindab kummagi vanema hoolt.

Nagu teistegi juhtumite puhul, tuleks lahutava pere lapse küsitlemist alustada lihtsate neutraalsete küsimustega, millele lapsel on kerge vastata, et väheneks tema ärevus küsitlusprotsessi ees.

Suletud küsimusi kasutades ei pruugi ka selliste teemade puhul saada usaldusväärset teavet ja lisaks piiravad need informatsiooni hulka, mida laps on ehk valmis andma. Kui näiteks küsida väikeselt poisilt, kas ta armastab oma ema, vastab ta ilmselt kohe jaatavalt, ehkki ema võib olla teda füüsiliselt väärkohelnud. Isegi kui laps vastab sellisele küsimusele eitavalt, on ikka liiga vähe informatsiooni, mille järgi otsustada. Rohkem informatsiooni saab lapselt avatud küsimusi kasutades.

Tahan, et räägiksid mulle oma emast. Mis sulle ema juures meeldib?

Alles pärast näites toodud pöördumisele vastuse saamist tuleks küsida, mis lapsele ema juures ei meeldi. Kui anda alternatiivid koos, võib laps neist valida vaid ühe.

Aja kohta küsimuste esitamisel tuleks järgida sama printsiipi, mida on kirjeldatud peatükis 2.2 „Mõtlemise areng“. Näiteks kui lapselt küsida, kas ta tahab külastada eraldi elavat vanemat igal teisel nädalavahetusel, siis nädalavahetus võib kuni kaheksa-aastase lapse jaoks olla ebamäärane mõiste. Ta võib nõustuda, saamata aru, et viibib neil nädalavahetustel selle vanema juures ka kaks ööd. See võib olla üsnagi hirmutav lapsele, kes ei ole mitu kuud näinud eraldi elavat vanemat, kellel on uus pere. Laps võib teha otsuse, kumma vanema juures ta tahaks elada, selle järgi, kumb vanem on temaga viimasel ajal toredalt aega veetnud, või selle järgi, et üks vanematest on toonud enda koju kutsika või kassipoja. Sellistel hetkedel ei mõtle laps (umbes kümnenda või üheteistkümnenda eluaastani), et see otsus võib talle kaasa tuua suure elumuutuse.

Richard A. Gardner (1987) soovib hooldus- või suhtlusõiguse asjas esitada lapsele lihtsustatud küsimusi, nagu küsitleja oleks hea vanaema, kes külastab lapse kodu, et saada lapse selgituste kaudu (tema perspektiivist lähtudes) tema elust võimalikult selge pilt. Vanaemade küsimused on üldjuhul väga lihtsad ning sellised, mida iga laps mõistab. Vanaemad näevad südamega ja sellest lähtuvalt kujunevad ka küsimused, mis on lapsele lihtsalt mõistetavad.

Nii-öelda vanaemana tuleks küsitlejal uurida, mida teeb laps ärkamisest magaminekuni.

Kes sind hommikuti äratab?

Kuidas ta seda teeb?

Kes teeb sulle hommikusöögi? Kes aitab sul end hommikuti kooliks valmis seada?

Olukorda, kus isa või ema peab väga vara tõusma ja tööle minema või tuleb töölt väga hilja, ei saa siiski pidada väheseks tegelemiseks lapsega.

Edasi võiks uurida põhjalikumalt näiteks seda, milline on lapse lõunaaeg, kui laps tuleb koolist, millised on pere õhtused traditsioonid (kes mida teeb, kuidas õhtust süüakse jne). Just õhtutundidest, pärast päevatööd, kui mõlemad vanemad on kodus, saab parema ülevaate, mida kumbki vanem teeb ja milline on kummagi seotus lapsega. Küsida võiks näiteks, kes aitab lapsel teha koolitööd. Kas see kulgeb rahulikult või mitte? Milline on vanemate omavaheline suhe ja kummagi vanema suhe lapsega? Kuidas kehtestatakse kodus reegleid? Kas tehakse midagi ühiselt? Kuidas toimub magaminek? Kas last on vaja meelitada? Kas loetakse

unejuttu ja kes loeb? Kas laps jääb kergesti magama või mitte? Oluline on see, kes ja kuidas jagab hellust. Kas esineb ähvardusi ja karistamist? Kelle poole laps pöördub, kui ta näeb õudusunenägusid? Kumb vanematest viib last arsti juurde? Kes käib kooliüritustel või lastevanemate koosolekul? Kumb vanematest suhtleb klassijuhatajaga? Mida teeb pere nädalavahetustel ja mida teeb laps kummagi vanemaga eraldi?

Kui üks vanematest elab eraldi, kuid on tarvis määrata lapsega suhtlemise kord või on lapsega kohtumise üle vaidlusi, tuleb last küsitleda lahus elava vanema varasemate külastuste kohta. Kas laps on käinud külas üksi või on veel keegi juures viibinud? Kus ta selle vanemaga käis, mida tegi, mida sõi, kuidas käis selles kodus magamaminek? Tuleb uurida ka seda, mis lapsele eraldi elava vanema juures meeldib ja mis mitte. Kuidas laps eraldi elava vanema kodu kutsub? Kuidas käib lapse üleandmine teisele vanemale? Mõni laps on kirjeldanud, et vanem, keda ta külastab, paneb ta arvutimänge mängima või televiisorit vaatama ning lahkub ise tundideks kodust. Tuleks uurida, kui siiras on selle vanema soov lapse arengule kaasa aidata, ning kontrollida ka lapse jutu tõele vastavust.

Ka vanemate lahkuminekku põhjus võib anda eelinfot lapse suhete kohta kummagi vanemaga. Lapse kirjeldused vanemate omavahelisest konfliktist või konfliktsest suhtest lapsega annavad infot ka vanemlike võimete kohta.

Minu ema ei suutnud enam vastu panna isa joomisele. Me otsisime pidevalt pudeleid kohtadest, kuhu isa need peitnud oli.

Minu ema ei olnud enam kunagi õhtuti kodus. Ta ütles küll, et on tööl, aga isa rääkis, et käib mingi mehe juures.

Lapse väljendeid, nagu kunagi, alati ja iialgi, tasub lähemalt uurida, kuna need peidavad endas lapse jaoks omaette tähendust: igatsust, pikka ootamist, tähelepanuvajadust vms.

Lapselt võib uurida, kuidas kumbki vanem suhtub tema sõpradesse, kui need last külastavad. Samuti tuleks uurida vanemate tolerantsust lärmi, müramise, ohjeldamatute mängude ja asjade purunemise suhtes, mis võivad laste mängudega vahel kaasneda. Lapselt saab küsida ka seda, mida tema sõbrad kummastki vanemast arvavad. Kui laps ei oska küsimusele otse vastata, võib info saamiseks kasutada järgmises näites toodud võtet.

Kui sa kujutad end Piia asemele ja olete teie kodus, siis kuidas sinu ema suhtleks Piiga? Mida ütleks Piia sulle sinu ema kohta?

Tuleks uurida ka vanemate suhtumist sellesse, kui laps teiste laste kodusid külastab. Sellised küsimused annavad pildi, milline on vanemate kontakt lapse sõpradega.

Lapse elu detailideni uurivad küsimused peaksid andma pildi, kumma vanema juures tahaks laps elada, ilma et ta ise kummagi kasuks või kahjuks otsustama peaks.

Lapsed tahavad olla lojaalsed mõlemale vanemale ning loomulikult tahavad kõik lapsed, et nende vanemad elaksid koos. Kui see ei ole võimalik, siis soovivad lapsed vähemalt seda, et mõlemad vanemad oleksid nende elus olemas ja saaksid omavahel normaalselt läbi. Kõige vähem vajavad lapsed vanemate omavahelisi konflikte. Selle vältimise nimel võib nende käitumine muutuda problemaatiliseks – lapsed võivad võtta vastu otsuseid, mis nende arvates peaksid konflikti elimineerima, tähelepanu sellelt eemale tõmbama või vanemaid taas ühendama (näiteks võivad nad panna vanemad enda pärast muretsema). Laste sellised käitumismotiivid on enamasti ebateadlikud. Kui vanemad on omavahelise konflikti korral hõivatud iseenda tunnete ja suhteprobleemidega, ei ole nad võimelised märkama seda, mida tunneb laps või kuidas konflikt temale mõjub. Nõnda kipuvad lapsed jääma lahkuminekuprotsessis oma tunnetega üksi. Kui vanemad lapsele ei selgita, mis nende elus toimuma hakkab, võib see lapses esile kutsuda mitmesuguseid hirme. Laps ei saa oma elu juhtida, vaid sõltub vanemate otsusest. Hirmud tuleviku ees ja pingeline olukord kodus võib samuti esile kutsuda muutusi lapse käitumises või mõjutada hakkamasaamist koolis.

Küsitlemisel tuleks arvestada sellega, et üks vanematest võib olla last mõjutanud andma kindla sisuga ütlusi teise vanema või enda praeguse elu kohta. Lapse mõjutamine on muu hulgas ka see, kui intervjuu toimumise päeval ostetakse lapsele kink või täidetakse muul moel tema soove ning öeldakse, mida ta peab vastutaksuks intervjuul rääkima või millest rääkimata jätma.

Mõjutatavamad on väiksemad lapsed. Neil on ka lühem mälu. Näiteks isa, kes toob lapse kohtusse tunnistama pärast seda, kui neil on olnud vahva nädalavahetus, on lapse silmis kindlasti sel hetkel soositumas positsioonis kui näiteks ema, kes toob lapse küsitlemisele reede õhtul pärast väsitavat töönädalat, mille jooksul ta on pidanud tegema ületunde, et peret toita, kuna pere juurest lahkunud isa panus on olnud väga väike. Ema, kes tuleb intervjuu eelõhtul väsinuna koju, üritab väheste tundidega enne lapse magamaminekut luua korda, kontrollida lapse kodutööd ning tagada distsipliini, võib kohtus saada lapselt märksa negatiivsema hinnangu kui rõõmsas tujus isa.

14. VANEMAST VÕÕRANDUMISE SÜNDROOMIGA LAPSE KÜSITLEMINE

Viimasel ajal on vanemast võõrandumise sündroomist üsna palju rääkima hakatud, kuna saagenud on juhtumid, kus laps on eemaldunud ühest oma vanemast või otsib vanem ise abi murega, et teine vanem on lapse tema vastu n-ö üles keeranud. Vanemast võõrandumine kujuneb põhiliselt laste hooldusõiguse, elatisraha maksmise või suhtluskorra määramisega seotud juhtudel.

Vanemast võõrandumise sündroom on tingitud põhiliselt lapsele tehtavast ajupesust ehk sellest, kui üks vanem halvustab teist. Lapsele tehtav ajupesu ei pruugi olla teadvustatud tegevus – laps võib järeltõttu teha ka temaga koos elava vanema kurtvatest telefonikõnedest, pisaratest või ohetest. Mõnel puhul võib aga üks vanem teist äärmuslikult halvustada. Eelnimetatule lisandub lapse ebaküpsuse ja objektiivse info puudumise tõttu tema enda solvumine ja negatiivne suhtumine vanemasse, kes tema teada ta hülgas ja perekonna lõhkus. Seega võib sündroom sisaldada ka lapse enda alateadlikke tegureid, mis on seotud vihatud vanemale etteheidete tegemisega, kas või ainult seepärast, et see kodust lahkus.

Sellise sündroomiga laps näib ühte vanemat äärmuslikult vihkavat (kasutan edaspidi väljendit *vihatud vanem*) ja teist samavõrra armastavat (kasutan edaspidi väljendit *armastatud vanem*). Tegemist on häirega, kus laps mõistab ühe vanema hukka: ta kritiseerib teda tugevasti, räägib temast halvasti ja vähendab selle vanema osatähtsust, ehkki tegelikult pole lapse seisukohast selleks mingit põhjust.

Lapsed ei vihka oma vanemaid isegi siis, kui neil on selleks põhjust. Laps ei saagi vihata oma vanemaid, sest tema identiteet koosneb mõlemast vanemast ja see tähendaks ka osaliselt enese vihkamist. Vanemast võõrandumise sündroomi korral näib aga teisiti. Sündroomi peamine tekitaja on lapsega koos elav vanem (armastatud vanem), kes teist vanemat halvustab ning temasse mingil põhjusel negatiivselt suhtub (tihti on see seotud haavumisega, kui partner on leidnud uue kaaslase). Kui ka laps väljendab solvumist, on vanemal kergem mõjutustööd teha. Laps ei ole võimeline mõtlema tagajärgedele ega soovi vanemat kaotada isegi siis, kui ta on tema peale pahane, kuid täiskasvanu peaks seisma selle eest, et lapse suhe lahku elama kolinud vanemaga ei katkeks.

Vanemast võõrandumise sündroomiga laps võib vihatud vanemast rääkida väga halvustavalt ja lugupidamatult. Ta võib pikalt kirjeldada, kui vastik ja nõme on see vanem, kes kodust lahkus. Sündroomile on iseloomulik see, et igale küsitlajale (kohtunik, advokaat, lastekaitsetöötaja või muu spetsialist) kirjeldab laps oma vanemaid ühtmoodi (kirjeldus võib olla ka sõna-sõnalt sama). Iseloomulik on ka see, et laps on ilma spetsiifilise ettevalmistuse või julgustuseta valmis rääkima kõikidele spetsialistidele justkui päheõpitud lugu oma vanemate kohta. Tähelepanuväärne on ka asjaolu, et mingi osa kirjeldusest kopeerib armastatud vanema öeldut.

Sündroomile viitab ka see, et aastaid hiljem sama last küsitledes võib ta täpselt samu väljendeid kasutada mida varasemal korral, kuid ei pruugi enam täpselt mäletada konteksti, millega seoses ta neid sõnu kasutas. Seetõttu tulekski küsitlemisel keskenduda konteksti põhjalikule kirjeldamisele.

Kui paluda lapsel kirjeldada eraldi elavat vanemat (vihatud vanemat), annab ta üldisi negatiivseid kirjeldusi, mis ei ole niivõrd tegevustega seotud. Allpool on esitatud mõni näide, kuidas laps võib vastata, kui tal palutakse kirjeldada, mida see vanem tegi.

Ta ütles alati väga valju häälega, kui ma midagi pidin tegema.

Ta käratas mulle vahel: „Ära sega vahele!“

See söök, mis ta mulle andis, ei olnud hea.

Kui paluda lapsel kirjeldada neid väiteid põhjalikumalt, mis selles tema jaoks halba on, ei oska ta vastata. Näiteks kirjeldab seitsmeaastane Illimar: „Ta tegi mulle putru. Ta teab, et ma ei söö putru, aga ta vihkab mind ja sellepärast tegi mulle putru. Ma vihkan teda!“ Küsitlaja: „Mis sa arvad, kas isa nägi sulle pudru keetmisega nii palju vaeva selleks, et näidata, kui väga ta sind vihkab, või seda, kui väga ta sinust hoolib?“

Vihkamine avaldub eriti siis, kui laps ja armastatud vanem puutuvad kokku vihatud vanemaga. Näiteks hetkel, kui lapsega koos elav vanem annab lapse üle lahus elavale vanemale, võib laps karjuda, pobiseda sõimusõnu (et armastatud vanem kuuleks tema suhtumist teise vanemasse), öelda, et ta ei taha lahus elava vanemaga kaasa minna või et tal valutab kusagilt. Niipea aga, kui laps jääb vihatud vanemaga üksi, teeb ta kõik selleks, et heastada enda varasem käitumine. Teisisõnu, niipea kui laps jääb üksi oma vihatud vanemaga, ta rahuneb ja hakkab nautima selle vanemaga koos olemist.

Vanemast võõrandumise sündroomiga laps on tõsisel lojaalsuskonfliktis, millele tal on raske ise lahendust leida. Ka vihatud vanemaga koos olles võib esineda hetki, kus laps on segaduses, kuivõrd ta võib vanemale oma kiindumust välja näidata, mistõttu võib muutuda kohati kas ülitujukaks või eemaletõmbunuks.

Seitsmeaastase Illimari ema pöördus minu poole murega, et kohtuotsuse järgi peaks laps isaga kohtuma, kuid laps vihkab oma isa ja ema ei suuda last sundida isaga kaasa minema. Vanemate omavaheline suhe on väga konfliktne. Ema rääkis, mida kõike ta oma eksmehele (kasutades väljendit „see mees“) ette heidab. Ema varjatud huvi tundus olevat saada kohtu jaoks psühholoogi kinnitus selle kohta, et laps on traumeeritud ega peaks isaga kohtuma. Olin nõus lapsega kohtuma, et välja selgitada, kuidas laps kummagi vanemaga suhtleb.

Lapse jutt oli sarnane ema väljenditega, ta kasutas oma isa kohta samuti väljendit „see mees“. Laps rääkis „sellest mehest“ küll halvasti, kuid ei osanud tuua ühtki muud põhjust, miks ta oma isa vihkama peaks, kui see, et isa karjuvat ema peale. Edasisel vestlusel rääkisime sellest, mida toredat nad isaga koos ette võtavad. Alguses väljendas laps end küll üsna ettevaatlikult, kuid aja möödudes rääkis oma suhtest isaga juba julgemalt.

Tüdrukute puhul toovad emad sageli ettekäändeks naiseliku kasvatus, mida mees (lapse isa) ei mõista ega ole võimeline pakkuma. Ka tuuakse põhjenduseks lapse õrn iga, mil ta vajab rohkem ema. Samuti võivad emad tuua ettekäändeks lapse isa sobimatu huvi tütre vastu. Sellisel juhul oleks tütrelt hea uurida, millisena tema näeb oma suhet isaga.

Lahkumineku ajal ei mõjuta lapsi üksnes emad. Mõlemad vanemad reageerivad lapsest ilma jäämise ohu korral primitiivsete manöövrитеga, aidates kaasa sündroomi kujunemisele.

Vanemast võõrandumise sündroomiga laps tunneb end jutuajamistel psühholoogi või muu pereasju arutava spetsialistiga ebamugavalt, kuna teab, et tema saladus võib ilmsiks tulla, ning tal on hirm kaotada ka oma armastatud vanema soosing. Seega võib selline laps olla küsitluse alguses närviline ja tõrges.

Kui rääkisime seitsmeaastase Illimariga tema isast, näppis ta vahetpidamata min-geid asju minu kabinetis, käis rahutult ringi ja istus lõpuks minu vastu, öeldes: „Hästi, ma räägin sulle nüüd, mida ma asjast arvan.“

Kaheksa-aastane Mia viis jutu teisele teemale iga kord, kui tema isast rääkima hakkasime. Seetõttu tuli isast rääkimiseks valida teistsugune viis, ilma et oleks temast otseselt vestelnud.

Vihkamine võib lapsel vihatud vanemalt üle kanduda ka selle uutele pereliikmetele või sugulastele, isegi vanavanematele, onudele-tädidele ja nende lastele, kellega lapsel alles hiljuti oli tore ja hooliv suhe. Sündroomiga laps väljendab nende suhtes negatiivsust ning väldib suhtlemist. Kui last ei mõisteta ega aidata, võib tema vihka-

mine minna selleni, et ta ei ava enam vihatud vanema või selle sugulaste saadetud kingitusi ega tervituskaarte, seda kõike muidugi armastatud vanema nähes, et kinnitada oma lojaalsust. Ka ei vasta laps enam vihatud vanema või tema sugulaste kõnedele, kui armastatud vanem on läheduses. Kahjuks on selline laps ise segaduses ega saa aru, kuidas vihkamine teda kahjustab.

Selle kõige juures võib armastatud vanem väljendada muret lapse psühholoogilise seisundi ja käitumises toimunud muutuste pärast ning üllatust, et laps ei taha suhelda teise vanema sugulastega.

Kõik inimsuhted on ambivalentsed, lapse ja vanema oma eriti. Me võtame oma vanemaid sellistena, nagu nad on – vaatamata sellele, et me neid armastame, on hetki, kus nad ajavad meid vihale, kuid see ei muuda meie tegelikke tundeid vanemate vastu. Väga oluline vanemast võõrandumise sündroomi tunnus on lapse täielik ambivalentsuse puudumine vanemate suhtes. Vihatud vanemat näeb laps läbinisti halva ning armastatud vanemat üdini positiivsena. Selline suhtumine võib olla alguse saanud ka sellest, et vihatud vanem on mingil perioodil olnud väga pühendunud lapse kasvatamisele ning nende vahel on tekkinud tihe side. Sellest annavad informatsiooni vanad fotod, kus on näha vanema suhet lapsega – nende ühistegevusi, reise jne. Pärast vanemate lahkuminekut (kui vihatud vanem lahkub kodust) näivad kõik sellised kogemused olevat lapse mälust kadunud või kaotanud tema jaoks tähtsuse. Kui selline laps näeb pilte ettevõtmistest vihatud vanemaga, võib ta väita, et on need sündmused unustanud, et selliseid asju pole juhtunud, või isegi selgitada, et pidi naeratust teesklema karistuse vältimiseks.

Laps võib ilma süütundeta vihatud vanemat eirata: ta ei väljenda mingit tänuhinnatust kinkide, telefonikõnede, toetusraha ega muude hoolivusilmingute puhul. Siiski võib ta üles näidata huvi, kui see vanem mingil põhjusel ei helista. Näiteks võib laps uurida, kas see vanem ikka on tema vastu huvi tundnud või kas ta endiselt maksab toetusraha. Sellest olenemata keeldub ta vanemat külastamast. Kokkuvõttes on lapsele väga oluline, et vihatud vanem tema vastu huvi tunneks, kuid ta kardab kaotada armastatud vanemat, mistõttu väljendab talle oma lojaalsust.

Gardner (1987) kirjeldab vestlust ühe sellise lapsega.

Küsitaja: Sa tahad, et su isa jätkaks sulle elatusraha maksmist, makstes sinu toidu, riiete, hariduse ja kõige muu eest. Siiski ütled, et ei taha teda iialgi näha.

On mul õigus?

Laps: Jah, ta ei ole ära teeninud, et mind näha. Ta on õel ja see, et ta peab seda raha maksma, on talle paras kättemaks.

Võõrandumise raskusastet saab hinnata just lapse käitumise tunnuste, mitte last mõjutanud vanema pingutuste alusel. Nii võib näiteks ema jõuline mõjutamine panna laps isa vihkama jääda soovitud tulemusteta, kui laps on just hilisemal ajal olnud isaga tugevalt seotud. Mida vanem on laps, seda raskem on vanemal teda mõjutada ja lapse suhtumist suunata.

Küsitleja, kes pole kunagi selliste lastega kokku puutunud, võib arvata, et lapse viha on seotud mingi sügavama põhjusega (näiteks vanemapoolse väärkohtlemisega), aga spetsialist, kel juba on selliste lastega mõningaid kokkupuuteid, tunneb iseloomuliku käitumismustri kohe ära. **Lapse küsitleja peaks olema selle sündroomi iseärasustest teadlik, et mitte teha lapse jutu põhjal valesid otsuseid.**

14.1. Vanemast võõrandumise sündroomi tekkemehhanism

Richard A. Gardner (1987) on käsitlenud sündroomi sagenemist Ameerika ühiskonnas. Ta märgib, et Lääne ühiskonnas hakkasid mehed protestima, kuna hooldusõiguse seadus oli liiga seksistlik, justkui ainult naised oleksid head lapsevanemad ning oskaksid lapsi kasvatada. Sellest lähtuvalt arvasid seadusandja ja kohus, et hooldusõiguse määramine peab olema soost sõltumatu ja toimuma võrdsetel alustel. Gardner ei arva, et seaduste järgi tehtud otsused on paremad kui lapse huvidest lähtuvad otsused, kuid leiab, et just sealt sai sündroom alguse. Kuna emadel tekib lapsega side juba oma üsas, last sünnitades ja rinnaga toites, milles isad ei ole kuidagi võrdsed, on emad mõneti eelisseisus. Võrdse hooldusõiguse puhul hakkasid naised kartma, et kaotavad sideme lastega, ja asusid seda kaitsma. Laste eraldamiseks isadest kasutasid emad manipuleerimist, muu hulgas kritiseerisid isasid, mis tekitaski lastes vanemast võõrandumise sündroomi.

Sündroomi tekkes ei saa aga süüdistada ainult emasid, kes tundsid oma lapsega erilist sidet, mis pani neid partnerist lahku minnes hirmust ja abitustundest meeleheitlikult käituma, et oma lapsi isadest eraldada. Ka lapsed tundsid, et side emaga on ohus, ning nende viis reageerida olukorrale oli veelgi primitiivsem. Laste jaoks on elu mustvalge. Kuna nende kognitiivsed võimed on veel ebaküpsed ning nad ei oska kasutada intelligentsemaid viise, kuidas kaitsta oma sidet emaga, valisid lapsed hirmuga toimetulekuks viisi, mis näib täiskasvanutele absurdne, kuid laste arvates toimib, kuna on kaasa toonud vanemate reageeringud.

Gardneri arvates on vanemast võõrandumise sündroomi tekke üks põhjus just asjaolu, et vanemad ei suuda omavahel koostööd teha. Vanematele, kes on võrdsetel võimelised last kasvatama ning suudavad teha normaalselt koostööd, saab määrata ühise hooldusõiguse, mille puhul laps veedab mõlema vanemaga võrdsetel aega ning vanematel on võrdne otsustusõigus ja vastutus. Kui mõni ühise hooldu-

sõiguse määramise tingimustest ei ole täidetud, näiteks ei ole vanemad võimelised omavahel rahumeelselt suhtlema, võib juhtuda, et lastest saavad vahendid, kelle kaudu omavahelist sõda pidada. Kuna vanemate suhtekonflikti ajal kandub nende tähelepanu ühise lapse kasvatamiselt ja tema vajaduste rahuldamiselt mujale (näiteks olulisemaks muutub teineteise võitmine ja lapsest kujuneb vahend, kelle kaudu endist partnerit emotsionaalselt mõjutada), siis võib lapsele tunduda, et ta ei kuulu kuhugi, aga peab olema saadaval mõlema vanema jaoks. Olukord, kus laps võtab vanemate eest vastutuse konflikt lõpetada, hakates tihedamat sidet looma ühe vanemaga ja lükates teise kõrvale, võib samuti põhjustada vanemast võõrandumise sündroomi.

Lisaks eespool nimetatud põhjustele võib lapsel olla teadvustamata põhjusi teise vanema vihkamiseks, näiteks hirm taas kogeda reetmist. Seetõttu teeb laps kõik selleks, et mitte uuesti pettuda ja haiget saada. Ka võib laps olla hädas oma lojaalsusega. Lapse suhtumine lojaalsusesse on väga primitiivne – seda kas on või ei ole – ning kui laps kuuleb ja näeb, kuidas armastatud vanem teist vanemat vihkab, võib ta tunda, et peab jääma lojaalseks armastatud vanemale, ning asuda teda toetama. Põhjuseks võib olla hirm kaotada oma elust ka armastatud vanem. Oma armastust ja hoolivust püüab laps tõestada sellega, et näitab, nagu ei oleks tal teist vanemat tarvis. Ka võib laps käituda vihatud vanema suhtes destruktiivselt soovist talle kätte maksta kodust lahkumise (lapse hülgamise) eest, taipamata, et vanem ei ole teda hüljanud ega tema elust lahkunud. Laps ei tule selle peale, et pere juurest lahkunud vanemal on võimalik ka teisel viisil lapse elus osaleda ning temaga suhelda. Tihti ei tule selle peale ka vanemad ise.

14.2. Vanemast võõrandumise sündroomiga lapse küsitlemise eripära

Laps, kes kannatab vanemast võõrandumise sündroomi all, võib kohtunikuga kohtudes esineda üsna usutavalt, kuna on harjutanud vihatud vanema süüdistamist armastatud vanema juuresolekul. Ilmselt on ta vihatud vanemast vestelnud ka advokaadi ja lastekaitsetöötajaga ning võib-olla isegi mõne psühholoogiga, kes ei ole selle sündroomiga varem kokku puutunud. Allpool on käsitletud küsimusi, mida võiks võõrandumise väljaselgitamiseks lastele esitada. Näidetena toodud küsimustes on isa vihatud vanem ja ema armastatud vanem. Tegelikus elus esineb loomulikult ka vastupidiseid olukordi.

Küsitaja: „Kirjelda mulle oma ema.“ Vanemast võõrandumise sündroomiga laps annab sellisele küsimusele üldjuhul väga positiivse vastuse. Kui küsida millegi negatiivse kohta, siis on vastus väga lühike ning ebaolulise sisuga (*Mulle ei meeldi vahel ta juuksevärv*).

Seitsmeaastane Illimar kirjeldas oma ema nõnda: „Ta tegeleb kogu aeg väikese õega,“ ja parandas kohe, „aga väike õde on nii väike ja armas, et temaga peabki kogu aeg tegelema.“

Illimar ei saa lubada endale isegi rivaali kadedust ega kurta vähese tähelepanu üle, kuna peab ema kaitsma. Lapsed on üldjuhul võimelised kirjeldama kummagi vanema puhul nii positiivseid kui ka negatiivseid aspekte. Vanema äärmuslik idealiseerimine võib olla sündroomi tunnuseks.

Küsitaja: „**Kirjelda mulle oma isa.**“ Vanemast võõrandumise sündroomiga laps annab sellisele küsimusele väga kriitilise vastuse. Seejuures on minevikku puudutavad etteheited üldjuhul tühised (*Ta lubas mind siis loomaaeda viia, aga ei viinud*). Ka võib selline laps kirjeldada sündmusi, mida ta ise näinud ei ole, kuid on neist kuulnud emalt. Laps usub sellisel juhul ema versiooni ning keeldub uskumast isa põhjendusi või väidet, et midagi sellist pole juhtunud. Kui selliselt lapselt küsida, kas ta mäletab suhtest isaga ka midagi head, siis eitab laps seda täielikult (olguigi et fotod näitavad õnnelikke hetki). Laps eitab kõiki isaga seostuvaid positiivseid sündmusi. Ta väidab, et neid pole olnud või et need olid toredad vaid seepärast, et ta kartis karistust, kui rõõmu üles ei näita. Äärmuslik negatiivsus ei ole lapse normaalne hinnang oma vanemale.

Küsitaja: „**Mida sa mõtled oma isa perekonnast?**“ Vanemast võõrandumise sündroomiga laps vastab, et kõik isa pereliikmed, isegi lapse enda vanaema ja vanaisa, on halvad. Kui uurida lapselt põhjusi, miks tal ei ole nende inimestega sidet või miks ta neid väldib, ei oska laps tuua ühtegi adekvaatset põhjendust või nimetab midagi ebaolulist. Sellisele lapsele ei ole küsitlemise ajal mõtet rääkida, kui oluline on oma lähedastega suhteid hoida – ta lihtsalt ei võta seda vastu. Laps võib väita, et ta ei tunne neist inimestest puudust. Laps laiendab oma suhtumist isasse ka tolle sugulastele. Kui lapsele tutvustatakse isa võimalikku uut partnerit, siis laieneb lapse vihkamine ka talle ja tema perele (näiteks uue partneri lastele, kes elavad nüüd koos tema isaga).

Üheksa-aastane Mann kisub oma isa küllastades selle uue partneri kuueaastase lapsega alati tüli. Enamasti lõpevad tülid sellega, et väiksem saab haiget.

Toodud näites võib lisaks sündroomile olla tegu kadedusega teise lapse suhtes, kes saab Manni isaga iga päev koos olla. Manni käitumises avaldus aga teisigi vanemast võõrandumise sündroomile omaseid ilminguid.

Küsitaja: „**Kas sinu ema sekkub sellesse, kui sa oma isa küllastad?**“ või „**Kas sinu ema takistab sind, kui lähed oma isa küllastama?**“ Nooremalt lastelt tuleb küsida selle kohta mitu küsimust.

Kas ema saadab sind rõõmuga isa juurde?

Mida ema ütleb või teeb, kui sa lähed isa juurde?

Sündroomiga laps vastab üldjuhul, et ema ei sekku kuidagi. Ta võib uhkusega kirjeldada ema neutraalsust ning väita, et on tema enda otsus isale mitte külla minna. Küsitleja: „Miks sa ei taha oma isa külastada?“ Sellele küsimusele võib laps anda väga ebamäärase vastuse. Kui edasi uurida ja paluda tal täpsemalt vastata, võib laps hakata üldsõnaliselt kirjeldama kohutavat väärkohtlemist. Kui laps näeb, et teda ei usuta, üritab ta esitada äärmusliku süüdistuse, kuid ei oska endiselt esile tuua ühtegi olulist põhjust, miks ta isa külastada ei soovi või temasse nii negatiivselt suhtub.

Vanemast võõrandumise sündroomiga laps võib väita, et ei soovi oma isaga mitte mingisugust tegemist teha. Ta võib väita, et kui täiskasvanuks saab, siis otsustab, kas otsida isaga kontakti või mitte. Kui rääkida sellisele lapsele, et enamik lapsi ei taha oma isa kaotada, sest suhe isaga on lapsele oluline, siis väidab sündroomiga laps, et vihkamisel on oma põhjus.

Lapse selliseid ütlusi tuleks väga põhjalikult uurida, kuna tema väited vihatud vanema kohta võivad kõlada väga usutavalt, seda enam, kui armastatud vanem rõhutab avalikkuse ees oma lapse vaenulikkust vihatud vanema vastu.

Küsitleja: „Kas sinu ema on sind kunagi pahandanud või sinu tuju halvaks teinud?“ Tavaline laps kirjeldab üldjuhul mõnda olukorda, näiteks on ema käskinud teleri välja lülitada, kui mingi huvitav saade on pooleli, käskinud teha kodutöid, kui midagi muud on teoksil, palunud arvuti sulgeda, kui põnev mäng on pooleli, või minna varem magama. Vanemast võõrandumise sündroomiga laps aga ei kritiseeri ema üldse. Ta kirjeldab oma ema veatu vanemana, kes kunagi ei käsi teha asju, mis lapsele ei meeldi.

Küsitleja: „Kas sinu isa on sind kunagi pahandanud või sinu tuju halvaks teinud?“ Sündroomiga laps kirjeldab innukalt, kuidas isa teda tüütab või talle närvidele käib. Laps väidab näiteks, et isa saadab kogu aeg kirju või tekstsõnumeid, helistab pidevalt ning otsib advokaadi või lastekaitsetöötaja abil lapsega kontakti. Seejuures peab laps kõiki isa püüdlusi kontakti saada tüütamiseks. Iseloomulik on ka see, et ema näeb isa püüdlusi lapsega kontakti saada samuti tüütamisena. Paradoks on aga selles, et mida raskem on isal lapsega kontakti saada, seda äärmuslikumaid meetmeid ta selleks kasutab (näiteks kohtu kaudu oma õiguste taotlemine). Ka võib suureneda telefoni teel oma õiguste nõudmine. Ema ega laps ei tunnista seda, et isa võiks sel viisil lapse käekäigu vastu huvi tunda, kuna hoolib temast ja soovib lapse elus osaleda, otsides lapsega kontakti ja nõudes oma õigusi.

Küsimusi, mille abil uurida, kas tegemist on vanemast võõrandumise sündroomiga, on palju. Näiteks võib uurida, mida laps koos isaga teeb, kui ta tema juures viibib, kuidas ta kutsub isa kodu, kuidas ta kutsub isa ja isapoolseid sugulasi, kus ta isa kodus magab ja mida ta plaanib järgmisel korral isaga koos ette võtta. Sellised küsimused võivad anda positiivseid vastuseid, kui neid küsida jutu sees, nii et laps vastab neile spontaanselt. Samas võib ta antud vastused ka kohe tühistada, kui on aru saanud, et on end reetnud.

Vanemast võõrandumise sündroomiga laps võib isegi soovida muuta oma perekonnanime. Niisugust soovi väljendas ka seitsmeaastane Illimar, kes soovis perekonnanimeks ema uue partneri nime. Samas on sellisele lapsele väga oluline, et vihatud vanem tunneks tema elu ja tegemiste vastu huvi, ning ta on väga pahane, kui vanem ei tea isegi seda, millal lapsel on koolivaheaeg, millisele kooliekskursioonile ta läheb või kes on tema praegune parim sõber.

Juhiseid küsitlemiseks

- Küsitlemisel tuleb luua tingimused, milles laps tunneb end mugavalt.
- Tuleb seada selge eesmärk – mida soovitakse teada saada.
- Tuleb hinnata lapse arengutaset ja esitada eakohaseid küsimusi.
- Alustada tuleb küsimustega, millele lapsel on lihtne vastata – see vähendab ärevust.
- Tuleb vältida eelarvamusi ja mitte lasta end mõjutada, kuid hinnata olukorda ratsionaalselt.
- Tuleb keskenduda lapse senisele elule ja suhetele kummagi vanemaga – see aitab selekteerida olulist infot.
- Alternatiivsed abivahendid (vt ptk 9 „Alternatiivsed abivahendid laste intervjuerimisel“) peaksid last inspireerima ennast paremini väljendama.
- Mäng võib olla küsitlemisel hea abivahend (vt ptk 9.1 „Mäng ja mänguasjad“) – mängides suudab laps oma tundeid paremini väljendada ja on vastates üldjuhul siiram.
- Jälgida tuleb lapse emotsioone.
- Tuleb esitada võimalikult palju avatud (kirjeldavaid) küsimusi, mis aitaksid lapsel paremini olukorrast jutustada.
- Kui laps jutustab vabalt, on võimalik saada rohkem täpset informatsiooni.
- Kui laps väldib teemat, tuleb valida teine lähenemine, kuid üritada saada igale küsimusele vastus.
- Mängude, piltide ja sõnade tõlgendamisel tuleb olla ettevaatlik.

14.3. Kohtuniku roll kokkupuutel lapsega, kellel on vanemast võõrandumise sündroom

Richard A. Gardneri (1987) arvates on kohtul väga tähtis roll vanemast võõrandumise sündroomiga lapse hooldusõiguse määramisel. Kohus võib määrata otsuses tingimused, mille järgi n-õ vihatud vanem ja laps on kohustatud oma suhet taaslooma, ning aidata sellega kaasa peresuhete paranemisele. Loomulikult eeldab see vanemate koostöövalmidust.

Gardner soovib anda peamine hooldusõigus vanemale, kes on lapse kasvatamise rohkem panustanud, ja määrata lapse elukoht selle vanema juurde. Üldjuhul on selleks ema, kes last raseduse ajal üheksa kuud kandis, lapse sünnitas ja seejärel rinnaga toitis. Eelkirjeldatud põhjustel alustab isa oma suhet lapsega ebasoodsamalt positsioonilt. Samas ei pruukinud isal olla sugugi väiksem roll: ta teenis perele elatist ning pakkus emale ja lapsele hoolt ja abi. On küllalt näiteid, kus lapse peamine hooldaja pärast lapse sündi on olnud just isa.

Nagu ka eespool räägitud, tekib lapsel psühholoogiline side ehk kiindumussuhe (seotussuhe) vanemaga, kes on olnud esimestel eluaastatel tema peamine hooldaja. Positiivselt arenenud kiindumussuhe loob sideme lapse ja vanema vahele kogu eluks. Kui peaks tekkima oht, mis võiks seda sidet rikkuda, siis asuvad vanem ja laps selle vastu energiliselt võitlema.

Pärast lapse sündi oli ema kolm aastat kodus, olles seega lapse peamine kasvataja, isa käis tööl ja teenis perele elatist. Kui laps sai kolmeaastaseks, läks ema täiskohaga tööle ja laps lasteaeda. Õhtutundidel ja nädalavahetustel hoidsid last võrdsetel mõlemad vanemad kuni lapse seitsmeaastaseks saamiseni. Siis otsustas paar lahku minna. Mõlemad vanemad tahtsid lapse hooldusõigust. Isa väitis, et viimased neli aastat enne lahutust hoolitses ka tema lapse eest. Ema ei väitnud vastupidist, kuid eeldas, et temal on õigus saada hooldusõigus.

Sellise stsenaariumi põhjal võib lapsel areneda vanemast võõrandumise sündroom, kui ema hakkab oma õigust nõudma – laps võib hakata isa vihkama ja ema muutub armastatud vanemaks. Kirjeldatud loo puhul on lapsel tugevam psühholoogiline side emaga, kuna see sai loodud lapse varastel eluaastatel. Kui isa ähvardab seda sidet, taotledes hooldusõigust, võivad nii ema kui ka laps asuda vasturünnakule. Seejuures ei pruugi laps mõista termini *hooldusõigus* tähendust.

Kaheksa-aastane Kusti põhjendas isa vihkamist sellega, et kui isa saab kohtus võidu ja hooldusõigus määratakse temale, peab ta isa juurde elama minema ega näe ema enam kunagi.

Laps, kes elab koos emaga, kes tema isa vihkab, ei loo suure tõenäosusega omal algatusel isaga kontakti. Sel juhul sõltub väga palju isast – kas ta jätkab lapse toetamist ning temaga kontakti otsimist või loobub. Aja möödudes, kui ema viha on lahtunud ja ta on oma eluga edasi läinud, võib lapsel tekkida huvi oma isa vastu. Kui laps loob siis isaga uuesti sideme, võib ta mõista isa seisukohti ning taibata, millist käitumismustrit ta oli emaga elades kasutanud. Sellisel juhul oskab laps hinnata ka ema käitumist. Mõni sellistest lastest võib hiljem tunda süütunnet selle pärast, mida ta isale on teinud, ning kompensatsiooniks võib tema viha pöörduda ema vastu.

Neil lastel, kelle vanemad suhtlevad pärast lahkuminekut normaalselt ning teevad koostööd lapse huvidest ja vajadustest lähtuvalt, ei ole midagi isaga suhtlemise ja tema külastamise vastu. Selline laps tunneb küll emaga tihedamat psühholoogilist sidet, kuid ei kaota oma elust kumbagi armastatud vanemat.

Kui sellises peres on tehtud otsus näiteks ema kasuks, aga laps saab jagada oma aega mõlema vanemaga, ei pea ta tegelema süütunde, lojaalsusküsimuste, identiteediprobleemide ega muude stressi tekitavate ning psüühikat mõjutavate keeruliste olukordadega. Kui vanemad on võimelised pärast lahkuminekut omavahel sõbralikult suhtlema ja tegema lapse kasvatamisel koostööd, pole vahet, kas hooldus on võrdselt jagatud või mitte (jagatud hooldus tingib üldjuhul ka võrdse viibimise kummaski elukohas). Selle ümber on palju vaidlusi, kas lapsele on olulisem stabiilne elukoht, aga kehvemad suhted teise vanemaga või head suhted mõlema vanemaga, aga kaks kodu. Minu kui spetsialisti arvamus on küll see, et lapsele on oluline mõlema vanema hool ja tugi võrdselt (aga kindlasti juhul, kui vanemad on võimelised omavahel koostööd tegema).

Tänapäeval on üsna mitu viisi, kuidas vanemad saaksid oma destruktiivsete suhetega pärast lahkuminekut tegeleda, näiteks lahutajate rühmakohtumised spetsialistide juhendamisel, perekoolid, kohtumised perelepitaja ja teiste spetsialistidega, kes tegelevad lahutusprobleemidega. Kui vanematele näib koostöö tegemine mingil põhjusel võimatu, siis aitavad spetsialistid neil mõista konfliktide põhjuseid, kummagi vajadusi ja soove ning seda, kuidas nende omavaheline kehv läbisäämine lõhub suhet lapsega. Näiteks perelepitajad aitavad vanematel omavahel suhelda, näitavad neile koostöö olulisust ning aitavad jõuda kokkuleppele laste edasises elukorralduses. Selleks, et pakkuda lapsele psühholoogiliselt tervet kasvukeskkonda, peavad vanemad mõistma, kui võrd kahjustab last nende omavaheline destruktiivne käitumine.

14.4. Perekonna purunemise mõju lapsele

Professor Cherlini (Pedro-Carroll, 2010) väidab, et lahutusega kaasnevate muutustega kohanemine tekitab enamikule peredest stressi. Lahutus ei mõjuta pere liikmeid ühtmoodi. See, mis on hea ühele pereliikmele, ei pruugi olla hea teisele. Viiest lahutusest nelja ei algata pooled ühiselt, mistõttu on lahutuse algataja ja mahajäetava emotsioonid väga erinevad. Lapsed soovivad oma vanemate lahutust väga harva. Seega on nende reaktsioonid ja kohanemisprotsess arusaadavalt vanemate omast erinev. Lapsed võivad küll mõista, et vanemate jaoks kergendas lahutus olukorda, aga mitte nende jaoks.

Surm, raske haigus ja vanemate lahutus tähendavad lapse jaoks samaväärset kaotust. Seepärast peaksid vanemad olema kooselu lahutades lastega võimalikult ausad ja otsekohesed, andma neile toimuva kohta vastuseid ning aitama toime tulla segaste tunnetega, väidab Barbara Coloroso (Coloroso, 2001), kes on ka lapsevanemate koolitaja Inglismaal. Ta ütleb, et paljud tänapäeva laste käitumisprobleemid on seotud vanemate lahutuse ja teise vanema leinamisega.

Vanemate konflikt võib lapse käitumist mõjutada ka mudeldamise kaudu. Laps omandab samad käitumisstrateegiad, mida vanemad ise kasutavad konfliktsituatsioonides (Hanson, 1999). See annab ka seletuse, miks vanemast võõrandumise sündroomi korral sarnaneb lapse jutt vanema omaga.

Paljud vanemad ei tule selle peale, et lahkuminek ajal oma lapsi emotsionaalselt toetada ja rääkida sellest, mis toimub ja milliseks kujuneb laste elu. Lahkuminek ei ole üksiksündmus, vaid sündmuste kogum, mis toob kaasa hulga muutusi emotsionaalsetest majanduslikeni, mis kõik mõjutavad otseselt lapse arengut ning korraldavad ümber tema elu. Lapse jaoks muutuvad peresuhted, elustandard, naabruskond ja sõbrad. Talle võivad olla olulised detailid, mis teistele asjaosalistele on vähetähtsad, näiteks kas või armastatud kodulooma kaotus, keda ei lubata uude elukohta kaasa võtta.

Selgitamaks, mil määral vanemad käsitlevad lastega lahkuminekuga teemat ja milliseks kujunevad laste suhted eraldi elava vanemaga, korraldasin 2002. aastal uuringu, milles osales 29 teismeeas (12–16-aastaselt) last. Intervjuu hõlmas küsimusi lahkuminekuga mõju kohta teismeliste emotsionaalsele seisundile, suhetele sõpradega, vanemate lahkuminekuga järgsete muutustega kohanemise aspektidele ning laste suhetele vanematega pärast nende lahkuminekut. Tegemist oli süvaintervjuuga, mille tulemustest selgus, et lapsed vajavad informatsiooni lahutuse kohta, kuid eelkõige nende edaspidise elukorralduse kohta. Vaid kaheksa intervjueritavat 29st väitsid, et informatsioon, mida vanemad lahutuse kohta jagasid, oli piisav. Enamik lapsi väitis (22 last 29st), et vajab informatsiooni just eraldi elava vanema

kohta ning väljendas soovi temaga rohkem suhelda. Tähelepanuväärne oli see, et peaaegu pooltel vastanuist ei olnud teise vanemaga mitte mingisugust kontakti. Intervjuu tulemustest selgus, et vanemate lahkuminek mõjutas negatiivselt teismeeas laste emotsionaalset seisundit. Selgus, et intervjueeritavad tundsid lahkumineku perioodil küll valdavalt negatiivseid emotsioone, kuid kuus last leidsid, et vanemate lahkuminek oli ka lahenduseks kodus valitsenud konfliktsele olukorrale, ning tundsid seetõttu lahutuse pärast kergendust. Lapsed väljendasid ka oma arvamust, et vanemate lahkuminekust informeerimine ning positiivsete suhete säilimine mõlema vanemaga oleks aidanud neil kergemini kohaneda lahkuminekust tingitud elumuutustega.

KOKKUVÕTE

Laste võimekust olla kohtus tunnistajaks on hakatud uurima alles viimasel kolmel-neljal aastakümnel. Uuringute järgi on isegi väikesed lapsed võimelised andma õige küsitlemise korral üsna täpseid vastuseid. Palju on vaieldud selle üle, kas laste küsitamine võib mõjuda neile psüühiliselt halvasti. Kindlasti võib asjatundmatult tehtud intervjuu olla neile emotsionaalselt koormav, seda enam, kui küsitleda tuleb mitu korda. On aga hulk näiteid selle kohta, kui laps ise on soovinud kohtus tunnistusi anda ning tema ärakuulamine on aidanud juhtumi lahendada.

Küsitluse edukus sõltubki kõige rohkem sellest, kuidas last küsitleda. Arvestada tuleb tema arenguliste iseärasustega. Küsitlejale tuleb mõelda sellele, kuidas sai laps küsimusest aru ja mis vastuse ta sellest lähtudes andis, mitte keskenduda sellele, kuidas saab küsitleja oma keelelisest ja kognitiivsest kogemusest tulenevalt vastusest aru. Seetõttu ongi kolmandik käsiraamatust pühendatud laste arengu kirjeldamisele.

Lapse intervjuerimisel võib esineda olukordi, kus tuleb arvestada nii lapse füüsilise kui ka vaimse erivajadusega. Erivajadusega last võib olla küll raske küsitleda, kuid see on kindlasti võimalik. Käsiraamatus on käsitletud ainult levinumaid arengulisi või füüsilisi eripärasid ning viidatud nüanssidele, millele lapse küsitlemisel tähelepanu pöörata.

Laste intervjuerimisse tuleks suhtuda loominguliselt, seejuures on võimalik kasutada kõikvõimalikke loomingulisi tehnikaid. Käsiraamatus on kirjeldatud üksnes väikest osa abivahenditest, mida uurijad, kohtunikud ja last küsitlevad spetsialistid võiksid oma töös kasutada, et aidata lapsel end paremini väljendada ja ennast küsitlemissituatsioonis hästi tunda. Ülevaade on antud nii teaduspõhistest küsitlimestehnikatest kui ka alternatiivsetest (ehk loomingulistest) tehnikatest, mis aitavad lastega töötaval spetsialistil temaga usaldusliku suhte saavutada. Tehnikate loetelu ei ole kindlasti ammendav, kuid intervjuu edukus sõltub eelkõige sellest, kuidas intervjuerija lapsega kontakti saavutab.

See käsiraamat on vaid põgus pilguheit laste intervjuerimist puudutavale temaatikale. Loodetavasti on sellest abi, et leida viis, kuidas küsitleda lapsi võimalikult tõhusalt, ent lapsesõbralikult.

Edu soovides

Anneli Liivamägi-Hitrov
Kristjan Kask

KIRJANDUS

Ahern, E. C., Lyon, T. D. (2013). Facilitating maltreated children's use of emotional language. *Journal of Forensic Social Work*, 3, 176–203.

Ahern, E. C., Hershkowitz, I., Lamb, M. E., Blasbalg, U., Winstanley, A. (2014). Support and reluctance in the pre-substantive phase of alleged child abuse victim investigative interviews: revised versus standard NICHD protocols. *Behavioral Sciences and the Law*, 32, 762–774.

Aldridge, J., Lamb, M., Sternberg, K., Orbach, Y., Esplin, P., Bowler, L. (2004). Using a human figure drawing to elicit information from alleged victims of child sexual abuse. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 72, 304–316.

Anderson, R. C., Pichert, J. W. (1978). Recall of previously unrecalled information following a shift in perspective. *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior*, 17, 1–12.

Andrews, S. J., Lamb, M. E. (2013). The effects of age and delay on responses to repeated questions in forensic interviews with children alleging sexual abuse. *Law and Human Behavior*, 38, 171–180.

Atkinson, R. C., Shiffrin, R. M. (1968). Human memory: a proposed system and its control processes. K. W. Spence, J. T. Spence (eds.), *Advances in the Psychology of Learning and Motivation*, vol. 2. New York: Academic Press.

Bachmann, T. (2008). *Valetamismärgid: kuidas tunda ära valetamist*. Tallinn: Äripäeva Kirjastus.

Bachmann, T. (2015). *Psühholoogia: raamat juristile*. Tallinn: Juura.

Baddeley, A. (1990). *Human Memory: theory and practice*. London: Lawrence Erlbaum.

Bennett, I. (2002) Corporal punishment. *Encyclopedia of Crime and Punishment*, 1, 315–318.

Berens, L. (2011). *Interaction essentials. 3 proven strategies to remove communication barriers*. Linda Berens Institute.

Bower, G. H. (1967). A multicomponent theory of the memory trace. K. W. Spence, J. T. Spence, N. H. Anderson (eds.), *Psychology of learning and motivation: advances in research and theory*, 1, 229–325. New York: Academic Press

Bowlby, J. (1951). Maternal care and mental health. *World Health Organization*, Geneva.

Bowlby, J. (1969). *Attachment and Loss*, vol 1. Harmondsworth: Pelican Books.

- Bradley-Johnson, S. (1994). *Psychoeducational assessment of students who are visually impaired or blind*, Pro-Ed, Austin.
- Brown, D. A., Lamb, M. E. (2015). Can children be useful witnesses? It depends how they are questioned. *Child Development Perspectives*, 9, 250–255.
- Brown, D. A., Lewis, C. N., Lamb, M. E. (2015). Preserving the past: An early interview improves delayed event memory in children with intellectual disabilities. *Child Development*, 86, 1031–1047.
- Bruck, M., Ceci, S. J., Francoeur, E., Renick, A. (1995). Anatomically detailed dolls do not facilitate preschoolers' reports of a pediatric examination involving genital touching. *Journal of Experimental Psychology: Applied*, 1, 95–109.
- Bruck, M., Ceci, S. J., Francoeur, E. (2000). Children's use of anatomically detailed dolls to report genital touching in a medical examination. *Journal of Experimental Psychology: Applied*, 6, 74–83.
- Bruck, M., Melnyk, L., Ceci, S. J. (2000). Draw it again Sam: the effect of drawing on children's suggestibility and source monitoring ability. *Journal of Experimental Child Psychology*, 77, 169–196.
- Bruck, M., Melnyk, L. (2004). Individual differences in children's suggestibility: a review and synthesis. *Applied Cognitive Psychology*, 18, 947–996.
- Bull, R. (1998). Obtaining information from child witnesses. A. Memon, A. Vrij, R. Bull (eds.), *Psychology and law: truthfulness, accuracy and credibility* (pp. 188–209). London: McGraw Hill.
- Burton, M., Evans, R., Sanders, A. (2009). *Are special measures for vulnerable and intimidated witnesses working? Evidence from the criminal justice agencies*. Home Office Online Report 01/06.
- Butterworth, G., Harris, M. (2002). *Arengupsühholoogia alused*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Cantlon, J. G., Payne, G., Erbaugh, C. (1996). Outcome-based practice: disclosure rates of child sexual abuse comparing allegation blind and allegation informed structured interviews, *Child Abuse and Neglect*, 20, 1113–1120.
- Carlson, E. A. (1998). A prospective longitudinal study of attachment disorganization/disorientation. *Child Development*, 69, 1107–1128.
- Ceci, S. J., Bruck, M. (1993). The suggestibility of the child witness: a historical review and synthesis. *Psychological Bulletin*, 113, 403–439.
- Ceci, S. J., Crotteau Huffman, M., Smith, E., Loftus, E. F. (1994). Repeatedly thinking about non-event: source misattributions among preschoolers. *Consciousness and Cognition*, 3, 388–407.

- Ceci, S. J., Bruck, M. (1995). *Jeopardy in the courtroom: a scientific analysis of children's testimony*. Washington, DC: American Psychological Association.
- Ceci, S. J., Powell, M. B., Crossman, A. M. (1999). Critical issues in children's memory and testimony. D. L. Faigman, D. H. Kaye, M. J. Saks, J. Sanders (eds.), *Modern Scientific Evidence: The law and science of expert testimony* (pp. 40–69). St. Paul: Westgroup.
- Ceci, S. J., Kulkofsky, S., Klemfuss, J. Z., Sweeney, C. D., Bruck, M. (2007). Unwarranted assumptions about children's testimonial accuracy. *Annual Review of Clinical Psychology*, 3, 311–328.
- Chandler, M., Fritz, A. S., Hala, S. (1989). Small-scale deceit: Deception as a marker of two-, three-, and four-year-olds' early theories of mind. *Child Development*, 60, 1263–1277.
- Clifford, B. R., Scott, J. (1978). Individual and situational factors in eyewitness testimony. *Journal of Applied Psychology*, 63, 352–359.
- Collins, K., Doherty-Sneddon, G., Doherty, M. J. (2014). Practitioner perspectives on rapport building during child investigative interviews, *Psychology, Crime & Law*, 20, 884–901.
- Coloroso, B. (2001). *Parenting through crisis: helping kids in times of loss, grief, and change*. Harper Collins Publishers.
- Cowan, N. (1997). The development of working memory. N. Cowan (ed.), *The Development of Memory in Childhood*. Hove, East Sussex: Psychology Press.
- Davis, M. R., McMahon, M., Greenwood, K. M. (2005). The efficacy of mnemonic components of the cognitive interview: towards a shortened variant for time-critical investigations. *Applied Cognitive Psychology*, 19, 75–93.
- Davies, G., Westcott, H., Horan, N. (2000). The impact of questioning style on the content of investigative interviews with suspected child sexual abuse victims. *Psychology, Crime and Law*, 6, 81–97.
- DeLoache, J. S., Marzolf, D. P. (1995). The use of dolls to interview young children: issues of symbolic representation. *Journal of Experimental Child Psychology*, 60, 155–173.
- Dickinson, J. J., Brubacher, S. P., Poole, D. A. (2015). Children's performance on ground rules questions: implications for forensic interviewing. *Law and Human Behavior*, 39, 87–97.
- Doherty-Sneddon, G. (2004). Don't look now ... I'm trying to think: the importance of children's eye gaze. *The Psychologist*, 17, 82–85.

Earhart, B., La Rooy, D., Brubacher, S. P., Lamb, M. E. (2014). An examination of „Don't know“ responses in forensic interview with children. *Behavioral Sciences and the Law*, 32, 746–761.

EE = *Eesti entsüklopeedia* (1990). 5. kd. Tallinn: kirjastus Valgus.

EKSS = *Eesti keele seletav sõnaraamat* (2009). 2. kd. M. Langemets, M. Tiits, T. Valdre, L. Veskis, Ü. Viks, P. Voll (toim.). Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Emde, R. N. (1988). Development terminable and interminable. I. Innate and motivational factors from infancy. *The International Journal of psychoanalysis*, 69, 23–42; Development terminable and interminable. II. Recent psychoanalytic theory and therapeutic considerations. *The International Journal of psychoanalysis*, 69, 283–296.

Fisher, R. P., Geiselman, R. E., Raymond, D. S., Jurkevich, L. M., Warhaftig, M. L. (1987). Enhancing enhanced eyewitness memory: refining the cognitive interview. *Journal of Police Science & Administration*, 15, 291–297.

Fisher, R. P., Geiselman, R. E., Amador, M. (1989). Field test of the Cognitive Interview: Enhancing the recollection of actual victims and witnesses of crime. *Journal of Applied Psychology*, 74, 722–727.

Fisher, R. P., Geiselman, R. E. (1992). *Memory-enhancing techniques for investigative interviewing: the cognitive interview*. Springfield, Illinois: Charles C. Thomas.

Fisher, R. P., McCauley, M. R., Geiselman, R. E. (1992). Improving eyewitness testimony with the cognitive interview. D. Ross, J. D. Read, M. Toglia (eds.), *Adult eyewitness testimony: current trends and developments*. New York: Cambridge University Press.

Fisher, T. (1997). *Guide to separation and divorce*. National Family Mediation, Vermillion, London.

Fowler, Y., Vaughan, M., Wheatcroft, J. (2016). *The interpreter-mediated police interview*. G. Oxburgh, T. Myklebust, T. Grant, R. Milne (eds.), *Communication in investigative and legal contexts*. Chichester: Wiley-Blackwell (pp. 315–333).

Freeman, N., Janikoun, R. (1972). Intellectual realism in children's drawings of a familiar object with distinctive features. *Child Development*, 43, 1116–1121.

Gardner, R. A. (1987). Judges interviewing children in custody/visitation litigation. *New Jersey Family Lawyer*, 7(2), 26ff.

Geiselman, R. E., Fisher, R. P., Cohen, G., Holland, H. L., Suites, L. (1986). Eyewitness responses to leading and misleading questions under the cognitive interview. *Journal of Police Science and Administration*, 14, 31–39.

- Geiselman, R. E., Callot, R. (1990). Reverse versus forward order recall of script-based texts. *Applied Cognitive Psychology*, 4, 141–144.
- Gershoff, T. E. (2002). Corporal punishment by parents and associated child behaviors and experiences: a meta-analytic and theoretical review. *Psychological Bulletin*, 128, 539–579.
- Godden, D., Baddeley, A. (1975). Context-dependent memory in two natural environments: on land and underwater. *British Journal of Psychology*, 66, 325–331.
- Goodman, G. S., Hepps, D., Reed, R. S. (1986). The child victim's testimony. A. Haralambie (ed.), *New Issues for Child Advocates*. Phoenix, AZ: Arizona Association for Children.
- Gross, J., Hayne, H. (1998). Drawing facilitates children's verbal reports of emotionally laden events. *Journal of Experimental Psychology: Applied*, 4, 163–179.
- Hall, E. T. (1990). *Understanding cultural differences*. Jarmouth: Intercultural Press.
- Hanson, T. L. (1999). Does parental conflict explain why divorce is negatively associated with child welfare? *Social Forces*, 77, 1283–1316.
- Henry, L. A., Bettenay, C., Carney, D. P. J. (2011). Children with intellectual disabilities and developmental disorders. Lamb, M. E., La Rooy, D. J., Malloy, L. C., Katz, C. (eds.) *Children's testimony: a handbook of psychological research and forensic practice*. London: Wiley (pp. 251–283).
- Hershkowitz, I., Horowitz, D., Lamb, M. E. (2005). Trends in children's disclosure of abuse in Israel: a national study. *Child Abuse and Neglect*, 29, 1203–1214.
- Hershkowitz, I., Orbach, Y., Lamb, M. E., Sternberg, K. J., Horowitz, D. (2006). Dynamics of forensic interviews with suspected abuse victims who do not disclose abuse. *Child Abuse and Neglect*, 30, 753–769.
- Hershkowitz, I., Horowitz, D., Lamb, M. E. (2007). Individual and family variables associated with disclosure and nondisclosure of child abuse in Israel. M.-E. Pipe, M. E. Lamb, Y. Orbach, A.-C. Cederborg (eds.), *Child sexual abuse: Disclosure, delay, and denial* (pp. 65–75). Mahwah, NJ: Erlbaum.
- Hershkowitz, I., Lamb, M. E., Katz, C. (2014). Allegation rates in forensic child abuse investigations: comparing the revised and standard NICHD protocols. *Psychology Public Policy and Law*, 20, 336–344.
- Hershkowitz, I., Lamb, M. E., Katz, C., Malloy, L. C. (2015). Does enhanced rapport-building alter the dynamics of investigative interviews with suspected victims of intra-familial abuse? *Journal of Police and Criminal Psychology*, 30, 6–14.
- Higgins, L. C. (1973). *Classification in congenitally blind children*. American Foundation for the Blind, New York.

- Holliday, R. E. (2003). The effect of a prior cognitive interview on children's acceptance of misinformation. *Applied Cognitive Psychology*, 17, 443–457.
- Holliday, R. E., Albon, A. J. (2004). Minimising misinformation effects in young children with cognitive interview mnemonics. *Applied Cognitive Psychology*, 18, 263–281.
- Home Office (2002). *Achieving best evidence in criminal proceedings: guidance for vulnerable or intimidated witnesses, including children*. London: Home Office Communication Directorate.
- Hughes, M., Grieve, R. (1980). On asking children bizarre questions. *First Language*, 1, 149–160.
- Itzin, C. (2002). Incest, paedophilia, pornography and prostitution: conceptualising the connections. C. Itzin (ed.), *Home truths about child sexual abuse: influencing policy and practice, a reader*. London: Routledge.
- Jack, F., Leov, J., Zajac, R. (2014). Age-related differences in the free-recall accounts of child, adolescent, and adult witnesses. *Applied Cognitive Psychology*, 28, 30–38.
- Jones, D. P. H., McGraw, J. M. (1987). Reliable and fictitious accounts of sexual abuse to children. *Journal of Interpersonal Violence*, 2, 27–45.
- Kaldur, K., Karu, M., Meior, M., Käsper, K. (2014). *Social fieldwork research. Child participation in justice: Estonia, 2012*. Tartu: Institute of Baltic Studies.
- Kask, K., Bull, R., Davies, G. M. (2006). Trying to improve young adults' person descriptions. *Psychiatry, Psychology and Law*, 13, 174–181.
- Kask, K., Heinla, I., Bull, R., Davies, G. (2007). The effect of a standard to improve person descriptions by children. *Journal of Police and Criminological Psychology*, 22, 77–83.
- Kask, K. (2009). *Erialaspetsialistide pädevus alaealiste tunnistajate ja kannatanute ülekuulamise kohta kriminaalmenetluses*. Tallinn: Justiitsministeerium.
- Kask, K. (2011). Comparison of knowledge of law enforcement and lay people regarding eyewitness testimony. *Juridica International*, 18, 161–172.
- Kask, K. (2012a). 'I use what I use': Estonian investigators' knowledge of investigative interviewing. *Juridica International*, 19, 161–169.
- Kask, K. (2012b). Dynamics in using different question types in Estonian police interviews of children. *Applied Cognitive Psychology*, 26, 324–329.
- Kask, K. (2014). *Alaealiste kannatanute videosalvestatud ülekuulamiste analüüs kriminaalmenetluses*. Tallinn: Justiitsministeerium.

- Kask, K. (2015). Alaealiste kannatanute videosalvestatud ülekuulamiste analüüs kriminaalmenetluses. *Juridica*, 6, 427–434.
- Kask, S. (2011). *Lapstunnistaja erikohtlemine kriminaalmenetluses*. Magistritöö. Tallinna Ülikool, sotsiaaltöö instituut.
- Kassin, S. M., Goldstein, C. C., Savitsky, K. (2003). Behavioral confirmation in the interrogation room: on the dangers of presuming guilt. *Law and Human Behavior*, 27, 187–203.
- Katz, C., Hershkowitz, I., Malloy, L. C., Lamb, M. E., Atabaki, A., Spindler, S. (2012). Non-verbal behavior of children who disclose or do not disclose child abuse in investigative interviews. *Child Abuse & Neglect*, 36, 12–20.
- Klemfuss, J. Z., Quas, J. A., Lyon, T. D. (2014). Attorneys' questions and children's productivity in child sexual abuse criminal trials. *Applied Cognitive Psychology*, 28, 780–788.
- Knapp, M., Hall, J., Horgan, T. (2010). *Nonverbal Communication in Human Interaction*, (8th ed.). University of Texas at Austin. Wadsworth, Cengage Learning.
- Kobasigawa, A. (1974). Utilization of retrieval cues by children in recall. *Child Development*, 45, 127–134.
- Kohlberg, L. (1982). Moral development. J. M. Broughton, D. J. Freeman-Moir (eds.), *The cognitive developmental psychology of James Mark Baldwin*, Norwood, NJ: Ablex.
- Koval, M. (2001). *Perevägivalla ja koolivägivalla roll naiskurjategija kujunemisel*. Tallinn: Sisekaitseakadeemia.
- Kreutzer, M. A., Leonard, C., Flavell, J. H. (1975). An interview study of children's knowledge about memory. *Monographs of the Society for Research in Child Development*, 40, 1–58.
- Köhnken, G., Milne, R., Memon, A., Bull, R. (1999). The cognitive interview: a meta-analysis. *Psychology, Crime and Law*, 5, 3–27.
- Lamb, M. E., Hershkowitz, I., Sternberg, K. J., Boat, B., Everson, M. D. (1996). Investigative interviews of alleged sexual abuse victims with and without anatomical dolls. *Child Abuse & Neglect*, 20, 1251–1259.
- Lamb, M. E., Orbach, Y., Hershkowitz, I., Esplin, P. W., Horowitz, D. (2007). A structured forensic interview protocol improves the quality and informativeness of investigative interviews with children: a review of research using the NICHD Investigative Interview Protocol. *Child Abuse & Neglect*, 31, 1201–1231.
- Lamb, M. E., Hershkowitz, I., Orbach, Y., Esplin, P. W. (2008). *Tell me what happened: structured investigative interviews of child victims and witnesses*. Chichester: Wiley-Blackwell.

- Lamb, M. E., La Rooy, D. J., Malloy, L. C., Katz, C. (2011). *Children's testimony: a handbook of psychological research and forensic practice*. London: Wiley.
- Lamb, M. E., Sternberg, K. J., Esplin, P. W. (2000). Effects of age and delay on the amount of information provided by alleged sex abuse victims in investigative interviews. *Child Development, 71*, 1586–1596.
- Landström, S., Granhag, P. A., Hartwig, M. (2005). Witnesses appearing live versus on video: effects on observers' perception, veracity assessments and memory. *Applied Cognitive Psychology, 19*, 913–933.
- La Rooy, D., Brubacher, S. P., Aromäki-Stratos, A. et al. (2015). The NICHD protocol: a review of an internationally-used evidence-based tool for training child forensic interviewers. *Journal of Criminological Research, Policy and Practice, 1*, 76–89.
- La Rooy, D., Heydon, G., Korkman, J., Myklebust, T. (2016). Interviewing child witnesses. G. Oxburgh, T. Myklebust, T. Grant, R. Milne (eds.), *Communication in investigative and legal contexts*. Chichester: Wiley-Blackwell (pp. 57–78).
- Larsson, A. S., Granhag, P. A., Spjut, E. (2003). Children's recall and the cognitive interview: do the positive effects hold over time? *Applied Cognitive Psychology, 17*, 203–214.
- Lebovici, S. (1984). Comments concerning the concept of fantasmic interaction. J. D. Call, E. Galenson, R. L. Tyson (eds.), *Frontiers of infant psychiatry, vol 2*. New York: Basic Books.
- Leichtman, M. D., Ceci, S. J. (1995). The effects of stereotypes and suggestions on preschoolers' reports. *Developmental Psychology, 31*, 568–578.
- Laste- ja noortepsühhiaatria* (2006). I. Moilanen, E. Räsänen, T. Tamminen, J. Liivamägi (toim.). Medicina.
- London, K., Henry, L. A., Conratt, T., Corser, R. (2013). Suggestibility and individual differences in typically developing and intellectually disabled children. A. M. Ridley, F. Gabbert, D. J. La Rooy (eds.), *Suggestibility in legal contexts: psychological research and forensic implications* (pp. 129–148). Wiley-Blackwell.
- Magnusson, M., Landström, S., Roos af Hjelmsäter, E. (2014). *Smell and tell: evoking past memories using a vanilla odour*. Paper presented at the 7th annual conference of the International Investigative Interviewing Research Group (IIRG), Lausanne, Switzerland.
- Malloy, L. C., Brubacher, S. P., Lamb, M. E. (2013). „Because she's one who listens“: Children discuss disclosure recipients in forensic interviews. *Child Maltreatment, 18*, 245–251.

- Mangs, K., Martell, B. (2000). *Psühhoanalüütiline arengukäsitus 0–20 eluaastani*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Maras, K. L., Bowler, D. M. (2010). The cognitive interview for eyewitnesses with autism spectrum disorder. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, *40*, 1350–1360.
- Maras, K. L., Bowler, D. M. (2014). Eyewitness testimony in autism spectrum disorder: a review. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, *44*, 2682–2697.
- Marchant, R. (2013). How young is too young? The evidence of children under five in the English criminal justice system. *Child Abuse Review*, *22*, 432–445.
- Marin, B. V., Holmes, D. L., Guth, M., Kovac, P. (1979). The potential of children as eyewitness: a comparison of children and adults on eyewitness tasks. *Law and Human Behavior*, *3*, 295–305.
- Markham, L. (2012). *Peaceful parent, happy kids: how to stop yelling and start connecting*. New York: TarcherPerigee.
- Martin, S., Thomson, D. (1994): Videotapes and multiple interviews: the effects on the child witness. *Psychiatry, Psychology and Law*, *1*, 119–128.
- Mattison, M. L., Dando, C. J., Ormerod, T. C. (2015). Sketching to remember: Episodic free recall task support for child witnesses and victims with autism spectrum disorder. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, *45*, 1751–1765.
- McCauley, M. R., Fisher, R. (1995). Facilitating children's eyewitness recall with the revised cognitive interview. *Journal of Applied Psychology*, *80*, 510–517
- McGough, L. (1994). *Child witnesses: fragile voices in the American legal system*. New Haven: Yale University Press.
- McKay, M., Davis, M., Fanning, P. (1995). *Messages: the communication skills book*. Oakland, CA: New Harbinger Publications.
- McLeod, M. D., Shepherd, J. W. (1986). Sex differences in eyewitness reports of criminal assaults. *Medicine, Science and the Law*, *26*, 311–318.
- Mehrabian, A. (1972). *Nonverbal communication*. New Brunswick: Aldine Transaction.
- Memon, A., Meissner, C. A., Fraser, J. (2010). The cognitive interview: a meta-analytic review and study space analysis of the past 25 years. *Psychology, Public Policy, and Law*, *16*, 340–372.
- Milne R., Bull, R. (1999). *Investigative interviewing: psychology and practice*. Chichester: John Wiley and Sons Ltd.

Milne, R., Bull, R. (2003). Does the cognitive interview help children to resist the effects of suggestive questioning? *Legal and Criminological Psychology*, 8, 21–38.

Milne, B. (2004). *The enhanced cognitive interview: a step-by-step guide*. Publitsseerimata koolitusmaterjal.

Myklebust, T., Bjørklund, R. A. (2009). The child verbal competence effect in court: a comparative study of field investigative interviews of children in child sexual abuse cases. *Journal of Investigative Psychology and Offender Profiling*, 6, 117–128.

Nash, R. A., Nash, A., Morris, A., Smith, S. L. (2016). Does rapport-building boost the eyewitness eye-closure effect in closed questioning? *Legal and Criminological Psychology*, 21, 305–318.

Nierenberg, G., Galero, H. (1997). *Kuidas lugeda kehakeelt*. Tallinn.

Noelting, G. (1980). The development of proportional reasoning and the ratio concept. *Educational Studies in Mathematics*, 11, 217–253.

Nunnner-Winkler, G., Sodian, B. (1988). Children's understanding of moral emotions. *Child Development*, 59, 1323–1338.

O'Mahony, B. M., Marchant, R., Fadden, L. (2016). Vulnerable individuals, intermediaries and justice. G. Oxburgh, T. Myklebust, T. Grant, R. Milne (eds.), *Communication in investigative and legal contexts*. Chichester: Wiley-Blackwell (pp. 287–313).

Orbach, Y., Lamb, M. E. (1999). Assessing the accuracy of a child's account of sexual abuse: a case study. *Child Abuse and Neglect*, 23, 91–98.

Orbach, Y., Hershkowitz, I., Lamb, M. E., Sternberg, K. J., Esplin, P. W., Horowitz, D. (2000). Assessing the value of structured protocols for forensic interviews of alleged child abuse victims. *Child Abuse and Neglect*, 24, 733–752.

Orbach, Y., Shiloach, H., Lamb, M. E. (2007). Reluctant disclosures of child sexual abuse. M.-E. Pipe, M. E. Lamb, Y. Orbach, A.-C. Cederborg (eds.), *Child sexual abuse: disclosure, delay, and denial* (pp. 115–134). Mahwah NJ: Erlbaum.

Patterson, G. R., DeBaryshe, B. D., Ramsey, E. (1989). A developmental perspective on antisocial behavior. *American Psychologist*, 44, 329–335.

Pedro-Carroll, J. A. (2010). *Putting children first. Proven parenting strategies for helping children thrive through divorce*. New York: Avery/Penguin.

Piaget, J. (1932). *The moral judgement of the child*. New York: Harcourt Brace.

Pipe, M.-E., Orbach, Y., Lamb, M. E., Abbott, C. B., Stewart, H. (2013). Do case outcomes change when investigative interviewing practices change? *Psychology, Public Policy, and Law*, 19, 179–190.

- Plotnikoff, J., Woolfson, R. (2015). *Intermediaries in the criminal justice system: improving communication for vulnerable witnesses and defendants*. Bristol: Policy Press.
- Poole, D., White, L. (1995). Tell me again and again: stability and change in the repeated testimonies of children and adults. M. Zaragoza, J. Graham, G. Hall, R. Hirschman, Y. Ben-Porath (eds.), *Memory and testimony in the child witness*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Poole, D. A., Lamb, M. E. (1998). *Investigative interviews of children: a guide for helping professionals*. Washington, DC: APA.
- Powell, M. B., McMeeken, L. (1998). „Tell me about the time when...“. 9 golden rules for interviewing a child about a multiple offence. *Australian Police Journal*, 52, 104–108.
- Powell, M. B., Wilson, J. C., Croft, C. M. (2000). The effect of uniform and prior knowledge on children's event reports and disclosure of secrets. *Journal of Police and Criminal Psychology*, 15, 27–40.
- Print, B., Morrison, T. (2000). Treating adolescents who sexually abuse others. C. Itzin (ed.) *Home truths about child sexual abuse: influencing policy and practice. A reader*. London: Routledge.
- Pruett, K. D. (1985). Oedipal configurations in young father-raised children. *Psychoanalytic Study of the Child*, 40, 435–456.
- Psühhiaatria* (2000). J. Lönnqvist, M. Heikkinen, M. Henriksson, M. Marttunen, T. Partonen, (toim.). Medicina.
- Rivard, J. R. (2014). *Confirmation bias in witness interviewing: can interviewers ignore their preconceptions?* Doctoral thesis: Florida International University.
- Rivard, J. R., Schreiber Compo, N., Pena, M. M. (2016). „Blind“ interviewing: is ignorance bliss? *Memory*, 24, 1256–1266.
- Roberts, H., Glasgow, D. (1993). Gathering evidence from children: a systematic approach. *Issues in Criminological and Legal Psychology*, 20, 10–14.
- Roos af Hjelmsäter, E., Landström, S., Larsson, M., Granhag, P.-A. (2015). The effect of odour reinstatement on children's episodic memory. *Psychology, Crime and Law*, 21, 471–481.
- Rothschild, B. (2004). The physiology of empathy. *Counselling and Psychotherapy Journal*, 15, 11–15.
- Salmon, K., Pipe, M.-E. (2000). Recalling an event one year later: the impact of props, drawing and a prior interview. *Applied Cognitive Psychology*, 14, 99–120.

Salmon, K., Roncolato, W., Gleitzman, M. (2003). Children's report of emotionally laden events: adapting the interview to the child. *Applied Cognitive Psychology*, 17, 65–80.

Sanderson, C. (2004). *The seduction of children*. London: Jessica Kingsley Publishers.

Saywitz, K. J., Geiselman, R. E., Bornstein, G. K. (1992). Effects of cognitive interviewing and practice on children's recall performance. *Journal of Applied Psychology*, 77, 744–756.

Saywitz, K. J., Nathanson, R. (1993). Children's testimony and their perceptions of stress in and out of the courtroom. *Child Abuse and Neglect*, 17, 613–622.

Saywitz, K. J. (1995). Improving children's testimony: the question, the answer, and the environment. M. Zaragoza, J. Graham, G. Hall, R. Hirschman, Y. Ben-Porath (eds.), *Memory and testimony in the child witness* (pp. 113–140). Thousand Oaks: Sage.

Sharman, S. J., Powell, M. B. (2013). Do cognitive interview instructions contribute to false beliefs and memories? *Journal of Investigative Psychology and Offender Profiling*, 10, 114–124.

Smith, P. K., Cowie, H., Blades, M. (2008). *Laste arengu mõistmine. IV väljaanne*. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus.

Sporer, S. L. (1996). Psychological aspects of person descriptions. S. L. Sporer, R. S. Malpass, G. Köhnken (eds.), *Psychological issues in eyewitness identification*. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates.

Stein, L., Memon, A. (2006). Testing the efficacy of the cognitive interview in a developing country. *Applied Cognitive Psychology*, 20, 597–605.

Sternberg, K. J., Lamb, M. E., Orbach, Y., Esplin, P. W., Mitchell, S. (2001). Use of a structured investigative protocol enhances young children's responses to free-recall prompts in the course of forensic interviews. *Journal of Applied Psychology*, 86, 997–1005.

Strange, D., Garry, M., Sutherland, R. (2003). Drawing out children's false memories. *Applied Cognitive Psychology*, 17, 607–619.

Tartu Laste Tugikeskus (2015). *Seksuaalsus ja lapse erivajadus*. Tartu: Gutenbergi pojad.

Teoh, Y. S., Lamb, M. E. (2013). Interviewer demeanor in forensic interviews of children. *Psychology, Crime, and Law*, 19, 145–159.

Thal, E. (2009). *Alaeline kannatanu ülekuulamine ja selle videosalvestamine koh-tueelses menetluses*. Bakalaureusetöö. Tallinn: Sisekaitseakadeemia.

The Advocate's Gateway (2016). Kättesaadav (09.06.2016): <http://theadvocates-gateway.org/>

Thierry, K. L., Lamb, M. E., Orbach, Y., Pipe, M.-E. (2005). Developmental differences in the function and use of anatomical dolls during interviews with alleged sexual abuse victims. *Journal of Consulting and Clinical Psychology, 73*, 1125–1134.

Traat, U. (2008). *Laste kehaline karistamine ja hälbivus*. Haridus, 7–8, 8–12.

Tulving, E., Thomson, D. M. (1973). Encoding specificity and retrieval processes in episodic memory. *Psychological Review, 80*, 352–373.

Varendonck, J. (1911). Les témoignages d'enfants dans un procès retentissant. *Archives de Psychologie, 11*, 129–171.

Volbert, R., van der Zanden, R. (1996). Sexual knowledge and behaviour of children up to 12 years – what is age-appropriate? G. M. Davies, S. Lloyd-Bostock, M. McMurrin, J. C. Wilson (eds.), *Psychology, law, and criminal justice: international developments in research and practice*. Berlin: de Gruyter.

Vredevelde, A., Hitch, G. J., Baddeley, A. D. (2011). Eye-closure helps memory by reducing cognitive load and enhancing visualisation. *Memory & Cognition, 39*, 1253–1263.

Wade, A., Westcott, H. (1997). No easy answers: child's perspectives on investigative interviews. H. Westcott, J. Jones (eds.), *Perspectives on the memorandum: policy, practice and research in investigative interviewing*. Arena, Hants, UK.

Walker, A. G. (1994). *Handbook on questioning children: a linguistic perspective*. Washington: ABA Center on Children and the Law.

Warren, A. R., Hulse-Trotter, K., Tubbs, E. (1991). Inducing resistance to suggestibility in children. *Law and Human Behaviour, 15*, 273–285.

Waterman, A., Blades, M., Spencer, C. (2001). Interviewing children and adults: the effect of question format on the tendency to speculate. *Applied Cognitive Psychology, 15*, 521–531.

Widom, C. S. (2000). Childhood victimization: early adversity, later psychopathology. *National Institute of Justice Journal, January*, 3–9.

Widom, C. S. (2001). Child abuse and neglect. *Encyclopedia of Criminology and Deviant Behavior, vol 1* (pp. 40–42). Brunner-Routledge.

Wilhelmy, R., Bull, R. (1998). Can the act of drawing assist children to recall an event? *Paper presented at the Eight European Conference on Psychology and Law*, Krakow.

Wilson, J. C., Pipe, M.-E. (1995). The disclosure of secrets during the interviewing of children. G. M. Davies, S. Lloyd-Bostock, M. McMurrin, J. C. Wilson (eds.), *Psychology and Law: Advances in research*. Berlin: De Gruyter.

Wilson, C., Powell, M. (2001). *A guide to interviewing children*. New York: Routledge.

Wise, R. A., Safer, M. A. (2004). What US judges know and believe about eyewitness testimony. *Applied Cognitive Psychology, 18*, 427–443.

Yang, P. J., Teoh, Y. S., Lamb, M. E. (2009). *The usefulness of human figure diagrams in clarifying children's descriptive accounts of touches*. Paper presented to the International Investigative Interviewing Research Group Annual Conference, Teeside, April 15.

Yuille, J. C., Davies, G., Gibling, F., Marxsen, D., Porter, S. (1994). Eyewitness memory of police trainees for realistic role plays. *Journal of Applied Psychology, 79*, 931–936.

Yuille, J. C., Tollestrup, P. A. (1992). A model of the diverse effects of emotion on eyewitness memory. S. A. Christianson (ed.). *The handbook of emotion and memory*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.

ÕS = *Eesti õigekeelsussõnaraamat* (2013). M. Raadik (toim.). Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

